АРХИВЪ
ЗА
ПОСЕЛИЩНИ ПРОУЧВАНИЯ

Archives des Établissements humains
Archiv für Siedlungsforschungen
Archives for Settlements Studies

I ГОДИНА / ANNEE — КНИГА / FASC. 1

СОФИЯ — SOFIA
Печатница „КУЛТУРА“ — Imprimerie „CULTURA“
1938

A 2602
1938, 1-4, год I

Поселищно-географскитѣ проучвания въ България. Постижения и задачи

отъ

Гунчо Ст. Гунчевъ

Следъ неспокойнитѣ и тежки следвоенни години, които изживѣхме морално и материално покрусени, ние започнахме отново да търсимъ опора въ жизненитѣ сили на нашия народъ, както това е ставало и другъ пжть въ миналото ни. Нашиятъ погледъ пакъ се обръща къмъ земята, въ която отъ редица столѣтия насамъ е протичалъ животътъ на прадѣдитѣ ни. Но не само природнитѣ хубости и богатства на страната ни, нейнитѣ чудни планини, плодородни равнини и закжтани котловини трѣбва да задържатъ вниманието ни. Тѣзи природни дѣлове сж кржжилата, всрѣдъ които се намиратъ хилядитѣ селища, обитавани отъ българи. Това население, което съ цената на безброй жертви се е задържало или овладѣло отново тия мѣста, ни дава пълното право да наречемъ наши тия земи. Обичьта къмъ отечеството трѣбва поради това да се извади отъ пустословнитѣ обръчи, въ които патентовани родолюбци сж я поставили, и да ѝ се даде плъть и кръвь чрезъ близкото опознаване на земята и народа, който живѣе низъ нея. Подобно на древния полубогъ Антей, ние можемъ да добиваме всѣкога нови сили, когато се докоснемъ до майката земя.

Опознаването на сегашния и миналия животъ на селищата ни, на непрекжснатитѣ борби съ земята и съ другитѣ народности, които нашитѣ сънародници сж водили, е величествена картина, която ние можемъ да оценимъ правилно само чрезъ дълбоката перспектива, откриваща ни се съ помощьта на поселищнитѣ проучвания. Ето защо, съ пълно право ние трѣбва да ги наредимъ между най-важнитѣ задачи на българското народознание, на националната ни наука. „За да можемъ да изучимъ нашия народъ, казва първомайсторътъ на българската географска наука, проф. А. Иширковъ, трѣбва преди всичко да изучимъ неговитѣ селища — най-висшия изразитель на материалната му култура“[1])

---

[1]) Проф. А. Иширковъ. Упжтване за изучаване селищата въ българскитѣ земи, сп. Училищенъ прегледъ, год. XI (1906), кн. 2. стр. 219.

*

Проучването на нашитѣ селища е ставало досега или по личенъ починъ на отдѣлнитѣ изследвачи, или потикъ за това е давала нѣкоя организация, която е събирала нужднитѣ срѣдства и е потърсвала лицето или лицата, които ще напишатъ този трудъ. По-малко сж случаитѣ, когато нѣкое обществено учреждение е взимало инициативата или е подпомагало издаването на поселищни проучвания.

Една часть отъ тия трудове върху нашитѣ градове и села е написана отъ наистина сведущи и школувани люде, за съжаление, обаче, броятъ имъ не е много голѣмъ. Друга часть се състои отъ работи, които, ако и оставятъ още доста да се желае, сж ценни заради събранитѣ сурови или полуобработени материали, отчасти или напълно не известни. Трета часть отъ тоя родъ съчинения съставятъ несполучливи компилации или сборъ отъ нелепости и безкритично изложени предания, поради това, че сж написани отъ съвсемъ неподготвени люде. Когато издаването на произведения отъ тоя родъ е станало съ помощьта на обществени срѣдства, а редица такива случаи ние можемъ да посочимъ, трѣбва искрено да съжаляваме. Нашето съжаление става още по-голѣмо, като вземемъ предъ видъ, че имаме десетки подготвени научни работници, които успѣшно биха направили едно цѣлостно или частично поселищно проучване.

Съ настоящето издание, особено ако то би могло да има по-дългъ животъ, ще може да се внесе известенъ редъ и да се получи общъ погледъ върху поселищнитѣ проучвания у насъ. То има за предметъ проучването на селищата и на живота на българитѣ, гдето и да се намиратъ тѣ, и, следователно, се издига надъ всички по-ограничени почини за проучвания на отдѣлни селища или области. Постепенно посрѣдствомъ него ще се запълватъ празднинитѣ, тъй като ще се полагатъ грижи за изучването на селищата, останали незасегнати или слабо засегнати отъ научното издирване. Въ него ще може да се освѣтятъ много странични въпроси, да се обистрятъ редица мъгливи положения. Чрезъ статиитѣ по общи поселищни въпроси ще се създаде широка основа за сравнение, която ще бжде отъ полза за всѣки работникъ въ тази область. Архивътъ ще е мѣстото, гдето ще могатъ да се обнародватъ всички известия, колкото и малки да сж тѣ, за нашитѣ селища, на които попадатъ различнитѣ изследвачи при по-специалната си работа. Много често тия известия оставатъ неотбелязани, което практически е равносилно на неизвестни. Когато отдѣлнитѣ въпроси бждатъ проучени, чрезъ усилията на единични лица, или чрезъ задружни анкети, ще може да се пристжпи и къмъ обобщения и изводи, къмъ синтези. Тази разностранна работа, която обхваща всички фази на научното издирване: събиране на материали, разработка и синтеза, се налага отъ положението, което поселищнитѣ изучвания иматъ у насъ, гдето сме още въ първия периодъ, докато въ много други страни отдавна сж отишли по-напредъ — къмъ синтезиращи трудове.

Въ този процесъ на работа ще се изпробватъ редица млади сили, така че утре при всѣки мѣстенъ починъ за поселищни проучвания ще може да се подбиратъ между старитѣ или по-новитѣ научни работници подходящи сътрудници. Случайнитѣ и неподготвени писачи, отъ само себе си ще се наложи да бждатъ отстранени, съ което ще се повдигне значително и общото равнище на тоя родъ научна работа.

* * *

Прояви на по-опредѣленъ интересъ къмъ проучване на нашитѣ селища, изцѣло или само въ нѣкои отношения, намираме още между първитѣ книжовници и дейци за духовно пробуждане на българския народъ.

Първиятъ ясно изразенъ потикъ за описване на нѣкои наши селища е даденъ отъ многозаслужилия изследвачъ на българската история и етнография Ю. Й. Венелинъ. Съ писмо отъ 27 септемврий 1837 год. той натоварва В. Е. Априлова да помоли Неофита Рилски да му прати топографско-статистическо описание на Търново, Габрово и Преславъ (Ески-Стамбулъ) 1).

Въ важния за развитието на нашата народонаука Показалецъ отъ Г. С. Раковски се иска подробно описание само за царскитѣ градове: Преславъ, Търново, Видинъ, Срѣдецъ (София), Охридъ, и то съ старовремскитѣ имъ останки и околностьта имъ 2). За другитѣ селища се казва, че всѣки учитель или що-годе ученъ българинъ трѣбва да опише името на мѣстото, гдето се е родилъ, съ имената на околнитѣ мѣстности и съ историческитѣ обяснения, които сж се запазили между народа. Но освенъ това въ Показалеца на Раковски има редица други въпроси отъ кржга на поселищнитѣ проучвания. Така, напримѣръ, въ него се обрѫща внимание върху издирването на стари записки, турски фермани и берати, се подканва къмъ събиране на сведения за войнигани, за кърджалии, за потурчване на българи и пр. Иска се, освенъ това, описание на българската кжща, на двора и сградитѣ въ него, на производитѣ, които има всѣко мѣсто въ България, и на търговията, която се извършва съ тѣхъ

---

1) Две писма отъ Юрий Ивановича Венелина до Василия Априловъ, Сборникъ за народни умотворения и пр., кн I (1889), стр. 187.

2) Показалецъ или ржководсто какъ да сж изисквжтъ и издирiжтъ най стари чърти нашего бытж, iжзыка, народопоколѣния и пр., отъ Г. С. Раковскаго, ч. I., Одесса 1859, стр. 23.

отъ българи. По-нататъкъ сж разгледани нѣкои прояви отъ духовната и материалната култури на днешнитѣ българи. Отдѣлни глави сж посветени на нѣкои отъ поминъцитѣ имъ: градинарство, лозарство, розопроизводство, скотовъдство, зидарство и пр.

Ако и главната тежесть на това ржководство да лежи въ областьта на етнографскитѣ и то по-специално на фолклорнитѣ изучвания, все пакъ въпроситѣ отъ поселищно естество, които се срѣщатъ въ него, сж важни. Тѣ показватъ че Раковски е ималъ добра представа за поселищниттѣ отношения въ нашитѣ земи и е съзнавалъ, колко е важно тѣ да се проучатъ.

На незабравимия К. Иречекъ дължимъ още въ първитѣ години следъ Освобождението ни едно Упжтване за събиране географически и археологически материали (Период. списание, кн. V, 1883, стр. 82—114). Ако и поселищнитѣ изучвания сега, въ сравнение съ онова време, да сж значително по-вдълбочени, това упжтване не е още загубило напълно значението си, особено що се отнася до описване на миналитѣ поселищни отношения. Редица отъ въпроситѣ му засѣгатъ прѣко селищата и отразяватъ дълбоката наблюдателность на Иречека. Въздействието му, както е случаятъ и съ другитѣ подобни упжтвания на български езикъ, не е било много голѣмо. Неговото влияние върху нѣкои домашни изследвачи, като Хр. п. Константиновъ, Ст. Н. Шишковъ, П. П. Карапетровъ и др., които сж писали презъ последнитѣ 10—15 години на миналия вѣкъ, може лесно да се открие.

Старания за изучването на нашитѣ селища е полагала не само редакцията на Периодическо списание, но и тая на Сборниика за народни умотворения, наука и книжнина, особено основательтъ на тая важна редица, покойниятъ проф. Ив. Д. Шишмановъ. На разни мѣста и по разни поводи въ сборника се говори за тоя родъ изучвания. Особено ясно е изразено това въ предговора на кн. X (1894 г.) отъ Сборника, гдето наново сж очертани задачитѣ му. Той ще се стреми да бжде етнографско списание въ най-широката смисъль на думата, като включва не само изучването на народа, но и на страната. Между многобройнитѣ му цели се изтъква и изследването на България въ географско и икономическо отношение, както и всестранно изучване на населението й. Редакцията се оплаква, че така изброенитѣ задачи не сж осжществени, поради нѣмане на изследвачи или поради отсжтствие на интересъ у надлежнитѣ специалисти.

Здрава основа за изучването на нашитѣ селища се слага отъ първия професоръ по география въ Софийския университетъ, д-ръ Анастасъ Иширковъ, който завърши земния си пжть на 6 априлъ 1937 г. Поради обширната си подготовка въ хуманитарнитѣ науки, той още отрано се насочва къмъ антропогеографията и по-специално къмъ областно-географскитѣ и поселищно-географскитѣ проучания. За да може да се потикне изучването на нашитѣ селища, и то главно на селата и колибитѣ, Иширковъ издава презъ 1906 год. Упжтване за изучаване на селищата въ българскитѣ земи. Чрезъ доста подробнитѣ въпроси той се е надѣвалъ, че селската интелигенция и студентитѣ по география ще добиятъ добра представа и ще се заематъ съ тоя родъ проучвания. Иширковъ обещава по-добритѣ трудове да бждатъ напечатани въ нѣкои списания или въ Сборника за народни умотворения, наука и книжнина, който по това време се е издавалъ отъ Книжовното дружество, предшественикъ на днешната Академия на наукитѣ. Недостатъчно разработенитѣ трудове той препоржчва да се изпратятъ до Географския институтъ при Университета, за да послужатъ за градиво при изработване на съчинение върху поселищнитѣ отношения въ България.

Това упжтване има още голѣмо значение. Отъ издаването му и досега, повече или по-малко, то служи на студентитѣ по география при изработване на съответнитѣ имъ семинарни работи. То е спомогнало значително за събиране на многото сурови материали върху нашитѣ селища, които се намиратъ сега въ Географския институтъ при Университета.

Позивътъ на Иширкова къмъ една по-широка срѣда отъ просвѣтени люде не намѣри голѣмъ отзвукъ. А и учителитѣ по география не се заловиха съ тая благородна и интересна работа, както той самъ я нарича. Едничкитѣ по-значителни трудове, които стоятъ въ прѣка връзка съ това упжтване, дължимъ на Йорданъ Захариевъ и на покойния редовенъ доцентъ по география д-ръ Крумъ Дрончиловъ[1]). Другитѣ по-важни проучвания на покрайнини, обнародвани следъ тия два труда, надскачатъ рамкитѣ на Иширковото упжтване, тъй като при тѣхъ е работено на методично различна основа.

Въ единъ разговоръ съ пишещия тия редове, който въ продължение на четири години бѣ неговъ асистентъ, Иширковъ намираше, че една отъ най-важнитѣ причини за слабия отзвукъ, който това упжтване-въпросникъ е намѣрило, се дължи на обстоятелството, че той не е направилъ, успоредно съ него, едно подробно проучване на покрайнина, което да го допълва и служи като образецъ.

Последното специално упжтване за проучване на нашитѣ селища дължимъ на единъ отъ първитѣ ученици на проф.

---

[1]) Йор. Захариевъ. Кюстендилското краище. Сборникъ за народни умотворения, кн. XXXII (1918).

Д-ръ К. Дрончиловъ. Бурелъ. Год. на Соф. у-тъ, Истор.-филол фак., кн. XIX (1923).

А. Иширковъ — Йорданъ Захариевъ, бившъ дългого дишенъ директоръ на Кюстендилската гимназия, дописен членъ на Българската академия на наукитѣ. Презъ 1928 г. то издаде Упжтване за антропогеографски проучва ния въ България, като приложение къмъ кн. 6 отъ XXV годишнина на сп. Училищенъ прегледъ. Това упжтван прави преди всичко впечатление съ обема си. Докато спомен титѣ по-горе трудове отъ тоя родъ на Иречека и Иширкова с сравнително малки, това на Захариева заема 78 страници, от които 50 сж посветени специално на поселищно-геогра скитѣ проучвания, а 28 — на етнографията. Съ включване н последната въ кржга на антропогеографскитѣ проучвани Захариевъ отъ гледище на методичность е направилъ грѣшк При антропогеографскитѣ проучвания се взиматъ безспор предъ видъ нѣкои отъ проявитѣ на материалната култур съ които се занимава и етнографията, но това става до то кова, доколкото тѣ сж характерни за физиономията и зас беностьта на едно селище или покрайнина. Навлизането в духовния животъ на населението, въ неговитѣ обичаи, п вѣрия, предания, приказки, пѣсни и пр., ни завежда въ чуж поле, което никога не е принадлежало на географията. То отклонение на Захариева съвсемъ не намалява стойностьта първата и по-голѣма часть отъ упжтването му, посветена селищата.

Написано въ духа на упжтването на Иширкова, то направено, обаче, по-обширно и по-подробно, главно въз основа на наблюденията и опитностьта на автора, за да използува и отъ тия любознателни люде, които нѣматъ пре варителна подготовка за тоя родъ изучвания. Захариевот упжтване може да бжде полезно и на школуванитѣ географ и то като Aide-mémoire, както самъ авторътъ на тия редо е ималъ случай да изпробва. Като примѣръ за работа с него е прибавено въ отдѣлна книжка едно антропогеографск проучване на близкото до Кюстендилъ село Слокощица.

Въ доста дълга статия, озаглавена Къмъ въпроса з антропогеографскитѣ изучвания въ Българи (Училищенъ прегледъ, год. XXVIII, 1929, кн. 3, стр. 222—34 проф. Ив. Батаклиевъ се спира върху тия проучвания насъ, по поводъ на упжтването на Захариева. Доста наширо той разглежда съвременнитѣ схващания за сжщината и мето на антропогеографията. Следъ това ни дава кратъкъ планъ, п който може да се опише едно селище, наредъ съ това и нѣкои практически указания, нуждни да се знаятъ при подоб начинания. Батаклиевъ одобрява антропогеографската час на Захариевото упжтване, като изтъква, обаче, нѣкои него недостатъци.

Известни упжтвания за изследвачитѣ на селищата у нас се намиратъ и въ книгата на Василъ Миковъ — Извор за историята и географията на нашитѣ градове и села (Географска библиотека № 5, София, 1935). Тя, както личи отъ самото ѝ заглавие, е предназначена да посочи мѣстата, отъ които могатъ да се почерпятъ сведения при подобенъ родъ проучвания. Особено полезна тая книга може да бѫде за лицата, които се занимаватъ съ селища, имащи дългъ исторически животъ задъ себе си, тъй като е насочена главно къмъ миналитѣ поселищни отношения. Поселищно-географскитѣ отношения, съ проблемитѣ имъ и цѣлата разностранность отъ извори, сѫ засегнати само бѣгломъ. Въ тоя си трудъ Миковъ изброява 187 съчинения, предимно отдѣлни издания, а по-малко статии, върху нашитѣ градове и села. Ако и съ празднини, това е най-подробниятъ списъкъ отъ тоя родъ на изучванията на българскитѣ селища, обнародванъ досега. Авторътъ се спира на най-добритѣ измежду тѣзи трудове и ги посочва като образци, по подобие на които трѣбва да се правятъ поселищни проучвания.

Завършвайки разглеждането на начинанията, предназначени да оживятъ поселищнитѣ проучвания въ България, трѣбва да отбележимъ и опита на познатия нашъ географъ Жечо Чанковъ, бившъ гимназиаленъ директоръ и бившъ началникъ въ Министерството на просвѣтата, да събере сбити описания на колиби, села и градове, които да му послужатъ като градиво за речникъ на българскитѣ селища. За тази цель той издава презъ 1927 г. кратъкъ въпросникъ, изработенъ по Ишорковото упѫтване, който, съ съдействието на Министерството, бива разпратенъ до всички училища въ България. Повечето отъ полученитѣ материали, обаче, при направената провѣрка, се оказватъ негодни, тъй като не всички събирачи сѫ съзнавали напълно значението или пъкъ не сѫ били подготвени за подобна работа.

*

Поселищнитѣ проучвания на българскитѣ земи водятъ началото си отъ първата половина на 19 вѣкъ. Бележкитѣ, домашни или чужди, отъ преди това време, сѫ само откѫслечни сведения, отдѣлни камъчета, съ помощьта на които се стремимъ, чрезъ модернитѣ методи на изследване, да сглобимъ мозаичната картина на миналия животъ на едно селище.

Въ историята на отца Паисия, най-крупната проява въ духовния животъ на българитѣ презъ 18 вѣкъ, наистина можемъ да намѣримъ нѣкои сведения за български селища[1]), но тѣ сѫ така оскѫдни, че малко пресилено ще бѫде да сложимъ началото на домашнитѣ поселищни проучвания по това време.

---

[1]) Срв. Отецъ Паисий — История славѣнобългарская, стъкмена за печатъ по първообраза отъ проф. Йор. Ивановъ, София, 1914, и статията на А. Сп. Разбойниковъ — Отецъ Паисий и българската география, Изв. на бълг. георг. д-во, кн. IV (1936) стр. 199 и сл.

Първото по-подробно описание на часть отъ българскитѣ земи, а именно на Пловдивската епархия, е направено отъ пловдивския свещеникъ икономъ Константинъ. То е напечатано на грѫцки презъ 1819 г. въ Виена[1]. Въ него, освенъ всички градове, се описватъ сѫщо и по-важнитѣ села, които влизатъ въ тая епархия. Общо се даватъ сведения за около 50 селища.

Въ първата специална географска книга въ новобългарската книжнина, а именно въ Землеописанието на Неофита Хилендарски Бозвели, сѫ дадени сбити, но оригинални описания на нѣкои селища[2].

Това сѫ правили и всички други съставители на рѫководства по география. Роднитѣ имъ мѣста, градоветѣ, които тѣ сѫ познавали по-отблизу или отъ които сѫ се били записали повече спомоществуватели, сѫ дадени съ доста подробности. К. Фотиновъ е разгледалъ най-добре родния си градъ Самоковъ, а следъ това по-кратко Пловдивъ, Пазарджикъ, Стара-Загора, Котелъ, Свищовъ, Сливенъ и пр.[3]. Сѫщото прави и Сава Илиевичъ въ излѣзлия презъ сѫщата година неговъ учебникъ по география, гдето се описва почти на цѣла страница Панагюрище, докато другитѣ по-главни градове сѫ дадени съ по 3—4 реда[4]. Д-ръ Ив. Андреевъ Богоровъ очертава доста добре София, Търново, Пловдивъ, Русе, Сливенъ и др.[6]. Въ Търговското рѫководство, преведено и допълнено отъ А. П. Гранитски, при описанието на Сопотъ, родното мѣсто на издателя Хр. Л. Хамамджиевъ, се говори подробно за стъклопроизводството на тоя градъ. Добре е даденъ въ това рѫководство и градъ Карлово[6]. Георги Економовъ е помѣстилъ сравнително най-подробни описания на срѣдногорскитѣ градове Карлово, Сопотъ, Копривщица и Панагюрище[7].

При всички тия случаи ние оставяме настрана описанията на Цариградъ, за който, като столица, се е отдѣляло, естествено, най-голѣмо мѣсто.

---

[1] Срв. Нарѫчникъ на Пловдивската епархия или нейното описание, съчинено отъ преподобния и многограмотенъ господинъ Константинъ икономъ, свещеникъ Пловдивски. Преведе д-ръ М. Апостолидисъ. Изв. на Бълг. географ. д-во, кн. III (1935)., стр. 187 и сл.

[2] Краткое политіческое землеописаніе. отъ Неофита Хілендарца. Въ Карагуевцѣ, 1835.

[3] К. Фотиновъ — Общое землеописаніе. Смирна 1843.

[4] Стихіийни уроцы землеописанїѫ отъ Саввы Иліевича Панигюрца. Въ Смирнѣ 1843.

[5] Кратка географія — математическа, физическа и политическа — Отъ И. Андреева. Букурещъ, 1851.

[6] Търговско рѫководство за търгуваніе, промышленость, мореплаваніе и за търговскы дѣланіѫ. Прѣведено и печѫтано съ иждивеніето на Хр. Л. Хамамджіевъ. Преводъ А. П. Гранитскаго съ нѣколко прибавленіѫ. Цариградъ, 1858.

[7] Кратко землеописаніе отъ Георгія Економова Дупничянина. Букурещъ, 1856.

Тѣзи примѣри, на които броятъ може още да се увеличи, показватъ осъзнаване на значението на тоя родъ описания. Започнати така накратко въ учебницитѣ по география, тѣ постепенно се разширяватъ и прехвърлятъ въ периодичния печатъ или пъкъ започватъ да се издаватъ въ отдѣлни книжки. Безспорно, че потицитѣ, които сѫ идвали отъ разни радетели за народното ни възраждане и просвѣта, както и чуждиятъ примѣръ, сѫ много допринесли за това.

Около 70-тѣ години на миналия вѣкъ начеватъ да се печататъ въ разни вестници, като Македония, Дунавъ, Право, Вѣкъ, Зорница и др. редица кратки описания на каази, между които за Казълъ-Агачка (Елховска), Разложка, Казанлъшка, Кукушка, Визенска и пр., или за отдѣлни селища, като Копривщица, Лѣсковецъ, Паничарската община (Габровско) и пр.[1]).

Измежду самостойно издаденитѣ трудове презъ предосвободителната епоха ще споменемъ тия на Г. Славчевъ — Описаніе на кааза-та Ески-Загра (Цариградъ, 1858), и на Ст. Захариевъ — Географико-историко-статистическо описаніе на Татаръ-Пазарджишкѫ-тѫ каазѫ (Віена 1870 г.).

Книгата на Захариева, къмъ която има приложена една карта и таблици съ надписи и знакове отъ различни стари паметници, представя най-доброто постижение, което българската поселищна география ни е дала преди Освобождението. Тя е била готова за печатъ още презъ юний 1865 г., както личи това отъ двата предговора. Методично е добре подредена, тъй като се излагатъ първомъ мѣстоположението, границитѣ и пространството на каазата, а следъ това идватъ почвата, рѣкитѣ, климатътъ, произведенията, населението и пр. Общата часть завършва съ разглеждането на мѣстнитѣ финанси (мѣстна финанція). Описанието на селищата е направено по колове или нахии, които сѫ имали срѣдищата си въ Панагюрище, Вѣтренъ и Пещера. Почти всички ценни исторически сведения сѫ дадени въ втората часть, въ видъ на забележки, тъй като авторътъ не е можалъ да напише, при тогавашното положение на историческитѣ издирвания у насъ, една по-свързана история на тая областъ.

Това проучване представя интересъ и отъ една друга страна. То е написано, както самъ авторътъ заявява, да допълни и оправи описанието на икономъ Константина, за което споменахме по-горе. Въ това последно описание се засѣга и Пазарджишко, тъй като тоя край, както тогава, така и сега, е влизалъ въ Пловдивската епархия. Съчинението на Ст. Захариева става отъ своя страна причина, щото Ив. Батаклиевъ да напише книгата си за гр. Татаръ-Пазарджикъ, което той отбелязва въ началото на предговора ѝ[1]).

---

[1]) Срв. Д-ръ П. Цончевъ. Изъ общественото и културно минало на Габрово, София 1934, стр. V.

Тази връзка между трудове, които се намиратъ по години на издаване на почти еднакво отстояние, показва отъ какво голѣмо значение е да се сложи начало на проучванията на една область. Работата на челницитѣ ще бжде по-късно подета отъ нови люде, които ще я допълнятъ, поправятъ или поставятъ въ връзка съ сегашното. По този начинъ тя става безсмъртна, тъй като продължава да живѣе въ новитѣ трудове, които неизбѣжно ще дойдатъ следъ нея.

Последната творба отъ предосвободителната епоха, която ще споменемъ, е пжтеписътъ Нѣколко дена разходка по българскитѣ мѣста отъ д-ръ Ив. А. Богоровъ, известния чиститель на българския езикъ[2]). Въ него се засѣгатъ редица наши градове, които авторътъ е посетилъ, за да проучи условията за създаване на индустриални предприятия. По тази причина и цената му е преди всичко въ описанията, които той дава на тогавашнитѣ имъ стопански отношения. Наредъ съ това, обаче, Богоровъ набелязва съ лекъ, естествено-хумористиченъ стилъ, нѣкои особености въ нравитѣ, навицитѣ и носиитѣ на отдѣлнитѣ градове, спира се на учебното дѣло, на уредбата на кжщитѣ, на поредкитѣ въ хановетѣ и пр. Този пжтеписъ, единственъ по рода си въ нашата книжнина отъ преди Освобождението, е важенъ източникъ при проучване на миналото на следнитѣ 16 наши градове: Русе, Свищовъ, Търново, Казанлъкъ, Калоферъ, Карлово, Пловдивъ, Хасково, Чирпанъ, Стара-Загора, Сливенъ, Карнобатъ, Варна, Добричъ (Хаджіолу Пазарджикъ), Шуменъ, Търговище (Ески Джумая). Значение той има и при изследване на миналия стопански животъ у насъ, особено на занаятитѣ, които тогава сж процъвтявали въ тия градове.

*

Наредъ съ българскитѣ описания или извори за проучване на селищата ни, вървятъ и тия отъ чуждъ произходъ. Колкото повече се връщаме назадъ по пжтекитѣ на миналото, толкова повече се налага да прибѣгваме до тѣхъ. Това сж на първо мѣсто старитѣ пжтеписи и описания на другородци, пжтували презъ земитѣ ни. Между многото чужди източници отъ най-различно естество, малко сж тия, които наистина ни даватъ свързано и всестранно, ако и сбито, описание на наши селища. Докато за източницитѣ отъ XV—XVII вѣкъ, това все още е голѣма рѣдкость, за да не кажемъ, че такива описания не сѫществуватъ, за тия отъ XIX в. не можемъ да се пожалимъ.

---

[1]) Срв. Ив. Батаклиевъ, Градъ Татаръ-Пазарджикъ. Историко-географски прегледъ. София, 1923, стр. 3.

[2]) Нѣколко дена расходка по българскытѣ мѣста. Пжтувалъ прѣзъ 1865—1868 г. И. А. Богоровъ. Букурещь 1868. Срв. сжщо така: Проф. Б. Пеневъ — Пжтнитѣ бележки на Богорова. Известия на Нар. етнограф. музей, год. VI (1926), кн. 1—4, стр. 48—58.

Отъ изследвачитѣ на Балканския полуостровъ, които сѫ работили презъ епохата преди XIX в., най-голѣми заслуги има италианскиятъ благородникъ графъ Марсильи. Въ края на XVII в. и първитѣ години на XVIII в. той успѣва да направи много пѫтувания изъ полуострова като дипломатъ, воененъ или частно лице. Отъ съчиненията, които е написалъ, най-голѣмо значение за насъ има книгата му на латински езикъ за Дунава, въ която сѫ описани самата рѣка и крайбрѣжията ѝ въ географско, природонаучно и археологическо отношение[1]). Материалитѣ, които се даватъ за тогавашнитѣ селища и населението имъ, сѫ малко, тъй като той е обръщалъ по-голѣмо внимание върху останкитѣ отъ селища, крепости и пр. Той отбелязва и такива развалини, далечъ отъ Дунава, за които е ималъ сведения, като Траяновата порта, между Ихтиманъ и Вѣтренъ, Градището при Габрово и пр.

Отъ другитѣ изследвачи ще отбележимъ френския лѣкарь Франсоа Пуквилъ, който въ двѣтѣ си съчинения засѣга главно южната и югозападна часть на полуострова[2]). Въ тѣхъ могатъ да се намѣрятъ доста сведения и за македонски и тракийски селища.

Следъ Руско-турската война отъ 1829 г., т. е. следъ тридесеттѣхъ години на миналия вѣкъ, започва по-подробно изучване на Европейска Турция, часть отъ която сѫ съставяли и българскитѣ земи, тъй като по това време се установява въ нея сравнително по-голѣмъ редъ и спокойствие. Проучванията сѫ били насочени главно въ природонаучно отношение, но наредъ съ природоизпитателитѣ, които малко или повече сѫ обръщали внимание и върху населенията и селищата, сѫ пѫтували и изследвачи отъ хуманитарнитѣ науки, които сѫ оставили редица бележки за тогавашното състояние на нѣкои селища.

Естествено ние нѣмаме нито възможность, нито мѣсто, за да се спремъ на всички тия съчинения. Достатъчно е любознателниятъ читатель да има предъ видъ извънредно ценнитѣ библиографски трудове на неуморимия д-ръ Никола Миховъ, за да може да добие представа за обширностьта на тая задача[1]). Миховъ подрежда книгитѣ си като библиографъ, т. е. той дава въ тѣхъ всичко, независимо отъ това дали е първоизточникъ или заемка, дали има по-голѣма или по-малка цена. Ако отъ гледище на важность пресѣемъ библиографскитѣ му трудове, обемътъ имъ би се намалилъ, но стойностьта имъ ни най-малко. Тѣхното значение като прѣкъ или косвенъ източникъ за проучване на селищата ни е грамадно. Всѣка книга е снабдена съ обширенъ показалецъ. Въ нѣкои отъ тѣхъ се даватъ подробни извадки отъ отбелязанитѣ съчинения. Ние си позволяваме да обърнемъ внимание на всички, които се занимаватъ съ поселищни проучвания, а недостатъчно познаватъ дѣлото на Михова — единственъ у насъ наученъ работникъ отъ тоя родъ.

---

[1]) Marsigli — Danubius. Amsterodami 1726. Френски преводъ: Comte de Marsigli — Description de Danube, A la Haye, 1748 (7 тома).

[2]) F. Ch. Pouqueville — Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie, Paris 1805 (3 тома).

F. Ch. Pouqueville — Voyage de la Grèce, Paris 1820—1825 (5 тома).

И източницитѣ отъ XIX вѣкъ, както е случаятъ и съ другитѣ епохи, сѫ съ най-различно значение. При едни имаме доста подробни описания, а при други нуждднитѣ ни податки трѣбва да търсимъ всрѣдъ най-различни сведения, които авторътъ е събиралъ въ зависимость отъ по-специалнитѣ си интереси. Много съвременна, съ доста подробнитѣ си описания е книгата **Бележки върху градоветѣ разположени отъ татъкъ Балкана**, отъ руския генералъ-щабенъ полковникъ **Г. Енехолмъ**[2]). Тя засѣга 23 града, разположени въ Югоизточна България и Източна Тракия. Отъ нея ние добиваме представа за състоянието имъ презъ 1829 г., т. е. преди 105 години. Поради значението на тия описания, тая часть, която засѣга градоветѣ влизащи въ границитѣ на днешна България, е дадена въ преводъ въ настоящата книга.

Челното мѣсто между изследвачитѣ на Балканския полуостровъ презъ XIX в. се заема отъ голѣмия ученъ **Ами Буе**, лѣкарь по образование, но геологъ по научна дейность. Той произхожда отъ французко семейство, обаче прекарва по-голѣмата часть отъ живота си въ Виена, гдето почива въ края на 1881 г. на 88 годишна възрасть. Лѣтнитѣ месеци на 1836—1839 г. Буе посвещава на обиколка изъ полуострова. Презъ 1840 г. излиза знаменитото му четиритомно съчинение върху Европейска Турция[1]. Въ него той дава кратки сведения само за нѣкои градове-крепости, като Видинъ, Варна, Шуменъ, Силистра и пр. Малко по-подробни известия, нѣгде дори кратки закрѫглени описания на селища, той е помѣстилъ въ второто си голѣмо съчинение, въ което описва пѫтищата, по които е миналъ, съ селата и градоветѣ, както и околноститѣ имъ[2].

---

[1]) **Д-ръ Никола В. Миховъ** — Населението на Турция и България презъ XVIII и XIX в. Библиографски издирвания съ статистически и етнографски данни. Томъ I, 1915 г. (Сб. Б. Ак. Н. кн. IV); т. II, 1924; т. III, 1929; т. IV, 1935.

Д-ръ Н. В. Миховъ — Библиографски източници за историята на Турция и България, кн. I, 1914; кн. II, 1924; кн. III, 1928; кн. IV, 1934.

D-r N. **Mikhoff**—La Bulgarie et son peuple d'après les témoignages étrangers. I. Extraits des publications françaises. III éd. Lausanne 1918.

D-r N. **Mikhoff** — Bulgarien und die Bulgaren im Urteil des Auslandes. II. Werke in Deutscher Sprache. Sofia 1929.

D-r N. V. **Michoff** — Bibliographie des articles des périodiques allemands, anglais, français et italiens sur la Turquie et la Bulgarie, Sofia 1937.

[2]) Notice sur les villes situées au-delà des Balkans, occupées par les Troupes Russes pendant la glorieuse campagne de 1829. Par le Colonel d'Etat-Major **Enehol m**. Imprimé par ordre suprême. St. Pétersbourg, 1830.

Следъ пѫтуванията на Ами Буе редицата на чуждитѣ изследвачи на Балканския полуостровъ, респективно на нашитѣ земи, се сгѫстява значително. Почти всѣка година започватъ да излизатъ съчинения, отъ които могатъ да се почерпятъ сведения за не малко разни наши селища. Между тия изследвачи ще посочимъ нѣмцитѣ: А. Гризебахъ (ботаникъ), Х. фонъ Молтке (известенъ по-късно като фелдмаршалъ), Х. Бартъ (африкански изследователь), Е. Рокщро (ентомологъ); французитѣ: А. Викенелъ (геологъ), А. Бланки (икономистъ), Г. Лежанъ (африкански изследователь), К. Аларъ (лѣкарь); австрийцитѣ: Карлъ Саксъ (дипломатъ), Ф. фонъ Хохщетеръ (геологъ), Францъ Тоула (геологъ);руситѣ: Монахъ Партений, Викторъ Григоровичъ (славистъ); отъ англичанитѣ; генералъ Иохмусъ и госпожитѣ Макензи и Ирби.[1]

Особено мѣсто трѣбва да се отдѣли обаче за австрийския изследвачъ Феликсъ Каницъ, родомъ отъ Буда-Пеща. Той изхожда въ извънредно гѫста мрежа цѣлата область между Тимокъ, Черно море и Дунава, като на югъ засѣга Пиротско, Софийско и останалитѣ подбалкански котловини. Понеже по научни интереси Каницъ е билъ археологъ и етнографъ, а по наклонности и художникъ, той ни е оставилъ богато изобразени съчинения и ценна сбирка отъ картини отъ тогавашна България, сега принадлежаща на Българската академия на наукитѣ. Извънъ нѣколкото малки работи, той е написалъ и единъ обемистъ трудъ — Дунавска България и Балканътъ — най-голѣмото съчинение върху България, излѣзло подъ рѫката на чужденецъ[1]. Каницъ е пѫтувалъ по-разни времена презъ годинитѣ 1860—1879, затова въ него той дава отлична картина на тогавашното положение на тия наши земи. Описва ни физиономията на селищат наредъ съ старинитѣ и по-важнитѣ имъ постройки, поминъ на населението, социалното и политическото му положен и пр. Въ подробенъ географски, етнографски и веществен указатель, приложенъ въ края на третия томъ, сѫ даден имената, които се срѣщатъ въ книгата. Тоя трудъ е изв редно цененъ източникъ, който всѣки изследвачъ на сел щата въ Северна България, трѣбва добре да познава.

---

[1] Ami Boué — La Turquie d'Europe, t. I—IV. Paris, 1840.

[2] Ami Boué — Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. Vienne 1854. t. I—II.

[1] Подробности за трудоветѣ на всички изброени учени могатъ да се намѣрятъ при К. Иречекъ — Географическото изучение на България Период. списание, кн. I. (1882), Срѣдецъ, стр. 73—115, и при А Иширковъ — Географско изучване на Царство България, Училищенъ прегледъ год. XXIX (1930), кн. 8. стр. 1153—1168.

[1] F. Kanitz — Donau-Bulgarien und der Balkan. II. изд., Leipzig 1882, 3 тома. Първото издание е излѣзло презъ 1875 — 79 г. На български е преведенъ само първиятъ томъ: Ф. Каницъ — Дунавска България и Балканътъ София. 1932 г. Томъ I.

Съ Феликъ Каница, който е работилъ главно въ пред свободителната епоха, но е видѣлъ и първитѣ стѫпки на м дото Българско княжество, които описва въ второто издан на знаменитото си съчинение, се приключва една важна гла отъ историята на поселищнитѣ проучвания въ България.

*

Освобождението ни, освенъ че премахва политическо подтисничсетво, но създава и богати възможности за ку турно и стопанско развитие. Поселищнитѣ проучвания с слагатъ сега на солидна основа, защото въ изданията на ра нитѣ министерства начеватъ да се даватъ системно сведени за поминъка, пѫтищата, населението и пр. Дирекцията н статистиката се заема съ периодични преброявания, като п степенно разширява обхвата имъ. Отъ друга страна Воен ятъ картографски институтъ (сега наричанъ Държавенъ ге графски институтъ), почва да издава карти, възъ основа н рускитѣ топографски снимки, съ което ние за първи пѫт можехме да видимъ означени всичкитѣ си селища.

Цѣло щастие за българската история и география е, ч въ тоя наченъ периодъ въ България работи въ продъ жение на 4 години единъ отлично школуванъ ученъ, съ вс странни интереси, чиято дейность се отразява и върху посе лищнитѣ проучвания. Това е добре известниятъ чехски пр фесоръ д-ръ Константинъ Иречекъ. Освенъ спомен тото по-горе упѫтване за събиране на географски и археоло гически материали, той написва и много статии на българск главно въ Периодическото списание, въ които изобилствуват историко-географски податки за нашитѣ селища. Въ основ на всички изучвания и на наличната тогава книжнина, то обнародва две книги: на чехски—Cesty po Bulharsku (Пѫтува ния по България), Прага 1888 г., и на нѣмски — Das Fü stenthum Bulgarien (Княжество България), Виена, 1891. Т съ известни добавки и преправки, се издаватъ на българск езикъ презъ 1899 г. въ обемисто двутомно съчинение, под надсловъ Княжество България.[1]

---

[1] Точното му заглавие гласи: Княжество България. Нег вата повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и н вѣйша история: отъ Конст. Иречекъ, професоръ въ Виенския ун верситетъ. Въ две части: Часть I. Българска държава (Превел отъ нѣмски Ек. Каравелова), часть II. Пѫтувания по Българи (Преведе отъ чешки Ст. Аргировъ), Пловдивъ. Издание и печатъ Хр. Г Дановъ, Пловдивъ 1899.

Ако и почти четиридесеть години да сж се минали отъ огава, то си остава настоленъ трудъ за поселищнитѣ проуч- ания, отъ които трѣбва да се почне, било вдълбочавайки е назадъ въ миналото, било проследявайки промѣнитѣ ста- али отъ тогава насамъ. Многобройнитѣ изучвания, които оследваха, поправиха или допълниха много негови страни, о и досега нѣмаме другъ трудъ, който да разглежда ъ историко-географско отношение толкова много селища.[1]

Между редицата наши книжовници отъ първитѣ години а свободна България, ще се спремъ само на нѣколко имена.[2] етко Р. Славейковъ десетилѣтия подъ редъ е съ- иралъ материали за описанието на българскитѣ земи, като мислилъ да ги издаде въ нарочитъ географски речникъ. очти всичко събрано изгаря обаче при опожаряването на тара-Загора по време на Освободителната война. Отъ обна- одвания откжслекъ отъ тѣхъ се вижда, че този речникъ це е обхващалъ само селища, като нѣкжде сж описвани и колноститѣ имъ.[3] Трѣбва искрено да съжаляваме за тая агуба, защото дѣдо Славейковъ е слагалъ въ него и много вое, видѣно или научено отъ стари люде, което сега не оже да се възстанови. Той е писалъ следъ Освобождението татия за Пловдивъ, въ излизащото тамъ списание Наука 1882 год.).

Най-деятелниятъ и плодовитъ изследвачъ на българскитѣ елища презъ XIX в. е Василъ Кжнчовъ. Училъ химия ъ Русия и Германия, той следъ като се завръща въ Бъл- ария, последва наклонноститѣ си и се отдава на книжовенъ рудъ. Подъ влияние на Маринъ Дринова у него се събужда ано още интересъ къмъ етнографски и историко-географски ъпроси. Широко поле за научна и народополезна работа той амира при престояването си въ Македония, като учитель и иректоръ на Солунската българска мжжка гимназия и като лавенъ инспекторъ на екзархийскитѣ училища. Ако и отру- анъ съ задължения, той намира време да пише. Подъ неумори- ото му перо сж излѣзли повече отъ 180 белетристични, ублистични и научни трудове за около 13 годишенъ периодъ. Кжнчовъ загива трагично на 40 годишна възрасть презъ 902 г., като министъръ на народната просвѣта, убитъ отъ динъ уволненъ психопатъ-учитель.

Отъ трудоветѣ му, които прѣко засѣгатъ разни селища, це споменемъ: Описание на Киречъ-Кьой; Прѣспа и Охрид-

---

[1] За Иречека и дѣлото му вж. статията на В. Н. Златарски ъ Период. сп., кн. 66 (1910 г.).

[2] Интересуващитѣ се могатъ да намѣрятъ почти всички трудове злѣзли до 1935 г. въ посочената вече книга на В. Миковъ — Извори а историята и географията на нашитѣ градове и села.

[3] Срв. Славейковиятъ български географически ечникъ. Сбор. за народ. умотворения, кн. 15 (1898 г.), стр. 282—298.

до тук

ско. Пѫтни бележки; Сегашното и недавна минало на град Велесъ; Тетовско; Кичево и Пречиста; Пѫтуване по дол нитѣ на Струма, Места и Брѣгалница; Градъ Охридъ; Н колко исторически бележки за село Сливени; Градъ Кр шево; Градъ Драма и околностьта му; Градъ Скопие (две ст тии); Станимака и Бачковскиятъ мънастиръ: Бележки за осн ването на Казанлъкъ и Карлово; Хасково и Узунджово и др

Между рано заработилитѣ въ полето на поселищни проучвания е и Стою Н. Шишковъ, който тая година напусна въ напреднала вече възрасть. Въ повече отъ петд сеть годишната си книжовно-научна дейность, той се е за мавалъ главно съ населението и селищата въ Родопит гдето се намира и родното му село Устово, съ Бѣломорие и съ градъ Пловдивъ, въ който прекарва голѣма часть о живота си[2]).

*

Съ последнитѣ години на миналото столѣтие се свърш първия или началния периодъ на проучванията на бълга скитѣ селища. Характерно за него е обстоятелството, че т изучвания сѫ правени, съ малки изключения, отъ люде, кои не сѫ имали специална научна школовка. Поради това тр доветѣ имъ страдатъ отъ гледище на методичность, на пр вилна подредба и, което е не по-маловажно, въ тѣхъ не спазвани границитѣ между научнитѣ дисциплини, които има за предметъ селищата и населението. Презъ този начален периодъ историческитѣ, географскитѣ, етнографскитѣ, ези витѣ и други материали обикновено се преплитатъ едни други. По тѣзи причини, въ досегашната часть на статия си, ние разглеждаме еднакво, както поселищно-историческит така и поселищно-географскитѣ описания. Отлика меж тѣхъ почва да се прави, следъ като географията, като сам стойна научна дисциплина, се застѫпва съ свой професор въ нашия Университетъ. Това става презъ 1898 г., кога д-ръ Анастасъ Иширковъ бива назначенъ за редовен доцентъ. Съ него почва вториятъ периодъ въ поселищни проучвания, презъ който географията въвежда нови за Б гария научни методи за цѣлостно проучване на селища Ето защо, въ последващитѣ редове ние ще се спремъ са на тия отъ многобройнитѣ трудове върху нашитѣ градове села, особено много зачестили презъ последнитѣ две де

---

[1]) Книгописни податки за тия трудове, както и животописни свед ния за автора имъ, могатъ да се намѣрятъ въ статията на В. Дяк вичъ — Василъ Кѫнчовъ. Биографически бележки. Трудове на Прир до-изп. д-во. кн. II (1904), стр. 1—31, и въ книгата на Боянъ Сек ловъ — Василъ Кѫнчовъ. Биография. Вратца 1927.

[2]) Подробности за трудоветѣ му могатъ да се видятъ въ ст тията, която А. Сп. Разбойниковъ обнародва въ тая книга на Архи по случай смъртьта му, както и въ юбилейния му сборникъ.

дилѣтия, които наистина представятъ поселищно-географски проучвания.

Научното дѣло на проф. Иширкова се състои главно въ трудове изъ антропогеографията, и то схващана въ най-широкия ѝ обхватъ. Работилъ презъ бурни години, презъ които българскиятъ народъ се стремѣше къмъ народностно обединение, той е отдѣлилъ сравнително най-много време за политико-географски съчинения, въ които научно обосновава законнитѣ български домогвания. Следъ тѣхъ, второто мѣсто заема отъ поселищно-географскитѣ му трудове. Повече отъ 40 статии и книги той е посветилъ на селищата въ българскитѣ земи или на общи поселищни въпроси. Отъ отдѣлнитѣ му книги ще отбележимъ: Градъ Солунъ (1911 г.), Градъ София презъ XVII вѣкъ (1912 г.), Охридско езеро и градъ Охридъ (1915 г.), Градъ Враня и Вранско (1918 г.). Измежду статиитѣ му, печатани въ различни списания и сборници, най-важнитѣ сѫ: Градъ Варна (1904 г.), Бележки за пѫтя Русе — Варна въ XVIII в. и за главнитѣ селища край него (1907 г.), Пловдивъ и Родопа (1921 г.), Градъ Елена (1925 г.), Градъ Копривщица (1926 г.), Градъ Шуменъ (1927 г.), Градъ София (1928 г.), Село Галата (1932 г.) и др. Последнитѣ му статии отъ поселищно-географско естество се отнасятъ до родния му градъ Ловечъ. Тѣ сѫ печатани въ сборника „Ловечъ и Ловчанско", първитѣ четири книги на който сѫ излѣзли подъ негова редакция[1]).

Поселищногеографскитѣ изучвания на Иширкова сѫ до известна степень синтезиращи трудове, тъй като тѣ почиватъ преди всичко на обнародвани вече материали. Тъкмо въ това отношение Иширковъ проявява голѣмо майсторство На 20—30 страници той успѣва да даде сбито и методично добре разработено съчинение, отъ което се добива закрѫглена представа за разглежданото селище.

По-особено мѣсто се заема отъ книгата му Градъ София презъ XVII вѣкъ. Тя представя историко-географско описание на столицата ни (положение, име, топография и физиономия, население, индустрия и търговия и пр.), направено възъ основа на старитѣ пѫтеписи, на материали отъ турскитѣ архиви и на спомени отъ стари люде. Този единственъ по рода си трудъ у насъ нагледно показва, какъ умело може да се възстанови картината на живота на единъ градъ въ миналото.

---

[1]) За живота, научната и обществена дейность на Иширкова, вж. статиитѣ на Г. Гунчевъ и Ив. Батаклиевъ въ Изв. бълг. геогр. д-во, кн. IV (1936) София, 1937 г. стр. I—XVI. Пъленъ книгописъ на трудоветѣ е печатанъ въ юбилейния му сборникъ, излѣзълъ като кн. I отъ Известията на Българското географско дружество.

Вториятъ професоръ по география въ нашия Универс
тетъ Жеко Радевъ († 1934) не е обнародвалъ поселищн
географски трудове. Той се е занимавалъ, съ незначител
изключения, само съ физикогеографски въпроси, область,
която Ишírковъ много малко е работилъ.

Между ученицитѣ на Иширкова рано се залавя
поселищно-географски проучвания Йорданъ Захарие
Отъ него е обемистия трудъ върху Кюстендилско
Краище, излѣзълъ презъ 1918 г., но готовъ за печатъ
преди Европейската война, следъ това — Упѫтване
антропогеографски проучвания и Село Слок
щица. Тия три негови съчинения ние вече имахме случ
да споменемъ. Освенъ тѣхъ презъ 1935 г. Захариевъ об
родва новъ голѣмъ трудъ върху покрайнината Камени
намираща се западно отъ Кюстендилъ, до самата българ
югославянска граница[1]). Въ настоящата книжка на Архи
той помѣства статия върху Кюстендилъ. Захариевъ ско
ще сложи подъ печатъ обширна историко-географска студ
върху Чипровци. Той е събралъ, също така, много мат
риали за проучване на селищата въ Кюстендилско
поле и въ Пиянецъ, известната покрайнина на югъ о
Кюстендилъ, значителна часть отъ която сега се намира
границитѣ на днешна Югославия. Тази непрекъсната науч
дейность на Захариева, който не отдавна се пенсионира,
отличенъ примѣръ за последване отъ нашитѣ учители
география. Трудоветѣ му изобилствуватъ съ подробни св
дения, резултатъ на дълбока наблюдателность и на похват
за разпитване.

Ранозагиналиятъ доцентъ по география д-ръ Крум
Дрончиловъ († 1925 г.), антропологъ и географъ по обр
зование, не можа да даде това, което се очакваше отъ нег
Той остави едно добро проучване на покрайнината Бурел
което вече отбелязахме въ по-преднитѣ редове, и нѣкол
антроположки трудове.

Отъ сегашнитѣ преподаватели по география въ Униве
ситета, най-много поселищно-географски работи е далъ про
Ив. Батаклиевъ. Първа по редъ е книгата за родния
градъ Татаръ Пазарджикъ (1923 г.), която предста
историко-географска монография на едно селище. Следъ н
той обнародва антропогеографски изучвания на Село С
стримо и на Градъ Банско.[2])

---

[1]) Йор. Захариевъ. Каменица. Географско-етнографско изу
ване, Сбор. нар. умотв., кн. LX, 1935.

[2]) Ив. Батаклиевъ. Село Сестримо, сп. Естествознание и ге
графия, кн. 7 и 8, год. X, (1926).

— Градъ Банско. Антропогеографски изучвания. Год Соф. у-т
Истор.-филол. фак., кн. XXV 5. София, 1929.

Презъ 1930 г. Батаклиевъ напечата студията си върху Чепино.1) Тя представя географско проучване на покрайнина, при което е дадено еднакво мѣсто на физико-географскитѣ и антропогеографскитѣ отношения. По тази причина въ нея нѣма навлизане въ подробности, когато се разглеждатъ селищата, което е така необходимо при поселищнитѣ проучвания. Въ другитѣ си областно-географски работи Батаклиевъ засѣга накратко сжщо и селищата2). Отъ гледище на методичность най-добри отъ поселищно-географскитѣ му трудове сж Сестримо и Банско. Тѣ могатъ да служатъ като образци при изучване на село или градъ.

Още по-голѣмъ привесъ има физико-географската часть въ работата на Д. Ярановъ, сега ред. доцентъ по физическа география при Университета, върху Разлогъ3). Въ нея селищата не сж разгледани поединнчно, съ което ще може за всѣко едно да имаме закржглена представа, а само въ общия дѣлъ засѣгащъ антропогеографскитѣ отношения. Освенъ това, тоя трудъ е изпълненъ съ много обобщителенъ материалъ, съ което читательтъ се затруднява да спре вниманието си изключително върху разглежданата область.

Пишащиятъ тия редове е проучилъ въ поселищно-географско отношение покрайнината Вакарелъ, състояща се отъ 20 селища4).

Измежду другитѣ български географи поселищно-географски трудове сж обнародвали А. Сп. Разбойниковъ върху Созополъ и Свиленградъ5), Р. Тодоровъ за градъ Трънъ (1931 г.) В. Мариновъ за покрайнината Герлово (1936 г.) и Ст. Марковъ за Градъ Бѣла (1937 г.).

Въ тоя прегледъ ние имаме предъ видъ само селищата или покрайнинитѣ върху които сж напечатани поселищно-географски работи. Не споменуваме трудоветѣ съ по-общъ антропогеографски характеръ, които не сж малко въ нашата книжнина. За нѣкои отъ тѣхъ ще стане дума въ втората часть на статията ни.

---

1) Ив. Батаклиевъ. Чепино. Специално-географски проучвания. Год. Соф. у-тъ, Истор.-филол. фак., кн. XXVI 1. София 1930.

2) Ив. Батаклиевъ. Нашиятъ черноморски брѣгъ. Географски прегледъ. Български народенъ сговоръ. Общодостжпни беседи № 4. Варна 1932.

— Долината на р. Арда. Изв. бълг. геогр. д-во, кн. II (1934), София, 1935, стр. 150—215.

— Нашиятъ дунавски брѣгъ. Изв. Бълг. географ. д-во, кн. III (1935), София, 1936, стр. 245—274.

3) Д. Ярановъ. Разлогъ. Областно географско проучване. Сп. Македонски прегледъ, год. VIII, кн. 2, 3, 4. София 1933.

4) Г. Гунчевъ. Вакарелъ. Антропогеографски проучвания. Год. Соф. у-тъ. Истор.-фил. фак. кн. XXIX 8, стр. 1—191.

5) А. Сп. Разбойниковъ. Градъ Созополъ и лѣтуването на Пловдивската детска колония. Пловдивъ 1927.

— Свиленградъ. Произходъ на селището и строежа на жилищата му. Тракийски сборникъ, кн. III, София 1932.

За да завършимъ разглеждането на географскитѣ из
вания на нашитѣ селища, ще трѣбва да отбележимъ и т
доветѣ на чужденцитѣ. Ще сторимъ това, за сега, за тия о
тѣхъ, които сѫ посветени на селища, влизащи въ граници
на днешна България. Тѣзи чужди трудове, презъ втор
научния периодъ на поселищно-географскитѣ изследвания
България, сѫ малко на брой въ сравнение съ съчинени
на чужденцитѣ отъ първия периодъ. Между тѣхъ ще с
менемъ книгитѣ на г-ца Jrmgard Pohl, W. Stubenrau
H. Wilhelmy, J. F. Gellert и статията на J. Kayser1). Бе
да навлизаме въ подробности, тъй като това не е въ за
чата ни, трѣбва да отбележимъ, че изобщо антропогеогр
скитѣ, и то специално поселищно-географскитѣ трудове мѫч
се подаватъ на чужденци. Наблюдателность не имъ лип
но като дойдатъ до тълкуване на разнитѣ податки, събр
отъ книги или чрезъ разпитване, тѣ често тръгватъ
погрѣшни пѫтища. Трудоветѣ имъ отъ методично глед
сѫ чудесно подредени и въ това отношение преди всич
бихме ги препорѫчали, но въ отдѣлнитѣ глави или п
глави често има недостатъчно материалъ или пъкъ ло
разбирани и предадени нѣща.

* * *

Следъ бѣглия погледъ на направеното до сега за п
учване на нашитѣ селища, пристѫпваме къмъ втората це
на статията ни, да очертаемъ близкитѣ задачи на поселищ
географскитѣ изучвания у насъ, за което ще ратува и наст
щето издание. Безспорно, това е тежка работа, защото о
малко сѫ трудоветѣ, които могатъ да ни дадатъ по-обиле
сравнително материалъ, за да се разгледа вдълбочено еди
така сложенъ въпросъ. Ние ще се опитаме да набележи
нѣкои по-важни положения, както ги схващаме възъ осн
на сѫществуващата книжнина и на личнитѣ ни наблюден
и изучвания. Нѣмаме намѣрение да даваме упѫтвания за
селищни проучвания; желаемъ да привлѣчемъ внимание
преди всичко на школуванитѣ изследвачи, върху нѣкои
пъкващи на по-преденъ планъ сѫществени въпроси.

Проучването на нашитѣ селища, особено на селата
колибитѣ, е наложително да става по засебени поселищ
области. Това сѫ така нареченитѣ въ нашата географ
книжнина покрайнини. Една покрайнина представя д

---

1) J. Pohl — Beiträge zur Landes-und Volkskunde des Jan
gebietes in Bulgarien. 1932.

W. Stubenrauch — Kulturgeographie des Deli-Orman. Stuttgart 19

H. Wilhelmy — Hohbulgarien. I. Die ländlichen Siedlungen und
bäurliche Wirtschaft. Kiel 1935. II. Sofia, Kiel 1936.

J. F. Gellert — Mittelbulgarien. Berlin 1937.

J. Kayser — Varna. Annales de géographie XXXI (1922).

жинка отъ села, която поради физикогеографски, антропогеографски или исторически причини се чувствува като едно цѣло, изразяващо се чрезъ нарочито име. Покрайнинитѣ сѫ особено характерни за накѫсанитѣ земи, затова и тѣ сѫ най-много въ планинииститѣ области. Броятъ имъ въ България, както може да се види отъ дадената на стр. 33 картена скица, не е малъкъ[1]).

Една покрайнина обхваща известенъ брой селища съ землищата имъ и има опредѣлени антропогеографски граници, които се знаятъ добре отъ мѣстното население. Тѣзи граници, обаче, въ течението на времето се подлагатъ на различни промѣни, причинитѣ за което трѣбва да се търсятъ. Границитѣ на Дели-Ормана презъ XVI в. сѫ били между Силистра и Шуменъ, като последниятъ градъ се е броялъ въ него. Сега тѣ сѫ по-стѣснени[2]). Разширение на обхвата на покрайнина имаме при Мрàката (Радомирско). Отдѣлни части на една покрайнина могатъ да се обособятъ въ по-малки покрайнини, съ собствено име, пазейки обаче и името на голѣмата покрайнина. Типиченъ е случая съ Султанъ-ери, покрайнина по срѣдното течение на р. Арда, въ границитѣ на която сѫ обособени краищата Кърджали, Джабелъ и Сейдлеръ.

Извънъ антропогеографскитѣ, една покрайнина може да има и физикогеографски граници. Когато тия два вида граници се покриватъ, имаме органически добре обособена покрайнина (Елията). Много често обаче антропогеографскитѣ граници надскачатъ природнитѣ рамки на покрайнината (Гьопса, Разлогъ).

Всѣка покрайнина се намира въ по-голѣма природна и културна область, съ отдѣлнитѣ части на която тя имà много общо. Това налага сравнения съ околнитѣ проучени селища или покрайнини, за да се избѣгне обширното преповтаряне на вече описани нѣща.

Отъ голѣмо значение е да се знае сѫщо така и административната и епархиална принадлежность на покрайнинитѣ въ миналото и понастоящемъ. Добре обособенитѣ измежду тѣхъ сѫ образували една административна единица. Типиченъ примѣръ въ това отношение е Разлогъ. Той обхваща сега изцѣло Разложка околия. Други покрайнини сѫ раздѣлени между повече околии (Дели-Орманъ,

---

[1]) Въ нея сѫ отбелязани всички покрайнини, които сѫ ни станали известни отъ книжовни източници или отъ пѫтуванията ни. Вѣроятно е, да има покрайнини, които сѫ ни отбѣгнали. Ще бѫдемъ особено благодарни, ако това ни бѫде съобщено.

[2]) Не толкова, обаче, колкото ги дава В. Мариновъ. (Срв. Изв. Бълг. географ. д-во, кн. I, стр. 226 и сл.). Северната и западната граници, както сме имали случай да провѣримъ, не сѫ очертани точно. Градъ Разградъ, напримѣръ, и сега спада въ Дели-Ормана.

Тузлука, Султанъ-ери). Отъ проучванията на администрати
нитѣ граници могатъ да проличатъ тежненията на една
крайнина къмъ едно или друго стопанско срѣдище. Тия те
нения, съ промѣната на политико-стопанската структура
държавата, сѫщо се подлагатъ на промѣни.

И въ предѣлитѣ на самитѣ покрайнини трѣбва да
спремъ на различнитѣ граници. Преди всичко наложително
добре да се очертаятъ землищата на селищата. Отъ
лѣмината и формата на едно землище можемъ да направим
важни заключения. Въ область съ села основани презъ ра
лични времена, по-новитѣ иматъ обикновено по-малки зе
лища[1]). Формата на землището може да ни подскаже от
друга страна, че то се е увеличило отъ присъединяване
земитѣ на едно или повече изчезнали села или, както
често е случая, увеличаването е станало за смѣтка на око
нитѣ пустѣещи земи. Проучването на землищата може да
просвѣти въ много отношения. При него трѣбва да се ра
питва особено предпазливо, защото още не сѫ уредени всичк
спорове за междуселскитѣ синори, съ които въ миналот
много често се разправяха нашитѣ сѫдилища. Голѣмитѣ зе
лища сѫ преди всичко причина за голѣмото нарастване
нѣкои села. Най-многолюдното наше село Кнежа (11,88
жители презъ 1934 г.) има огромно землище.

Преди да навлѣземъ въ разглеждането на антропогео
графскитѣ отношения, ние трѣбва да познаваме природ
ната срѣда, всрѣдъ която се е развивалъ живота на по
крайнината. Споредъ нуждитѣ и възможноститѣ си, човѣк
се е стремилъ да я измѣня, но и тя не е оставала длъжна
Тежкиятъ ѝ отпечатъкъ личи преди всичко върху стопанскат
му дейность, а следъ това върху мѣстоположението на сели
щата, начина, по който тѣ сѫ изградени и пр.

При изследването на една покрайнина, физикогеограф
скитѣ проучвания иматъ за цель да очертаятъ така природ
ната срѣда, че при описване на чисто антропогеографскит
отношения добре да проличи връзката между човѣка
земята и взаимодействията, които тѣ си оказватъ. Всичк
отъ мъртвата природа следователно, което нѣма нѣкакъв
допиръ съ човѣка, излиза извънъ предѣлитѣ на така поста
вената задача. Особено значение тука има морфологията, по
специално морфографията. Въ досега излѣзлитѣ у насъ про
учвания на покрайнини сѫ взети предвидъ, где по-малко, гд
повече, физикогеографскитѣ отношения.

Въ връзка съ тѣхъ бихме желали да обърнемъ вни
мание върху по-грижливо изследване на почвата. За таз

---

[1]) Такъвъ е случаятъ напримѣръ при Копривщица. Срв. А. Ишир
ковъ — Градъ Копривщица. Юбилеенъ сборникъ по миналото на Ко
привщица. София, 1926.

цель отъ полза могатъ да бждатъ не само почвоведскитѣ изучвания, доколкото ги има, но и мѣстнитѣ люде, които добре познаватъ така нареченитѣ почвени категории, построени на доходностьта, която дава всѣки кжсъ земя. Едни почви се отдаватъ веднага и лесно на доходно разработване, тѣ сж благоприятни за заселване, други ставатъ годни следъ като се направятъ редица подобрения. Тѣзи нагледъ обикновени нѣща сж отъ голѣмо значение за развитието на селищата. Полòмето, една гжсто населена покрайнина, се изхранва преди всичко отъ не много обширното долинно равнище отъ двете страни на р. Ломъ.

Една почвена карта, въ която сж нанесени не само почвенитѣ видове, но и плодородностьта имъ, може да има голѣмо значение за обяснене гжстотата на населението въ дадена область.

Изучавайки различния дòбивъ отъ почвитѣ, ние стигаме до най-важната задача на физическата антропогеография, а именно да установимъ до каква граница би могло да се подобри добива на храни въ определена область, за да изхрани колкото е възможно най много люде[1]). Дойде ли обаче до това положение, тя е достигнала своя, така нареченъ отъ А. Пенкъ, максималенъ Volkskapazität, т. е найголѣмия брой население, което би могло да преживѣе отъ собствения ѝ добивъ на храни[2]).

Най-важната задача при възстановяването на миналитѣ поселищни отношения е да се докаже, отъ кога започва сегашниятъ поселищенъ периодъ, т. е. кога сегашното население е дошло въ тая покрайнина. Въ странитѣ, развивали се при нормални условия, този въпросъ е поставенъ по просто, защото тамъ, съ малки изключения, има приемственость между нѣкога дошлото и сегашното население. Не стоятъ обаче така работитѣ у насъ. Населението въ българскитѣ земи многократно се е разселвало, както презъ първото и второто българско царство, така и презъ турското владичество. Цѣли области сж замѣняли старото си население съ ново, българско или другородско. Безспорно причинитѣ трѣбва да търсимъ преди всичко въ нестихващитѣ войни и вжтрешни размирици, коитò сж опустошавали страната ни, особено презъ турско време. Наредъ съ това при много случаи държавната власть е разгонвала или денационализирала българското население, като го е замѣствала съ свое. Почти навсѣкжде въ границитѣ на днешна Българи гдето има по-обширни и равни земи, турското население замѣстило българското. Въ Североизточна България, как изследванията на Милетича доказаха това, старото българск население — полянцитѣ, е на много мѣста напълно и чезнало[1] Грамадната часть отъ българското население там се състои отъ преселници балканци и тракийци, дошли от последнитѣ 2-3 вѣка насамъ.

---

[1]) A Penck — Das Hauptproblem der physischen Anthropogeographie. Sonderber. d. Preuss. Akad. d. Wiss., Phys.—math. Kl. Berlin 1924.

[2]) Въ статията си — Преселнически движения, популационенъ капацитетъ и коефициентъ на населението (Стопанска мисъль, год. III, 1933 кн. I), Д. Ярановъ превежда Volkskapazität съ популационенъ капацитетъ, една несполучлива замѣна на нѣмска съ побългарена френска дума.

Тракийската низина, скоро следъ завоюването на Бъ гария, се заселва съ турци така гжсто, че отъ 132 селищ въ Хасковска и Харманлийска околия, Кжнчовъ посочва сам 4, които сж имали български имена преди Освобождениет Отъ XVI в. насамъ обаче българитѣ започватъ наново да връщатъ въ тия мѣста. Чуждитѣ пжтешественици отъ XV и XVIII вѣкъ. съобщаватъ, че земитѣ около Марица се раб тятъ отъ трудолюбивото българско население[2]).

Изучванията на Йорданъ Захариева въ Кюстендилско краище и Каменица показватъ, че преди 250—300 годин дълго време тия покрайнини сж били пусти. Сегашното им насеслеление е дошло следъ това[3]).

Тия нѣколко примѣра, избрани измежду многото, кои биха могли да се приведатъ, показватъ значението на то въпросъ.

Пжтищата, по които може да се стигне до началото н сегашния поселищенъ периодъ, сж разностранн За скоро заселена покрайнина това става чрезъ разпитван на мѣстнитѣ люде, често тѣ знаятъ произхода си, чрезъ пр учване на останкитѣ и преданията за миналъ поселищен животъ, понѣкога възъ основа на писмени извори и пр. З отдавна заселенитѣ покрайнини въпросътъ е по-труден Тука преди всичко трѣбва да се проучатъ топографскит имена, които въ новозаселенитѣ области сж почти изцѣл нови, докато въ отдавна заселенитѣ пазятъ много старинн черти или пъкъ произхождатъ отъ другоезично населени Ценни изводи може да ни даде и тънката езикова анали на диалекта, който се говори. И за тѣзи краища могатъ се намѣрятъ нѣкои писмени сведения.

Дойдемъ ли до разглеждането на хода на заселване въ опредѣлена область, ние трѣбва отначало да се опитам да възстановимъ, какво е представяла природната земе гледка по това време. Преди всичко отъ значение е отн шението между залесени и незалесени пространства. Гора е била полезна, защото е скривала селищата отъ враждебни очи. Нараствало ли е обаче населението, тя е намалявала. Ако пъкъ то самото е намалявало или изчезвало, тя тогава постепенно е покривала останкитѣ отъ миналъ животъ.

---

[1] Л. Милетичъ. — Старото българско население въ Северо точна България, София 1902.

[2] В. Кжнчовъ — Хасково и Узунджово, Трудове на Бълг природоизп. д-во, кн. II, 1904, стр. 3.

[3] Йор. Захариевъ — Каменица, стр. 14.

Чрезъ изследването на всѣко село по отдѣлно и установяването, доколкото е възможно, на времепроизхода му, ще може да се проследи, какъ е вървѣло изпълването съ заселения на поселищната область, докато се дойде до днешното положение. Отъ друга страна ще стане ясно, дали нѣма останки отъ по-раншенъ поселищенъ периодъ. А проучимъ ли всички тия отношения, ще можемъ да разяснимъ, кои земи и по какви причини показватъ непрекжснатъ поселищенъ животъ. Отъ ранно-историческо време и до днесъ непрекжснато сжществуване се приема, че иматъ само нѣкои наши градове, като Несебъръ, София, Пловдивъ, Варна и пр.

Освенъ къмъ сегашния поселищенъ периодъ, ние трѣбва да проявяваме интересъ и къмъ миналитѣ периоди: предисторически, раноисторически и пр., доколкото за тѣхъ могатъ да се събиратъ сведения възъ основа на материални находки или книжовни източници. Като географи ние се интересуваме преди всичко отъ тия находки, които опредѣлено говорятъ за нѣкогашния поселищенъ животъ (останки отъ селища, черковища, пжтища, рударски работи и пр.), които трѣбва да се отбелязватъ на специални карти, за да проличи зависимостьта между природнитѣ и антропогеографскитѣ отношения въ миналото и сега. Въ това отношение поселищногеографскитѣ проучвания се отличаватъ отъ историческитѣ, защото при първитѣ се проявява интересъ къмъ миналото отъ гледище на настоящето.

До общи заключения за една по-голѣма область се стига само възъ основа на подробно изследване на всѣко селище, като се започне съ най-типичнитѣ измежду тѣхъ. Въ живота на едно селище особено важно е да се прави разлика между първоначалния потикъ за образуване на заселение и между причинитѣ за развитието му. При много селища тѣ се покриватъ; така напр., плодородната земя привлича заселници и имъ дава възможность да нарастнатъ поради добритѣ доходи, които получаватъ отъ нея. При други селища, обаче, това сж съвсемъ отдѣлни фактори. Първоначалниятъ потикъ за заселване на градъ Габрово идва отъ пжтя. За нуждитѣ на пжтуващитѣ, тамъ се установяватъ ковачи, отварятъ се по-късно, по всѣка вѣроятность, ханчета и пр. Развитието си преди Освобождениието той дължи на пазаря, занаятитѣ и търговията, а сега преди всичко на индустрията.

Ролята на пжтищата при поселищнитѣ отношения е много важна. Докато въ миналото селата системно сж избѣгвали важнитѣ съобщителни артерии, обстоятелство, кое се отбелязва отъ много пжтешественици и изследвачи, след Освобождението става тъкмо обратното. Селищата се стр мятъ къмъ тѣхъ, било като нарастватъ въ тая посока, бил като жителитѣ имъ построяватъ ханове по самия пжть (как е напримѣръ въ Троянско), които ставатъ ядки на нови м хали, та и на отдѣлни селища. Желѣзопжтнитѣ лини сжщо оказватъ голѣмо привличане. Населението на намир щитѣ се до тѣхъ селища се увеличава (Мездра, Левски). ставатъ причина за възникването на нови селища, дори градове (Червенъ Брѣгъ).

За създаване на редица села въ България или за увел чение населението на сжществуващитѣ, много сж допринес голѣмитѣ турски имения — чифлицитѣ. Докато едн села сж възникнали изцѣло върху чифликчийски земи, кое често е отразено въ името имъ — Срѣдни чифликъ, Мал чифликъ, Струмски чифликъ, Чифликъ и пр., други сж ув личили землищата си чрезъ откупването имъ Този въпро е много важенъ. Той не трѣбва да се минава само мимо домъ, защото извънъ значението му при поселищнитѣ пр учвания, чрезъ него ще разберемъ, какъ се е извършил икономическото освобождение на българския селянинъ, з почнало преди повече отъ 150 години, съ което не малко е спомогнало и за народностното ни възраждане.

Въ връзка съ възникването и развитието на селища стои и тѣхниятъ видъ: отдѣлни дворове, колиби (махали села и градове. Особено важенъ е въпросътъ за възни ването на разпръснатитѣ селища (дворове, колиби защото нашиятъ народъ изобщо показва тежнения към сгрупирано живѣене. За разпръсването сж играли рол главно политически и стопански причини, много по-рѣдко природни стихии, моръ и пр.

Селищата въ Краището, Каменица и Бурелъ, както тов доказватъ Йор. Захариевъ и Кр. Дрончиловъ, сж се разпръ вали по стопански причини. Старото събрано село Вакарел което е дало начало на сегашната покрайнина, на два пжт се е разпръсвало по политически причини. Първиятъ пжть било изгорено отъ турски войски презъ 1737 г., а вторият пжть се е разбѣгало презъ Кърджалийско време. По поли тически причини сж се пръснали въ Ихтиманска Срѣдна гор и селищата: Бѣлица, Василицитѣ, Очуша. Всѣка група от пръснати селища трѣбва да бжде внимателно изследвана, з да може да се изясни добре тоя въпросъ. Първично раз пръсване, т. е. дошлото население да е почнало да жи вѣе въ дворове или колиби още при заселването си, имам може би при така типичнитѣ колибарски селища от Срѣдна Стара-планина. Тѣ и досега, обаче, не сж изслед вани добре въ поселищно-географско отношение, за да се види това предположение, за което има податки, доколко е правдиво.

Въ нашитѣ села ние не различаваме толкова много и различни селищни форми, каквито намиратъ напримѣръ изследвачитѣ въ Срѣдна Европа. Преди да се опитаме да въведемъ известна подредба и въ това отношение, трѣбва да проследимъ какъ нашитѣ села сж дошли до днешната си форма. т. е. до сътношението, което има въ тѣхъ между дворове, улици и незаети пространства (площади, хорища, мѣста запазени за сборове, за пазарища и пр.). Ако селото се състои отъ две или повече засебени части, трѣбва да се проследи, дали тѣ не сж били считани въ миналото като отдѣлни селища или да не сж образувани презъ различни времена.

За сегашния или миналия обликъ (физиономия) на селищата е важно преди всичко устройството на двора и типа на кжщата. Отъ по-второстепенно значение е носията на жителитѣ. При двора се различава у насъ два образеца, намиращи се въ началото и въ края на една еволюционна редица. При първия кжщата и стопанскитѣ сгради (оборъ, хамбаръ, плѣвня и пр.) сж разпрьснати, а при втория всичко е събрано въ една постройка, и то често така, че стопаниньтъ може безпрепятствено да минава отъ помѣщенията за живѣене въ тия за стопански цели. Този образецъ е характеренъ за планиниститѣ мѣста, които иматъ по-заможно население, докато първиятъ се срѣща главно въ равнитѣ мѣста.

При изследване на кжщата отъ голѣмо значение е да се знае отъ какъвъ основенъ типъ е тръгнало развитието ѝ. Досега сж ни известни въ България два първични типа. Единиятъ е правожгълна еднодѣлна кжща, въ срѣдата или отстрани съ огнище. Той се срѣща както при надземнитѣ, така и при уземнитѣ кжщи. Въ връзка съ него стои овалната еднодѣлна кжща, позната въ Югозападна България, въ Айтосъ и Ямболско. За сега не можемъ да кажемъ още съ положителность дали тя съставя самостоенъ основенъ типъ или е предшественикъ на еднодѣлната правожгълна кжща. Вториятъ типъ представя квадратна кжща, полувкопана въ земята, на единия кжтъ зaeто отъ малко издигнатъ дѣлъ, съ огнище, около което се спи. Останалата часть се използува за оборъ. Това е така наречената отъ насъ кжща-зимникъ.[1]

Тѣзи основни типове сж стоели неизмѣнени до последнитѣ 60 — 100 години. Отъ тогава почватъ бързо да се развиватъ, при което отъ основния типъ въ разнитѣ краища сж се получили многочислени разновидности, последователния редъ на които не е трудно да се схване. Съ повдигането на общото културно равнище и съ порастналото благосъстояние, кѫщата у насъ се освобождава отъ непосрѣдственото господство на географската срѣда. Тя започва да получава градивото си отъ по-далечъ, съ което обликътъ ѝ се напълно промѣня. Най-старитѣ форми на кѫщата се намиратъ сега въ най-беднитѣ села или при най-беднитѣ люде. Типътъ на кѫщата често се пренася съ преселващото се население. Разликитѣ между кѫщитѣ на старото и новото население често натрапватъ на окото въ Северна България.

---

[1] За пръвъ пжть е описана въ работата ни Уземнитѣ кжщи въ Дунавска България, Год. Соф. у-тъ, Истор.-филол. фак., кн. XXX 14, София 1934, стр. 54-58.

При проучване на самото население най-важенъ е въпросътъ за **произхода** му. Ако е дошло презъ последнитѣ 100 — 200 години, то все още може да знае нѣщо по-опредѣлено. За по-далечно време трѣбва обаче да се прибѣгне, доколкото това е възможно, до анализъ на преданията, на езиковитѣ му свойщини, на носията или на други прояви отъ материалната му култура и пр.

Голѣмо народностно значение има проучването на хода и начинитѣ, по които е ставало **побългаряването** на отдѣлнитѣ селища преди Освобождението, които изцѣло или отчасти сѫ били заети съ другородци.

Въ връзка съ тия въпроси стоятъ многочисленитѣ **разселвания** на сънародницитѣ ни. Тѣхнитѣ причини и естеството имъ (масови и изведнъжъ или единично и постепенно станали), както и мѣстата, въ които сѫ заседнали преселницитѣ, трѣбва да се изучатъ добре. Наложително е въ тоя случай да се прави разлика между външни (политически) причини: войни, размирици, притѣснения и вѫтрешни (демографско-стопански) причини: прирѫстъ на населението и свързаното съ него намаление на земята, чужбинарството, сезоннитѣ печалбарски придвижвания и пр.

Заселницитѣ често оставятъ не само въ старитѣ села, но основаватъ и нови. Проучването на всички **новообразувани села** е благодарна и полезна задача, особено за ради начинитѣ, по които населението е избирало мѣстата имъ, е уредило поземленитѣ си въпроси, и се е нагодило всрѣдъ природнитѣ и културни условия на поселищната область. Тукъ, естествено, ние имаме предъ видъ селищата, изникнали по починъ на населението, а не новитѣ, бѣжанскитѣ села, които сѫ уреждани отъ властьта.

Заселването на единъ слаболюденъ край има държавно-стопанско значение. Пустѣещитѣ земи се обработватъ и населението имъ се сгѫстява. Преселницитѣ често сѫ предприемчиви и трудолюбиви люде, съ което тѣ се налагатъ надъ по-старото население. Такъвъ е случаятъ съ балканцитѣ заселили се въ Северна България.

Проучването на разселването на населението, както и на селищата, въ които то се е установило, били тѣ нови или стари, може да бѫде особено полезно за слагане на здравоснова на вжтрешна колонизация, за провеждането за която е направено твърде малко, въпрѣки че отъ Освобождението насамъ се чувствува нужда отъ нея. Въ границитѣ на днешна България имаме сравнително гжсто населени планински области, чиито жители мизерствуватъ поради недостатъчно условия за изхрана. Па и въ по-плодороднитѣ области има много малоимотни млади семейства, които охотно биха отишли тамъ, гдето имъ се даде повече земя. За държавата е извънредно важно да има подходящо разпредѣление на населението, за да може то да се радва на по-голѣмо благосъстояние и да я пази презъ тежки години. А другородското население въ България е съсрѣдоточено най-много въ покрайнитѣ ѝ области!

Стопанското проучване на нашитѣ селища е сжщо една отъ най-важнитѣ задачи на поселищно-географскитѣ изследвания. То не трѣбва да бжде насочено само къмъ сегашната стопанска дейность, но и къмъ миналата. А проучатъ ли се тѣ, ще се очертаятъ и изгледитѣ за бждещето. Стопанско-географскитѣ изучвания не трѣбва да ставатъ само възъ основа на статистическитѣ сведения. Тѣ нито сж достатъчни, нито успѣватъ да дадатъ динамиката на стопанския животъ въ едно селище или покрайнина. Извънъ главното занятие, съ което официално се означава, обикновено това е земедѣлието, нашиятъ селянинъ има редица странични занимания, отъ които си докарва известни по-малки или по-голѣми доходи. Тѣзи занимания не се улавятъ отъ статистиката и затова податки за тѣхъ могатъ да се съберать само чрезъ издирване на самото мѣсто[1]). Такива занаяти сж напримѣръ: грънчарството въ Троянско, вжглищарството въ Странджа, килимарството въ Чипровци, катранджийството въ Родопитѣ и пр. При печелбарскитѣ си придвижвания (кираджии, жетвари, овчари и пр.), нашитѣ селяни, особено въ миналото, сж следвали опредѣлени пжтища. Важно е тѣ да се знаятъ и по друга причина — по тѣхъ много често сж ставали разселванията.

Градоветѣ всѣкога подновяватъ или увеличаватъ населението си чрезъ притокъ на селяни. Отъ последнитѣ десетилѣтия насамъ се забелязва, обаче, при голѣмитѣ градове прииждане на млади селяни, като служащи, работници, прислужници въ търговски заведения и пр., които не скжсватъ окончателно съ роднитѣ си мѣста, като пазятъ малкото земя, която имъ е останала. Тя се обработва отъ семейството или близкитѣ имъ, които сж останали въ село, като понѣкога и тѣ самитѣ се завръщатъ да помагатъ. Тази неразкжса връзка между градъ и околность трѣбва да изследва, защото тя е отъ сжществено значение за социал стопанската структура на нѣкои наши градове (София, Г рово и др.).

---

[1]) Стопанското значение на нагледъ незначително временно занятие, като слугинството, ние имахме случай да изтъкнемъ въ статията си: Слугинството въ Вакарелско. Приносъ къмъ географията на труда въ България. Сп. на Бълг. иконом. д-во, год. XXXII (1933), кн. 2, стр. 93—103.

При поселищно-географскитѣ изучвания рѣдко се зас въпроса за пазарнитѣ срѣдища на дадена покрайни Последнитѣ обикновено сж културни, обаче не всѣкога министративни срѣдища. Тука именно се крие една сл страна на нашето административно дѣление. Ако паза ната область на едно пазарно сѣдище, се съвпада границитѣ на околията, ние имаме органически добре св зана стопанско-административна единица.

Отъ голѣмо значение за вжтрешната стопанска обмѣ не сж само редовнитѣ всѣкиседмични пазарни дни, но и п наиритѣ и сборовете, които се събиратъ единъ-д или повече пжти презъ годината въ дадено селище. Отъ тѣ нашиятъ селянинъ си набавя добитъкъ, коне, покжщнина, медѣлски орждия и пр. За него тѣ представятъ едно отъ на приятнитѣ развлѣчения, които може да си позволи. Проуч нето на панаиритѣ и сборовете най-добре може да се върши на стопанско-географски основи, като се изследва о где идатъ посетителитѣ и продавачитѣ, какви стоки се пр даватъ, размѣра на сдѣлкитѣ и пр

Следъ като българскитѣ земи бждатъ достатъчно доб проучени по покрайнини, ще може да се пристжпи към очертаване на по-голѣми културно-географски обл сти, за които ние имаме понастоящемъ много обща пре става. Това раздѣление ще бжде резултатно, ако реди други проучвания (етнографски. фолклорни, езикови, соц ални, антропоположки и пр.) го предшествуватъ. А поне проучванията отъ този родъ сж сжщо така още недост тъчни, то ще трѣбва да бжде оставено за по-късно.

Накратко набелязанитѣ дотука задачи сж наредени огледъ на проучванията на България по покрайнини. Тѣ оба могатъ да се приложатъ, съ нѣкои малки ограничения, при проучването на отдѣлнитѣ селища. Голѣмитѣ, съ офо мени градски функции, градове иматъ по-особени проблем въ които ние не навлизаме, не само защото мѣстото не позволява, но и заради това, че тѣ сж въ сжщность незн чителна часть отъ българскитѣ селища.

Отъ приложената картена скица се вижда колко мал сж проученитѣ до сега покрайнини. Тя много красноречи говори, каква огромна работа предстои, за да се запълнят тия празднини. Нека се надѣваме, че младата, възмжжала школувана следъ войнитѣ генерация ще се нагърби съ т важна и народополезна научна работа.

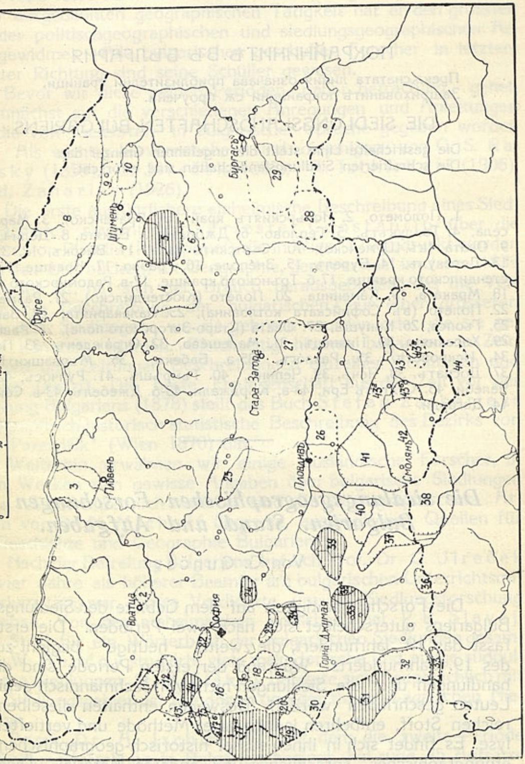
Русе
Шуменъ
Бургасъ
Плевенъ
Враца
София
Стара-Загора
Пловдивъ
Горна Джумая
Смолянъ
0 50 100

Обясненията сж на следващата страница.

Die Erklärungen sind auf folgender Seite zu sehen.

ПОКРАЙНИНИТѢ ВЪ БЪЛГАРИЯ

Прекжснатата линия означава приблизителни граници.
Защрихованитѣ покрайнини сж проучени.

DIE SIEDLUNGSLANDSCHAFTEN BULGARIENS

Die gestrichelte Linie stellt die ungefähren Grenzer dar.
Die schraffierten Siedlungslandschaften sind erforscht.

1. Полòмето, 2. Искърскиятъ край (въ Врачанско), 3. Марашкитѣ села, 4. Тозлукътъ, 5. Герлово, 6. Джбрава, 7. Елията, 8. Дели-Орманъ 9. Овата (въ Шуменско), 10. Съртскитѣ села, 11. Вѝсокъ, 12. Забърге, 13. Дерекулъ, 14. Бурелъ, 15. Знéполе, 16. Грàово, 17. Краище, 17-а. Кюстендилското краище, 17-б. Трънското краище, 17-в. Радомирското краище, 18. Мракàта, 19. Кàменица, 20. Полéто (Кюстендилско), 21. Разметàница, 22. Полето (въ Софийската котловина), 23. Палакарѝята, 24. Вакарелъ, 25. Гьопса, 26. Конушъ, 27. Овата (Старо-Загорското поле), 28. Равна гора, 29. Хасекията, 30. Пиянецъ, 31. Малешéво, 32. Огрàжденъ, 33. Подгоръ, 34. Искроветѣ, 35. Разлóгъ, 35-а. Бабекъ, 36. Мървашкитѣ села, 37. Доспатъ, 38. Чечъ, 39. Чепино, 40. Тъмрършъ, 41. Рупчосъ, 42. Ахж-Челеби, 43. Султанъ Ери, 43-а. Кърджали, 43-б. Джебелъ, 43-в. Сéйдлеръ, 44. Дагарди.

Die siedlungsgeographischen Forschungen in Bulgarien. Stand und Aufgaben.

Von G. Gunčev

Die Forschungstätigkeit auf dem Gebiete der Siedlungskunde Bulgariens uuterscheidet sich nach zwei Perioden. Die erste umfasst das 19. Jahrhundert, die zweite — heutige — beginnt zu Ende des 19. Jahrhunderts. Während der ersten Periode sind die Abhandlungen über die Siedlungen nicht von fachmännisch gebildeten Leuten geschrieben worden. Deswegen enthalten dieselben zwar reichen Stoff, entbehren jedoch guter Methode und vertiefter Analyse. Es findet sich in ihnen ausser historisch-geographischem auch ethnographisches, sprachliches und anderes Material. Diese Abhandlungen sind sehr wertvoll, da sie uns in vielen Beziehungen das Bild von den grossen wirtschaftlich-sozialen Umwandlungen vermitteln, die sich während des 19. Jahrhunderts im bulgarischen Volke vollzogen haben. Sie stellen ausgezeichnete Quellen für die neuen nach modernen Forschungsmethoden gemachten Untersuchungen dar.

Die zweite Periode beginnt mit der Errichtung eines besonderen Lehrstuhls für Geographie an der Universität Sofia, der im Jahre 1898 von Prof. Dr. A. Ischirkoff eingenommen wurde. In seiner ausgedehnten geographischen Tätigkeit hat er den grössten Teil der politischgeographischen und siedlungsgeographischen Arbeit gewidmet. Alle bulgarischen geschulten Forscher in letzterwähnter Richtung sind seine Schüller gewesen.

Bevor wir diese beiden Perioden näher betrachten, gehen wir zunächst auf die verschiedenen Anregungen und Anleitungen ein, die von Gelehrten in bulgarischer Sprache gegeben worden sind. Als wichtig hervorzuheben sind diejenigen von G. S. Rakovsky (1859), C. Jireček (1883), A. Ischirkoff (1906), Jord. Zahariev (1926).

Die erste ausführlichere einheimische Beschreibung eines Siedlungsgebietes stammt vom Priester Constantin über die Diözese von Plovdiv (Philippopel), die in Wien 1819 gedruckt worden ist In den Lehrbüchern für Geographie, deren erstes im Jahre 1835 erschienen ist, hat sich der Brauch herausgebildet, das die Verfasser bei Beschreibung der bulgarischen Gaue einen grösseren Raum den Siedlungen, wo sie geboren wurden oder die sie genauer kannten, widmen. Gleichzeitig hiermit begannen in Zeitschriften und Zeitungen Beschreibungen einzelner Siedlungen und Bezirke (kaazi). Die beste Errungenschaft aus der Zeit vor der Befreiung Bulgariens (1878) stellt das Buch Stefan Zacharievs „Geographisch-historisch statistische Beschreibung des Bezirks von Tatar-Pazardžik“ (Wien 1870) dar.

Weiterhin erwähnen wir einige ausländische Forscher, in deren Werken sich gewisse Angaben über bulgarische Siedlungen finden. Ausserordentlich wertvoll sind die bibliographischen Arbeiten von Dr. N. Michoff über die ausländischen Quellen für die Geschichte und Geographie Bulgariens.

Nach der Befreiung Bulgariens hat sich Prof. Dr. C. Jireček der vier Jahre als höherer Beamter am bulgarischen Unterrichtsministerium tätig war, grosse Verdienste um die Siedlungsforschung erworben. Von den einheimischen Forschern hat P. R. Slavejkov Stoff für ein Wörterbuch der bulgarischen Siedlungen gesammelt. W. Kančov studierte viele makedonische und einige südbulgarische Siedlungen. St. N. Siškov befasste sich hauptsächlich mit dem Siedlungsgebiet der Rhodopen und der thrakich-ägäischen Niederung.

Prof. Dr. A. Ischirkoff, mit dem die zweite Periode der Siedlungsforschung in Bulgarien beginnt, hat rund 45 Aufsätze und Bücher über einzelne Siedlungen oder über spezielle siedlungsgeographische Fragen geschrieben. Von seinen Schülern sind in dieser Richtung Prof. Iv. Batakliev, Jord. Zahariev, G. Gunčev, A. Sp. Rasboïnikov, W. Marinov u. a. tätig. Siedlungsgeographische Arbeiten sind auch von o. Doz. Dr. K. Drontschilow (✝ 1925), o. Doz. Dr. D. Jaranoff, St.

Markov u.a. veröffentlicht worden. Als Verfasser wichtigerer Werke ausländischer Forscher dieser Periode sind zu nennen: Frl. J. Pohl, W. Stubenrauch, H. Wilhelmy, J. F. Gellert u. a.

Im zweiten Teile unseres Aufsatzes behandeln wir die Aufgaben der Siedlungsforschung Bulgariens. Vor allem legen wir ein Schwergewicht nicht auf eine Erforschung einzelner Siedlungen, sondern ganzer Siedlungslandschaften (bulg. pokrainini). Hierunter ist eine Gruppe von Siedlungen zu verstehen, die sich aus physikogeographischen, anthropogeographischen oder historischen Ursachen als ein Ganzes fühlen, was durch einen gemeinsamen Namen zum Ausdruck gebracht wird. Auf einer speziellen Kartenskizze (S. 33) sind die Siedlungslandschaften Bulgariens angegeben.

Vor allem sind die anthropogeographischen Grenzen der letzteren zu erforschen, da sie sich im Laufe der Zeit verändert haben. In einigen Fällen haben sich Teile einer Siedlungslandschaft zu einer solchen neuen verselbständigt. Von Bedeutung für die Entwicklung von Siedlungslandschaften sind auch die Verwaltungs- und die Diözesengrenzen. Im Bereiche einer Landschaft ist es wichtig, die Flurgrenzen zu erforschen.

Bei Betrachtung der Naturverhältnisse ist der Boden von besonderer Wichtigkeit, der im Verein mit dem Mikroklima eine grosse Mannigfaltigkeit in der landwirtschaftlichen Erzeugung Bulgariens hervorbringt. Durch Erkenntnis der Bodenverhältnisse können wir die Volkskapazität gewisser Gebiete ermitteln.

Bei Erforschung der verschiedenen Siedlungsperioden begonnen hat, weil in vielen bulgarischen Gebieten in der Vergangenheit starke Veränderungen stattgefunden haben. Die grössten haben sich nach Eroberung Bulgariens (1396) durch die Türken ereignet. Ganze Gebiete sind verwüstet worden, in anderen wurde die bulgarische Bevölkerung von Türken ersetzt oder aber mohamedanisiert. In letzterem Falle hat ein Teil der Bulgaren seine Sprache beibehalten (die Pomaken—die mohamedanischen Bulgaren), ein anderer hat selbst diese verloren (in gewissen Gebieten Nordostbulgariens).

Nachdem wir den Anfang der heutigen Siedlungsperiode festgestellt haben, soll man die Erfüllung der Landschaft mit Siedlungen verfolgen. Durch genaue Erforschung jeder einzelnen Siedlung, wird sich feststellen lassen, ob es nicht Niederlassungen aus früheren Siedlungsperioden gibt.

Bei jeder Siedlung ist ein Unterschied zu machen zwischen dem ursprünglichen Anstoss zum Siedeln und den Ursachen ihrer Weiterentwicklung, die sich oft decken. In der Vergangenheit haben die Siedlungen die wichtigen Verkehrswege gemieden, jetzt hingegen streben sie zu ihnen hin. Heutzutage stellen die Eisenbahnlinien eine grosse Anziehungszone dar. Sie bilden die Ursache für die Entstehung vieler neuer Ortschaften. Eine ähnliche Rolle haben in früheren Zeiten auch die Landgüter türkischer Grossgrundbesitzer gespielt. Die Erforschung dieser Rolle wird uns andererseits auch zeigen, wie die wirtschaftliche Befreiung des bulgarischen Bauern vor sich ging.

Eine andere wichtige Frage ist das Studium der zerstreuten Siedlungen, weil der Bulgare im allgemeinen eine Neigung zum Gemeinschaftsleben zeigt.

In unseren Siedlungen gibt es nicht so verschiedenartige Formen, wie es der Fall in Mitteleuropa ist. Dafür aber lässt es sich hier leichter verfolgen, wie es zur heutigen Grundrissgestaltung gekommen ist. Beim Bauernhof unterscheiden sich zwei Typen, die sich am Anfang und am Ende einer Entwicklungsreihe stehen. Beim ersteren sind Wohn- und Wirtschaftsgebäude getrennt, beim zweiten sind sie in einem gemeinsamen Gebäude vereinigt. Bei der Hausforschung ist der Urtyp wichtig, auf dem sich die Weiterentwicklung aufbaut.

Bei Erforschung der Bevölkerung ist es von Bedeutung, auf ihren Ursprung zurückzugehen, wie auch gleichzeitig den Gang der Verbulgarisierung der verschiedenen Gegenden zu verfolgen, die früher ganz oder teilweise von anderen Völkerschaften besiedelt waren. Im Zusammenhang hiermit steht auch die Frage der Bevölkerungsbewegung und der inneren Kolonisation.

Die Wirtschaftsforschung der Siedlungen soll nicht nur auf Grund statistischer Unterlagen durchgeführt werden, sondern auch durch Ermittlungen an Ort und Stelle, wodurch wir eine wahre Vorstellung von der Dynamik des Wirtschaftslebens gewinnen. Besonders wichtig sind hierbei die Nebenbeschäftigungen der Bauern. Marktflecken, Marktgebieten und Jahrmärkten hat man bisher keine grosse Beachtung geschenkt, trotz ihrer Bedeutung für den inneren Wirtschaftsaustausch und die richtige administrative Einteilung des Landes.

Nach dem Studium der verschiedenen Landschaften in geographischer, historischer, ethnographischer, sprachlicher, sozialer usw. Hinsicht werden sich deutlich die Grenzen der grossen kulturgeographischen Gebiete abheben, von denen wir jetzt nur eine allgemeine Vorstellung besitzen.

Проучване на миналото на нашитѣ селища

отъ

Д-ръ Иванъ Дуйчевъ

Презъ послѣднитѣ нѣколко години у насъ се забелязва повишена любознателность къмъ проучване на родното минало. Една отъ проявитѣ на засиления исторически интересъ е обнародването на редица трудове върху миналото на нашитѣ селища. Много отъ нашитѣ градове, па дори и нѣкои значителни села, сѫ честити, че иматъ вече свои „истории“. Достатъчно е да се прегледа историческата библиография за последното десетилѣтие, за да се види съ какъвъ голѣмъ брой подобни творби се е обогатила напоследъкъ нашата книжнина[1]). Несъмнено, това е е едно отрадно явление за нашия животъ. Засилениятъ интересъ къмъ родното минало е проява на повишено народностно самосъзнание. Разбира се, колкото и похваленъ да е този стремежъ къмъ проучване на нашата история, трѣбва, все пакъ, да се признае, че резултатитѣ не винаги сѫ напълно задоволителни. Задачата, да се проучатъ нашитѣ селища, е твърде сложна и трудна, и затова не е достатъчно само доброто желание да се стори нѣщо въ тази область. Необходима е подготовка, много по-широка, отколкото обикновено се мисли. Да се изложи историята на едно селище, не е достатъчно да бѫде авторътъ само историкъ. Проучването на селищата налага и едно основно познаване въ географско отношение. При своята работа изследвачътъ ще се сблъска непремѣнно и съ въпроси изъ областьта на археологията, на езикознанието (напр., при опредѣляне произхода на името на селището), нумизматиката, литературната и църковна история, и пр. Но даже ако авторътъ би се ограничилъ по-тѣсно върху изследването на миналото на селището, все пакъ задачата е твърде трудна, особено при по-значителни селища, които иматъ вѣковно сѫществуване. За да се проучи добре миналото на селището презъ вѣковетѣ, необходимо е да се иматъ поне общи познания за различнитѣ исторически епохи, начевайки, въ известни случаи, отъ предисторическата епоха, а при други — отъ античностьта или срѣдновѣковието, за да се стигне до новитѣ времена. Това сѫ познания по-специални; за тѣхъ е необходима особена подготовка. Явно е, че тѣзи трудности не могатъ да бѫдатъ преодолѣни отъ всѣкиго, който би се наелъ, дори съ най-похвално желание, да опише миналото на известно селище. Отдѣленъ е въпросътъ за методическитѣ изисквания при подобни трудове, както и за правилното схващане на задачитѣ и границитѣ на такива изследвания. Като се има предвидъ всичко това, не ще е трудно да се разбере, защо много отъ опититѣ да се опише миналото на нашитѣ селища сѫ незадоволителни. И колкото повече човѣкъ проучва публикациитѣ отъ този родъ, толкова по-необходимо му се струва да се внесе редъ въ този потокъ отъ исторически творби. Това е особено наложително, защото у насъ липсва уредена, правилна критика, която да прави прегледъ на всички наши издания съ исторически характеръ и да посочи лошото, да изправи грѣшкитѣ и неточноститѣ и да укаже доброто.

---

[1]) Библиографски указания сѫ дадени у В. Миковъ, Извори за историята и географията на нашитѣ градове и села (София 1935). Нѣкои по-нови съчинения сѫ посочени въ библиографията на Известия на Историческото дружество въ София, кн. XIV—XV. 1937, сс. 285 — 320.

Излишно е да се изтъква голѣмото значение на проучването на мѣстната история за нашата историческа наука. Разбира се, общобългарската история не е просто математическиятъ сборъ отъ историитѣ на отдѣлнитѣ селища на българскитѣ земи. Въпрѣки това, само чрезъ проучването на миналото на отдѣлнитѣ селища ще могатъ да се изяснятъ редица подробности изъ нашата общонародна история. Всѣки, който пише една мѣстна история, прави приносъ къмъ проучването на общата българска история.

При проучване на миналото на нашитѣ селища се е вървѣло по различни пѫтища. Въ нѣкои случаи се е имало предвидъ да се напише общо цѣлата история на дадено селище. Често едно лице се наема да изложи миналото на известно селище отъ най-далечната епоха, за която сѫществуватъ сведения, чакъ до най-ново време. Този методъ е далъ различни резултати. Когато се отнася до по-незначителни селища или пъкъ такива, за чието минало имаме оскѫдни указания, за изследвачитѣ е било сравнително леко да се справятъ съ своята задача. Обикновено, за такива селища сѫществуватъ малко сведения за античностьта, па дори за срѣдновѣковието, и затова авторитѣ, следъ като ги заематъ отъ втора и трета рѫка, излагатъ ги накратко и се спиратъ по-подробно само върху неотдавнашното минало. Понѣкога мѣстни люде се залавятъ да опишатъ миналото на селището. Това е, разбира се, удобно, особено когато има подготвени за подобна работа лица. Тѣ най-добре познаватъ своя край; тѣхнитѣ интереси и познания не сѫ случайни; тѣ, най-сетне, могатъ съ най-голѣма обичь и въодушевление да се заематъ съ проучването на миналото на своето родно мѣсто. Нѣкои наши градове сѫ имали щастието да отгледатъ между своитѣ граждани добри историци, които сѫ имъ се отплащали най-достойно, като сѫ описвали тѣхното минало. Единъ отъ най-добритѣ примѣри е случаятъ съ историята на гр. Плѣвенъ1). Авторътъ, Ю. Трифоновъ, е добре познатъ като отличенъ работникъ въ нашата научна книжнина. Въ предговора къмъ своята „История на гр. Плѣвенъ“, той съобщава, че даннитѣ за тази книга сѫ събирани въ продължение на около 40 години. Трифоновъ не се задоволилъ да напечати само като материали не твърде обилнитѣ, по собственото му признание, сведения, но ги използувалъ „за написване на систематична, макаръ и не твърде пълна история на Плѣвенъ, и то въ свръзка съ общата история на България“, защото смѣталъ, „че историитѣ на отдѣлнитѣ градове иматъ цена главно като части на последната (сиречь, на общебългарската история — И. Д.), за чието развитие трѣбва да помогнатъ“. При това, той изтъква, че „въ миналото на Плѣвенъ има моменти съ общобългарски интересъ . . . Разясняването на тия моменти несъмнено има не само мѣстенъ, а и общобългарски интересъ“. Въ своята книга авторътъ е изложилъ сѫдбинитѣ на града въ трако-римско време, после е описалъ „Славяно-българския Плѣвенъ“. По-нататъкъ сѫ дадени сведения за Плѣвенско презъ първитѣ вѣкове на турското владичество; въ друга глава е изложена историята отъ началото на XVII в. до голѣмитѣ размирици въ Турция; следъ това той се е спрѣлъ върху историята на „размирнитѣ времена“, на „възстановителната епоха“ (1814—1834) и на историята на областьта до революционнитѣ движения. Разгледано е участието на плѣвенци въ революционната дейность и е описано състоянието на града въ надвечерието на освободителната война. Къмъ изложението сѫ дадени четири притурки, въ които авторътъ е разгледалъ нѣкои по-специални въпроси. Разбира се, между отдѣлнитѣ глави липсва пропорционалность, но това се налага отъ самото историческо градиво, което става толкова по-обилно, колкото повече се доближаваме до наше време. Авторътъ е използувалъ не само онѣзи сведения, които сѫ дадени за града и неговата околность въ историческата книжнина, но и много други сведения, които той лично е събралъ. Неговата творба може, изобщо, да бѫде посочена като образецъ за една добра мѣстна история.

Еднолично дѣло е сѫщо „историята“ на Видинската область, съставена отъ покойния Д. Н. Цухлевъ2). За съжа-

---

1) Ю. Трифоновъ, Историята на града Плѣвенъ до Освободителната война. Издава Плѣвенското читалище „Съгласие“, София 1933, 8^0, IV + 373 + II сс.

2) Д. Н. Цухлевъ, История на града Видинъ и неговата область (Видинско, Кулско, Бѣлоградчишко, Ломско, Орѣховско, Вратчанско, Фердинандско, Берковско и Крайна). София 1932, 8^0, XXVII + 615 сс.

ление, неговата книга представя единъ незадоволителенъ опитъ да се напише историята на една наша покрайнина. Преди всичко, трѣбва да се укаже една методологическа грѣшка на автора, която се повтаря и отъ други: той е схваналъ твърде общо своята задача. Често пѫти, като забравя, че описва миналото само на единъ градъ и неговата область, той се увлича въ излагане на общата история на нашата страна, даже когато между тази история и миналото на града нѣма никаква връзка. Несъмнено, при изяснението на подробноститѣ изъ мѣстната история е необходимо да се държи смѣтка за голѣмитѣ събития въ цѣлата страна. Това, обаче, не ще рече, че когато липсватъ почти всѣкакви сведения за миналото на дадена область презъ известна епоха, авторътъ ще трѣбва да запълни тази празднина, като преразказва общата българска история. Въ Цухлевата книга има множество подробности — напр., за тракитѣ, за тѣхната религия, за ранното християнство, за срѣдновѣковната българска история, за турското робство, за църковната и политическа история, за разнитѣ турски данъци и пр., — които той само е заелъ отъ други съчинения и ги повтаря. Тѣзи подробности биха били намѣсто въ едно общо съчинение, но въ една мѣстна история тѣ сѫ само ненуждни прибавки, които намаляватъ общата стойность на съчинението и затрудняватъ неговото използуване. Избѣгването на тѣзи подробности, които сѫ резултатъ на чисто компилативна работа, би допринесло много за ценностьта на творбата. Четецътъ добива впечатление, че авторътъ се е наелъ да пише не една мѣстна, но обща българска история презъ вѣковетѣ, като е поставилъ, често безъ никакво основание, дадената область за срѣдище. Отъ друга страна, главното достойнство на подобно съчинение се ограничава въ това, че авторътъ се е постаралъ, — наистина, чрезъ продължителни търсения — да събере и съчетае известнитѣ сведения, пръснати по разни книги и статии. Покойниятъ Цухлевъ познаваше, несъмнено, добре Видинския край, но, въпрѣки това, въ неговата книга има сравнително малко нови сведения за тази область. Той се е старалъ да изгради своята история главно на познатитѣ писмени източници. На всѣка страница има по нѣколко препратки за използуваната книжнина, нѣкѫде претрупани и съвсемъ ненуждни, взети, очевидно, отъ втора и трета рѫка. Само тукъ-тамъ, и то каточели нѣкакси свѣнливо, авторътъ е изложилъ онова, което самъ е узналъ, при обиколки, или разпитване на мѣстни люде. А точно тѣзи сведения сѫ най-ценнитѣ, защото сѫ най-нови и неизвестни досега.

Другъ злополученъ опитъ да се напише историята на единъ градъ е сторенъ въ връзка съ миналото на гр. Никополъ [1]). Това е една най-лоша компилация: докато Цухлевъ указва редовно своитѣ източници, авторътъ на тази книга не се е погрижилъ да стори това. Наистина, накрая сѫ дадени библиграфски указания за „по-главнитѣ трудове“, които билъ използувалъ авторътъ. За обикновения читатель, обаче, е съвършено невъзможно да провѣри кое сведение отгде е заето, какво е било известно досега и какво ново е далъ авторътъ. А това „ново“, което би било най-ценното, е съвършено оскѫдно въ тази книга. Авторътъ, отъ друга страна, не е могълъ да избѣгне многобройнитѣ грѣшки и неточности, съ които е пълна книгата [2]).

Недостатъцитѣ на книгата на Цухлева или пъкъ въ „историята“ на гр. Никополъ се откриватъ, въ по-голѣма или по-малка степень, и въ редица други съчинения изъ тази область.

Особено трудно е проучването на миналото на нашитѣ по-значителни градове. Още преди повече отъ 17 години нѣкои много полезни напѫтствия въ това отношение бѣ далъ проф. П. Никовъ [3]). Неговитѣ указания сѫ свързани съ написването на историята на гр. Варна, но тѣ запазватъ напълно значението си и за другитѣ наши градове: „Историята на единъ по-голѣмъ и исторически градъ . . . не е работа, която може да се извърши съ единъ замахъ. Тя не може да се приготви за една, две и три години, а се изискватъ по-основателни и дълговременни изучвания. Нуждно е предварително монографично освѣтление на разнитѣ въпроси. А споредъ модерното схващане историята, която трѣбва да обхваща всички страни отъ живота на единъ народъ, на единъ градъ, и политическото, и етнографическото, и търговско-економическото, и книжевно-научното, и художественото . . минало, написването историята [на единъ голѣмъ градъ] . . . не може да бѫде по силитѣ на едно лице, а сѫ нужни усилията на нѣколко души, които после да бѫдатъ обединени . . Ето защо не трѣбва да се бърза съ написването на една цѣлостна история . . но . . да се подкрепятъ и извикатъ за сега изследвания по разнитѣ въпроси, които накрай, обединени въ едно, да дадатъ една достойна, монументална история на града . . .“.

Въ свръзка съ всичко това, въ нѣкои случаи при проучването на мѣстната история е билъ прилаганъ другъ принципъ: не се цели да се напише едно сводно дѣло, една цѣлокупна история на дадено селище или область, а да се събератъ и обнародватъ исторически материали, които ще могатъ по-нататъкъ да послужатъ като градиво за историческа работа. Това сѫ, най-често, отдѣлни приноси, понѣкога върху дребни въпроси, но които, въпрѣки това, представятъ особенъ интересъ за учения. Трѣбва да се изтъкне, че този начинъ на работа е най-удобенъ, най-лекъ и би могло да се каже, въ много отношения най-добъръ. Преди всичко, „историята“ на едно селище или область става дѣло на колективни усилия. За подобни приноси могатъ да се намѣрятъ по-голѣмъ брой лица, защото този видъ работа не изисква нѣкаква особена обща подготовка и не представя голѣми трудности. Всѣки би могълъ да даде въ редицата подобни приноси само онова, което той знае и може да изнесе: открити старини, събрани предания, тълкувания на имена, изложение на събития, и пр. Този събранъ материалъ ще може да бѫде обработенъ отъ историка, който би се наелъ, следъ време, да напише цѣлата история на селището или областьта. Отъ друга страна, сводната историческа работа не може да се извърши безъ предварително събиране и издаване на историческитѣ материали. Изтъквано е много пѫти, че нашата историческа наука страда точно отъ този недостатъкъ: не сѫ открити, събрани и издадени научно всички сѫществуващи паметници, които биха могли да освѣтлятъ по-подробно отдѣлни моменти и събития изъ нашето минало. Всѣка сводна работа, която се издава безъ да бѫде събранъ и проученъ цѣлия сѫществуващъ материалъ, е прибързана и непълна. Една отъ най-належащитѣ задачи, следов., на нашата историческа наука би било издирването на всички исторически паметници въ връзка съ нашето минало, тѣхното научно издаване и проучване. Ако това е така за цѣлокупната наша история, то е толкова по-належащо и при проучване на миналото на отдѣлнитѣ наши селища и области. Необходимо е, преди всичко, да се издирятъ и издадатъ критично историческитѣ материали, които сѫ запазени. Това може да се извърши чрезъ такива приноси. По този начинъ може да се постигне по-голѣма специализация въ работата. За всестранното проучване на миналото на едно селище или область е необходима всестранна и широка подготовка. Напротивъ, при подобни сборни начинания отдѣлнитѣ епохи отъ миналото, различнитѣ области отъ историята (политическа, църковна, културна, книжовна, художествена, стопанска история), дори нѣкои събития и проблеми биха могли съ успѣхъ да бѫдатъ проучвани отъ отдѣлни лица, специалисти въ съответната область. Наистина, при такъвъ начинъ на работата твърде трудно е да се създаде единство и при четене да се получи пълна и обща представа за миналото. Този недостатъкъ, обаче, се изкупва съ това, че ще имаме редица отдѣлни и ценни приноси, вмѣсто една обща „история“, най-често компилативна по сѫщина.

---

[1] Ал. Иосифовъ-Бохачекъ, Градъ Никополъ презъ вѣковетѣ. Кратка илюстрована история на града Никополъ. София 1937, 8^0, 168 сс.

[2] По отношение на езика книгата на Бохачекъ е сѫщо твърде лоша.

[3] Вж. П. Никовъ въ Известия на Варненското Археологическо д-во VII. 1921. с. 97 сл.; ср. сѫщо с. 93 сл.

Идеята за проучване на нашитѣ селища чрезъ отдѣлни приноси е вече осжществена: най-добъръ примѣръ сж сборницитѣ „Ловечъ и Ловчанско“ [1]. Разбира се, би могло да се каже, че този начинъ на работа е удобенъ само за по-значителни селища или области. На това може да се отговори, като се посочатъ примѣри съ селища, сравнително малки и съ неголѣмо историческо значение, които сж го приложили[2].

Необходимо е да се признае незадоволителностьта на компилативния методъ на работа при проучване на миналото на селищата. Нѣкои автори сж се задоволявали само или главно да издирятъ и съберать известнитѣ по писмени източници данни. Събирането на тѣзи данни по писменно източници е необходимо. Мѣстнитѣ историци, обаче, като се задоволяватъ само съ това, не даватъ нищо наистина ново, неизвестно досега. А тѣ биха имали възможность да сторятъ това.

Нашата страна, въпрѣки всички превратности на сждбата презъ вѣковетѣ, е запазила значителенъ брой паметници и остатъци отъ близкото и далечно минало Нашитѣ селища сж богати съ такива паметници, които трѣбва да се издирятъ, проучатъ и запазятъ преди да бждатъ разрушени отъ невежествени люде или отъ времето. Ония, които милѣятъ за миналото на своитѣ селища и на своя край, трѣбва да насочатъ усилията си тъкмо къмъ това: да издирватъ и събиратъ материали, и да ги изнасятъ, даже и въ „суровъ видъ". Да се издирватъ археологическитѣ паметници, да се даватъ съобщения за тѣхъ, а самитѣ тѣ да бждатъ прикжтвани въ мѣстнитѣ музеи, кждето единъ день по-вещи люде биха могли да ги проучатъ по-добре. Да се издирватъ и обнародватъ писмени документи за мѣстното минало; такива има доста много, макаръ и отъ по-ново време. Да се издирятъ по прашнитѣ кжтища на старитѣ домове, на църквитѣ и мънастиритѣ, на училищата и учрежденията. Да се издирятъ надписитѣ, каквито и да сж: гръцки, български или турски. Тѣ сж незамѣнимъ източникъ за историка. Ценни сведения могатъ да се съберать за историята на сжществуващитѣ въ селището църкви и монастири, за миналото на училищата, за развоя на учебното дѣло, както и за еснафскитѣ сдружения, и изобщо за стопанската история. Извънредно ценни сж съобщенията на запазенитѣ остатъци отъ стари крепости (калета), градища, друмове, сгради и други. Въ нѣкои селища сжществуватъ и досега стари гробища, за които всрѣдъ народа сж запазени различни повѣрия. Сведенията за „латински гробища" въ нѣкои градове свидетелствуватъ за нѣкогашни дубровнишки колонии. Излишно е да се наблѣга върху голѣмото значение на всѣкакви монетни находки въ дадено селища. Всрѣдъ народа сж запазени предания за събития, мѣстности и исторически лица: необходимо би било да се отбелязватъ, защото всрѣдъ измисленитѣ и приказни подробности все може да се открие смътенъ споменъ за нѣкои исторически събития. Разказитѣ на стари люде могатъ да дадатъ на историка множество указания, които разбира се, трѣбва да се преценяватъ критично. Отбелязването на мѣстнитѣ имена е еднакво полезно за географскитѣ, етнографскитѣ, исторически и езикови изследвания. Специалнитѣ проучвания на езика отъ езиково гледище сж дѣло на специалисти, но при мѣстни изучвания мѣстниятъ диалектъ не бива да бжде пренебрегванъ и отъ историка. Така напр., въ езика на нашето крайчерноморско население сж запазени множество слова отъ италиански произходъ: това е една следа отъ пребиваването на генуезки и венециански колонисти по нашитѣ черноморски пристанища презъ срѣдновѣковната епоха. Нѣкои народни пѣсни съдържатъ тъмни спомени за исторически събития. Изследвачитѣ могатъ да отбележатъ сжщо сжществуващитѣ предания за поселването и създаването на селището, за движението на родоветѣ, и особено за създаването на градоветѣ. Понѣкога е твърде мѫчно да се обясни произхода на нѣкои мѣстни имена и затова сѫ необходими специални филологически и исторически издирвания. Все пакъ, обясненията, които дава мѣстното население, сѫ много интересни и заслужаватъ да бѫдатъ отбелязвани.

---

[1] Издадени сж вече нѣколко книги: Ловечъ и Ловчанско. Географско, историческо и културно описание, кн. I (София 1929); кн. II (1930); кн. III (1931); кн. IV (1932); кн. V (1933); кн. VI (1934). Въ кн. I (1929), с. 11 сл. е обнародвана „Програма за географско, историческо и културно описание на Ловечъ и Ловчанско“. Въ нея е указано: I. Общо описание (природа; население; история; духовна култура; материална култура; спортно дѣло; живописни кжтове на Ловчанско);

II. Специална история на гр. Ловечъ. (Описание на гр. Ловечъ: положение, околности, статистика; Ловечъ презъ турско време; Ловечъ следъ Освобождението; учебно-просвѣтно дѣло следъ Освобождението; занаяти и еснафи въ днешно време; индустрия, търговия, домашна индустрия; хигиена; народна словесность (ловчански пѣсни и пѣвци). Цельта е била „да се издадатъ по редъ нѣколко книги, въ които да се печататъ изработени статии . . . и сурови материали, които да послужатъ отпосле за изработване на завършени статии. Следъ нѣколко години, когато се привърши частичното изучване на Ловечъ и Ловчанско, ще се напише проектираното съчинение, като синтезъ на напечатаното до тогава“ (ibid., с. 16). — Вѣроятно по сжщия начинъ, чрезъ отдѣлни приноси, ще бжде изучено миналото на два отъ нашитѣ найважни градове, именно Търново и Пловдивъ.

[2] Подобна идея е имала Троянската културна дружба въ София, която е решила да се издава библиотека подъ надсловъ „История на Троянъ“. „Изпърво ще се публикуватъ материали отъ най-разнообразно естество, за миналото на града и околностьта, а сетне ще се мине къмъ излагане цѣлостната история на Троянъ . . .“ Смѣта се, че по този начинъ ще могатъ да се насърдчатъ гражданитѣ „да събиратъ материали, да разказватъ или записватъ спомени, да претърсватъ семейни архиви за важни стари документи и нѣща, ще се започнатъ и разкопки на подходни мѣста въ Троянско . . . По тоя начинъ въ отдѣла „материали“ на библиотеката ще се обнародватъ достатъчно данни, за да може да се напише историята на Троянско“; вж. Власи Илиевъ, Градъ Троянъ презъ 19-и вѣкъ. Исторични[!] материали (София 1933: Библиотека „История на гр. Троянъ“, № 1) сс. 4-5. Трѣбва да се подчертае сжщо, че издаването на подобни „Приноси“ изисква по-малко срѣдства, и тъкмо това ще бжде едно улеснение за издателитѣ, частни лица, читалища или дружби. Би трѣбвало да се отбележи, че самата книга на Вл. Илиевъ не е напълно задоволителна.

При разработване на историята на едно селище или область, границитѣ на изследването трѣбва да бѫдатъ строго очертани. Четецътъ взима въ рѫце една „мѣстна история" съ желание да узнае нѣкои подробности за миналото на селището или областьта, а не за да намѣри сведения върху общата история.

Трѣбва да се напомнятъ особено две изисквания при изучване на мѣстната история — изисквания, които така често сѫ пренебрегвани. Преди всичко, точность и добросъвестность: да се даватъ най-точни указания, да се посочватъ точно изворитѣ, и то само онѣзи, които изследвачътъ е могълъ да използува непосрѣдствено, а не отъ втора и трета рѫка. Това сѫ едни отъ най-важнитѣ изисквания за единъ наученъ методъ въ подобни исторически издирвания.

Когато бѫде проучено миналото на нашата земя кѫтче по кѫтче, само тогава ще може да се напише една истинска история на цѣлата страна.

L' étude de l' histoire locale

Par Iv. Dujčev

Depuis quelques années on a publié chez nous un nombre assez grand d'études qui traitent de l'histoire locale. En constatant le fait avec satisfaction, il faut reconnaître cependant que plusieurs de ces études ne sont pas parfaites au point de vue scientifique. Il est inutile d'insister sur l'importance des études de l'histoire locale. L'histoire générale d'un pays ne représente pas la somme mathématique des histoires des villes et des villages du pays, et malgré cela on ne peut pas écrire une véritable histoire du pays sans connaître en détail le passé des différents centres locaux. Dans l'étude de l'histoire locale on a procédé de différentes méthodes, et les résultats obtenus en sont de différente valeur. Quelquefois c'est un seul auteur qui se met à écrire l'histoire de sa ville natale ou de son village. Le travail n'est pas difficile quand on a à étudier le passé d'un centre qui existe depuis une époque récente et qui n'a pas eu qu'une importance limitée au point de vue historique. On peut indiquer comme un exemple excellent d'histoire d'une ville, écrite par un seul auteur, l'étude de l'acadé-

micien bulgare M. Jordan Trifonov, Istorijata na grada Plêven do Osvoboditelnata vojna (Sofija 1933). L'auteur, un savant bien connu par ses nombreuses contributions dans le domaine de l'histoire bulgare, a recueilli, au cours de presque 40 ans d'étude, tous les témoignages relatifs. Un grand nombre de renseignements indiqués par lui n'étaient pas connus jusqu'à présent. Comme un exemple d'une histoire locale mal réussie on peut mentionner l'œuvre de regretté D. N. Cuhlev, Istorija na grada Vidin i negovata oblast (Vidinsko, Kulsko, Bêlogradčiksko, Lomsko, Orêhovsko, Vratčansko, Ferdinandsko, Berkovsko i Krajna) (Sofija 1932). L'auteur de cette étude avait compris son but d'une manière assez générale. Très souvent il se met à exposer l'histoire générale du pays, en oubliant d'avoir pour but de décrire le passé d'une ville et de sa région. D'autre part, il a donné peu de renseignements nouveaux et inconnus, la plupart de ses matériaux étant puisés dans les sources déjà éditées. Quelquefois on a procédé d'une autre manière. On a voulu plutôt recueillir des matériaux sur le passé d'une ville qu'à écrire son histoire. Cette méthode du travail a été déjà appliquée avec succès, et on peut indiquer comme un exemple très réussi les recueils parus sous le titre „Loveč i Lovčansko". Cette méthode d'étude de l'histoire locale, par des contributions avec des matériaux ou des études dans lesquelles on traite des problèmes minutieux, est à recommander comme la meilleure.

A la fin l'auteur a indiqué les sujets et les problèmes qui peuvent intéresser ceux qui s'occupent de l'histoire locale.

Кюстендилъ

Приносъ къмъ поселищногеографскитѣ проучвания на нашитѣ градове

отъ

Йорданъ Захариевъ

I. Физикогеографска часть

1. Положение

„Овощната градина на България" — съ това име е познато днесъ въ нашата страна Кюстендилското поле, неговитѣ села и неговиятъ главенъ селищенъ центъръ, градъ Кюстендилъ. Всички минаващи тукъ чужденци отъ срѣднитѣ вѣкове и до днесъ, които сѫ водѣли пѫтеписи, отбелязватъ града и неговата околность съ име овощна градина, овощенъ край. Напримѣръ, прочутиятъ турски ученъ и географъ отъ XVII. в. Кятибъ Челеби, известенъ съ името Хаджи Калфа, пише, че Кюстендилъ е обиленъ съ води и ябълки, а особено съ единъ видъ мискови ябълки, които, като се заклатятъ, хлопатъ семената имъ (днешнитѣ клапаташки) (8—177 стр.). По-подробни пѫтеписни бележки за града дава турскиятъ пѫтешественикъ Евлия Челеби, който го е посещавалъ нѣколко пѫти и, като очевидецъ на това, за което пише при последното си пребиваване презъ 1660. г., казва за овощията му така: „Кюстендилскитѣ овощия, достойни за похвала, сѫ много, но ябълкитѣ, подъ име „белъ алмаси", сѫ прочути, като ябълкитѣ отъ Малатия (Мала Азия). Всѣка ябълка е голѣма, колкото яйце отъ гѫска. Ябълкитѣ се поставятъ на тепсии и се изпращатъ на султана, висшитѣ сановници и на първенци. Тѣзи плодове траятъ и презъ зимата и не губятъ нищо отъ своя ароматъ и вкусъ" (8—179 стр.). Тази му слава е засвидетелствувана и отъ по-старо време, още въ края на II. в. сл. Хр., върху една монета отъ Юлия Домна, жена на императора Септимия Севера, гдето, покрай златото и среброто, които сѫ добивани въ полето и близката му околность, е изобразено и едно ангелче, което протѣга рѫце къмъ единъ гроздъ, а друго бере житни класове За изобилно обработване на овощия, лозя и жито въ Кюстендилъ ни говорятъ и много други автономни (мѣстни) монети, по които личатъ купове овощия, житни класове и гроздове (8—15,46 стр.).

Кюстендилското поле днесъ е наистина овощната градина на България, както поради голѣмото пространство, което заематъ градинитѣ, така и поради особенитѣ багри, вкусъ и ароматъ на плодоветѣ му — ябълки и сливи. Не току-тъй презъ време на турското владичество султанитѣ отъ Цариградъ сѫ изпращали часть отъ своитѣ хареми на лѣтуване въ Кюстендилъ (8—161 стр.), прочутъ и тогава съ своитѣ овощия, мекъ климатъ, безвѣтрени годишни времена, студена и особно пивка планинска вода, а най-много съ лѣковититѣ си минерални сѣрни извори, бликащи всрѣдъ града.

Не едно и две благоприятни условия сѫ се съчетали, за да възникне тукъ още въ най-старо историческо време и да просѫществува и до днесъ, все върху едно и сѫщо мѣсто, безъ помѣстване, единъ отъ най-хубавитѣ градове въ България.

Всички котловини и полета въ висока Югозападна България (Софийско, Пернишко, Радомирско, Самоковско, Дупнишко, Кюстендилско) сѫ създали по едно градско селище — пазарищенъ центъръ, кѫде по-голѣмо, кѫде по-малко, все въ връзка съ размѣритѣ на полето и плодородностьта на почвата и редъ други условия. За Кюстендилъ и неговото днешно и древно положение сѫ събрани, обаче, като че ли найблагоприятни условия: умѣрена надморска височина (срѣдно 525 м), плодородна почва въ околностьта му, мекъ климатъ, леснодостѫпенъ и затова евтинъ гранитенъ камъкъ за строежъ, близость на гори за дървенъ материалъ, особена сгода за укрепяване и защита на града чрезъ Хисарлъка (стръмна височина надъ града) въ старитѣ и срѣдни вѣкове, а на всичко това отгоре — горещитѣ минерални извори сѫ установили за вѣкове неговото мѣстоположение, непромѣнявано, както се каза вече, отъ възникването му и до днесъ. Притуримъ ли при тия условия и особено красивата му околность — хълмисто поле, изпрорѣзано отъ бистри рѣки, притоци на Струма, която го пресича надлъжъ въ източната му часть, високи приоблачни оградни планини, обрасли съ букови и дѫбови гори, съ заснѣжени върхове 4—5 месеца презъ годината, а всрѣдъ полето, по всички посоки на рѣчнитѣ долини и по благитѣ невисоки склонове на междурѣчнитѣ тераси се зеленее гѫстата, като че ли е горска, маса на овощнитѣ градини, ще трѣбва да се съгласимъ съ мнението на туристи, пъкъ и научни изследователи, че „който веднажъ е видѣлъ и съзерцавалъ Кюстендилъ и полето му, ще пожелае да бѫде живъ да го види и да му се любува поне още веднажъ: не е нуждно да умира следъ едно само виждане, каквото говорятъ италианцитѣ за своя Неаполъ“.

Градъ Кюстендилъ е разположенъ въ южната окрайнина на полето, досамо севернитѣ поли на последната изданка на Осогово, **Хисарлъка**, като съ най-голѣмата си часть заема долинното равнище при р. Банщица, а една малка часть лежи върху североизточнитѣ склонове на горната осоговска изданка. Морфологията на мѣстностьта се е отразила върху неговия типъ: градътъ не може да се развива повече и понагоре по склоноветѣ на Хисарлъка, поради голѣмата имъ стръмнина, а и поради неблагоприятното положение на това мѣсто спрямо слънцето — презъ зимата то се огрѣва не повече отъ 3—4 часа презъ деня. Дори и застроенитѣ по въ низкото кжщи страдатъ въ това отношение.

Координатитѣ, които се пресичатъ въ точката 42⁰16′48″ северна широчина и 22⁰41′33″ източна дължина отъ Гринуичъ опредѣлятъ астрономическото положение на Кюстендилъ.

Осоговската планина, която се издига постепенно и на преливащи се една въ друга заравнености отъ Хисарлъка (661 м.) до най-високия си връхъ Руенъ (2253 м.) на едно протежение отъ около 30 клм. (въздушна линия 20 км.), образува южната оградна рамка на часть отъ Кюстендилско поле и града и господствува надъ него и полето съ върховетѣ си Кюнекъ (1929 м.), Бегъ-бунаръ (2050) и Църнотравъ (1815 м.). Отъ западъ, на 10 км. отъ града, полето се огражда отъ малката седловина Вратца (Дервено — 1010 м.). Тя, отъ една страна, образува прагъ между Каменичкото високо и Кюстендилско по-низко поле, а отъ друга страна, съединява като по мостъ Осогово и Лисецъ планина. Последната, съ най-високата си точка в. Лисецъ-Връшникъ (1503 м.), е барометричния указатель за състоянието на времето въ града и полето: замъгли ли се той, очаква се промѣна въ смисълъ на влошаване. По-нататъкъ, най-низкитѣ части отъ възвишенията на планинското Кюстендилско краище образуватъ северната граница на полето, а въ източната оградна рамка изпъква оголената Конявска планина съ нейнитѣ продължения на северъ къмъ Краище и на юго-изтокъ къмъ Бобовдолския каменовжгленъ басейнъ.

По-сгодни топографски условия отъ днешнитѣ за възникването на градско селище на друго мѣсто въ така обширната котловина, както въ миналото така и сега, не е имало, ако и на пръвъ погледъ пълноводната и плавателна въ старо време р. Струма (това се учимъ отъ изображенията върху нѣкои монети) да е представяла притегателна сила за основаване до нея на такова градско поселище, около землищата на днешнитѣ села: Коняво, Горна и Долна-Гращица и Кадинъ-мостъ. Пълноводието на Струма изглежда е било използувано само за салове. Освенъ това, отъ старинни останки на римски мостове (при село Долна-Гращица) се вижда, че и тогава р. Струма е била съ доста спаднало въ терена корито, и затова водитѣ ѝ не сж могли да бждатъ използувани чрезъ напоителни канали за оросяване на полето, което положение е запазено и до днесъ. Все пакъ изгодитѣ на голѣмата рѣка въ това старо време не останали неизползувани въ поселищно отношение: старото тракийско поселище при Кадинъ мостъ (разкрито презъ 1904. г. отъ проф. И. Ивановъ), развалинитѣ на изчезнали съ името си голѣми селища при с. Горна-Гращица, Таваличаво и главно крепостьта надъ последното, говорятъ за нѣкогашенъ градски животъ и по лѣвия брѣгъ на Струма. Обаче, никое не достигнало развитието на Кюстендилъ, никое не просжществувало толкова дълго време.

2. Обликъ и произходъ на земеповръхнитѣ форми на Кюстендилъ и близката му околность

Приемемъ ли подѣлението на българскитѣ земи на четири географски ландшафта, както предлага проф. Батаклиевъ (2—16 стр.), ще намѣримъ мѣстото на Кюстендилското поле въ тъй наречения Срѣднобългарски ландшафтъ, който се включва между стрьмнитѣ северни склонове на Македонородопския масивъ (Осогово, Рила, Родопитѣ), Сакаръ и Странджа и стрьмннтѣ южни склонове на Стара-планина.

Въ геоморфоложко отношение Срѣднобългарскиятъ ландшафтъ се характеризува, преди всичко, съ нѣколкото си котловини и малки полета — всички отъ терциерно време, отдѣлени помежду си и заобиколени съ заравнени планински повръхнини, издигнати отъ вертикалнитѣ епирогенетични движения едновременно съ потъването на самитѣ котловини.

Една отъ тѣхъ, разположена въ най-западната часть на Срѣднобългарския ландшафтъ (въ границитѣ на днешна България), е Кюстендилската котловина, която, разгледана въ геотектонско и геоморфоложко отношение, не бива да носи вече само познатото досега име поле, а и котловина, защото сжщинското поле заема само часть отъ котловината съ едно пространство отъ 140 кв. км. срещу 466 за котловината (4—13 стр.).

За начало на котловинитѣ по Струмския басейнъ (Пернишка, Радомирска, Кюстендилска, Бобовдолска, Горно-Джумайска и др.) се взема новиятъ терциеръ, а възрастьта имъ се опредѣля като плиоценска, отъ стария му катъ — понтийския. За принадлежностьта на Кюстендилската котловина къмъ тоя катъ говорятъ твърде разпространенитѣ въ северозападната му часть свѣтлобоядисани пѣсъци (бѣлезникави, жълтеникави, виолетови, червеникави), а при тѣхъ сиви и сивозеленикави глини. Що се отнася до югоизточната и източна часть на котловината, гдето сж разпространени пѣсъчници, конгломерати и мергели, Г. Гунчевъ приема да сж по-стари, може би миоценски (4—18 стр.). Ат. Стефановъ и Ц. Димитровъ въ съвмѣстната си работа „Геологически изучвания въ Кюстендилско“, 1936. г., доказватъ, че сж олигоценски.

Въ края на миоцена, когато е отбелязано едно всеобщо и неравномѣрно повдигане на Македонородопския масивъ, седиментнитѣ материали въ Кюстендилската котловина се разседнали по единъ процепъ, който е отбелязанъ днесъ отъ полутоплитѣ минерални извори на приструмскитѣ села Катрище (19·2°, служи за топене на гръсти и се нарича Пòте), Невѣстино (22°) и Кадинъ-мостъ (23·5°), които села сѫ отдалечени отъ града съ 12 - 14 км. (4—20 стр.). И, вѣроятно, презъ сѫщото време се е извършилъ единъ голѣмъ разседъ – процепъ въ севернитѣ склонове на Осогово, върху който сѫ изврѣли кюстендилскитѣ термални извори.

По-късно, презъ плиоценско време (понтикума), когато Кюстендилската котловина разширила обхвата си на с.-западъ, презъ с. Периволъ до Босилиградъ, при Милевска планина, а на изтокъ понтийскиятъ Кюстендилски басейнъ влѣзълъ въ връзка съ Бобовдолския, особено се засилило отлагането въ образувалата се вече нова котловина. Такива понтийски материали сѫ запазени и въ единъ тѣсенъ поясъ около селата Слокощица, Граница, Берсинъ и Невѣстино. Сѫществувала е презъ понтийско време и една връзка между Кюстендилския терциеренъ басейнъ и Радомирския — презъ долината на р. Струма и презъ седловинната часть на Конявска планина, при Чокльово блато, което днесъ раздѣля планината на две части (4—23 стр.).

Кюстендилскиятъ терциеренъ басейнъ е билъ плиткодънно езеро и въ разни времена се е ту засушвалъ, ту заливалъ наново пакъ отъ плитки води. И това положение, изглежда, е продължавало до времето, когато, отъ една страна, поспрѣли тектоническитѣ прояви, а отъ друга, р. Струма започнала своята ерозивна дейность, и плиткото езеро се изтекло (4 - 25 стр.).

Когато въ края на понтикума или въ началото на левантикума оградннтѣ планини на Кюстендилската котловина почнали да се повдигатъ, а заедно съ тѣхъ, но по-незначително, и самата котловина, тогава захваща да се разкѫсва голѣмиятъ кюстендилски понтийски басейнъ, като най-рано се отдѣля частьта му откъмъ Краище, а по-късно, се прекѫснала и връзката му съ Радомирския басейнъ презъ Конявска планина.

Презъ време на левантикума тукъ е продължила една спокойна денудационна дейность, която се нарушила презъ дилувиума, когато епирогенетични сили почнали да издигатъ Осоговска планина и планинитѣ въ Краище, и отношението между негативнитѣ и позитивни земни форми се повече изострило. Тогава Кюстендилската котловина става наново мѣсто на отлагане — рѣкитѣ започнали да носятъ много материали, та срѣдната часть на котловината се припокрила отъ дебели наносни плоскости, отъ които Коилската и Дрѣновдолската сѫ най-обширни (4—28 стр.).

Тектонскитѣ процеси, обаче, продължаватъ и презъ втората половина на дилувиума. Следъ като се образували поменатитѣ и други наносни плоскости, почва вдълбяване на рѣкитѣ въ тѣхъ вследствие ново и по-интензивно повдигане на оградннтѣ планини, въ което взема участие и котловината, ако и по-бавно. Като резултатъ на тая последна дейность се явяватъ сегашнитѣ земни форми въ Кюстендилската котловина, върху които се е вече намѣсила, като разрушителна или съзидателна сила, и човѣшката воля: разрушителна — при унищожение на горитѣ, което е причина да се образуватъ на много стръмни мѣста пороища, така пакостни за поминъка на тукашнитѣ поселници, а съзидателна — въ обръщане голѣма часть отъ природния ландшафтъ въ културенъ, какъвто представя днесъ, преди всичко, котловинното равнище съ овощнитѣ си градини, които вече се разпростиратъ и върху околнитѣ на равнището тераси — тия нѣми свидетели за геоложкия животъ на котловината презъ терциера и, главно, презъ дилувиума.

Въ поселищно-географско отношение за Кюстендилъ има голѣмо значение най-близкиятъ дѣлъ до града отъ котловинното равнище — полето, сега покрито съ овощни градини, всрѣдъ които красиво издигналитѣ се пирамидални тополи придаватъ на ландшафта единъ особенъ изгледъ. Освенъ тая часть отъ полето, сѫщо така има значение въ горното отношение и Дрѣновдолската дилувиална тераса, заета днесъ отъ ниви, лозя и овощни градини на кюстендилчани и на нѣкои близки села. Нека да споменемъ и значението въ поселищно отношение и на най-западния придатъкъ на Кюстендилската котловина — Сѣнокоската падина, неизчерпаемата кариера въ миналото и презъ наши дни за строителенъ материалъ, порфиренъ гранитъ, смъкнатъ презъ дилувиума отъ стръмнитѣ северни склонове на Осоговската планина — познатъ и използуванъ още въ римско време: запазенитѣ днесъ въ града римски жертвени камъни и саркофази съ особено голѣми размѣри свидетелствуватъ за това.

Самиятъ градъ лежи съ по-голѣмата си часть върху наносни материали, донесени отъ р. Банщица и притоцитѣ ѝ. По-късно тия по-едри материали били припокрити отъ алувиални пѣсъци и глина. Това добре личи при копане основи на нѣкоя по-масивна обществена постройка. Основната скала на кристалошистния теренъ, върху който лежатъ тия наноси, макаръ да е съ открита повръхность при политѣ на Хисарлъка и да е въ съвсемъ близко съседство съ строежната площь на града, пакъ не може да бѫде достигната при търсене здрава почва за основитѣ, защото наносниятъ материалъ върху нея е съ голѣма дебелина. Това последно обстоятелство дава възможность да се набиратъ въ голѣмо количество подпочвени води, които, обаче, нѣматъ възможность да се изтичатъ въ надземни извори, поради слабия наклонъ на наноса, а само допринасятъ за ненуждната и затова нехигиенична влага на нѣкои по-низки жилищни постройки. По-малката часть отъ града лежи върху кристалношистно земище отъ сиви ситнозърнести гнайси, отъ каквито се състои Хисарлъкътъ и по-голѣмата часть отъ Осогово. Тука начесто зимничнитѣ отдѣления на нѣкои кѫщи се рѣжатъ въ самата гнайсова скала.

Спроти скалния видъ и съставъ на оградднитѣ височини, отъ които презъ дилувиума главно сѫ смъкнати материалитѣ и се е образувалъ чакълесто-пѣсъчливиятъ горенъ слой на котловината, се е получила въ резултатъ слабоплодородна почва за зърнени храни. Затова Кюстендилско поле не е житородно. Обаче, за овощарството, което най-рано се е въздигнало върху алувиума на котловинното равнище покрай Струма и главно покрай нейнитѣ притоци Драговищица, Бистрица и Банщица, тия каменисто-пѣсъчливи почви днесъ се оказватъ благодатни, а особено при изкуствено напояване. И затова площьта за зърнени храни ще бжде още повече ограничена и то само върху ония дѣлове отъ полето, гдето сж се образували глинесто-пѣсъчливи и черноземновидни почви, а всичко останало ще бжде засадено съ овощни дървета, съ изключение на заблатенитѣ и мочурливи дѣлове покрай устията на рѣкитѣ, които мѣста сж заети отъ ливади.

3. Хидрография.

Кюстендилската котловина, като нѣкогашното дъно на плиоценско плиткодънно езеро, е била отводнена отъ ерозивната дейность на р. Струма, която и днесъ играе роль на отводнителна артерия не само за нашата котловина, но и за нѣколко други подъ и надъ нея. Покрай многото притоци на р. Струма, и то главно дѣсни, които тя приема въ котловината и които нѣкога сж изиграли роль да изградятъ последната въ засебна морфоложка единица, тя приема и р. Банщица, отводнителната артерия на Кюстендилъ и неговото землище. Последната се образува отъ нѣколко малки рѣкички изъ севернитѣ склонове на Осоговска планина, между върховетѣ Кюнекъ и Ярецъ, отъ които най-пълноводна е р. Глогосщица, а най-отдалеченъ и, следователно, началенъ притокъ е рѣчицата Вратечка. Всичкитѣ ѝ притоци сж малки рѣки, носятъ малко количество вода, а нѣкои, лѣвитѣ, ставатъ суходолини презъ три четвърти време на годината. Само по течението на две отъ тѣхъ (Глогосщица и Воденичница) сж построени воденици.

За сжщинско начало на р. Банщица трѣбва да се вземе мѣстото, гдето се събиратъ р. Глогосщица (тукъ тя носи име Жилинска рѣка) и Вратечката, около единъ километъръ подъ с. Долна-Брѣстница, защото оттукъ до устието си тя е известна съ горното име.

Лѣтно време почти цѣлата вода отъ притоцитѣ на Банщица се използува за поливане овощнитѣ градини на разположенитѣ надъ града села Вратца, Жилинци, Горна и Долна-Брѣстница, та че и на с. Лозно, което сжщо така има свой дѣлъ отъ тая вода, макаръ да не лежи въ порѣчието на притоцитѣ ѝ. Селото откупило нѣкога отъ единъ турчинъ два отъ изворитѣ на р. Орлова (въ Осогово, мѣстностьта Тритѣ кладенци), притокъ на р. Бистрица, отбило водитѣ имъ чрезъ неособено дълбока вада и презъ вододѣла между Бистрица и Банщица (задъ в. Църнотравъ) пустнали водата въ долината на р. Воденичница, притокъ на Банщица. Съ друга вада, подъ най-долната махала на с. Вратца, пуснатата отъ горнитѣ извори вода се отправя за с. Лозно. Та по тоя начинъ градътъ почти не използува презъ лѣтото нищо отъ водитѣ на р. Банщица.

Като изключимъ нѣколкото малки и непостоянни извори и чешмички въ кюстендилското предградие Колуша (бивше самостойно село), изворна вода въ града и близката му околность нѣма. Изобилната му подпочвена вода е била използувана въ най-старо, римско време (за което говорятъ случайно открититѣ подземни канали при голѣмата градска баня, при Популярната банка и др.), а въ наши дни не сѫ правени дори и опити да бѫде хваната тази вода. Последната не е била употрѣбявана за пиене и въ това старо време, както и презъ време на турското владичество, когато почти въ всѣки дворъ е билъ копанъ кладенецъ (бунаръ). Отъ най-старо време и до днесъ гражданитѣ на Кюстендилъ сѫ пиели изворна вода, докарвана по трѫби изъ Осогово, главно изъ склоноветѣ на в. Кюнекъ За устройството на най-старитѣ водопроводи ни говорятъ открититѣ случайно преди три години водопроводни тухлени канали въ гората на с. Богословъ. Бунаритѣ, колкото ги има останали отъ турско време или пъкъ копани следъ Освобождението, сѫ съ плитко водно ниво, и водата имъ е служела изключително за поливане на цвѣтнитѣ дворни градини и за други домашни нужди, но не и за пиене, като нездравословна и лесно замърсима отъ нуждничнитѣ ями. Преди да бѫде инсталирана днешната водопроводна градска мрежа чрезъ желѣзни трѫби и високо налѣгане, водата въ старитѣ, останали отъ турско време прѫстени „кюнци", често е била заразявана отъ тия ями, и градътъ е пламвалъ отъ епидемии, главно дизинтерия и тифъ.

Въ хидрографско отношение голѣмо значение за Кюстендилъ иматъ минералнитѣ му горещи извори, наредени къмъ южната часть на града, около една пукнатина, дълга до единъ километъръ съ ю. и. — с. з. направление. Тѣ сѫ на брой 40, днесъ схванаги и докарани въ общо водомѣстилище, съ изключение на два, но съ малъкъ дебитъ, извиращи, вѣроятно, изъ по-странична цепнатина.

Количеството на водата, което каптиранитѣ извори даватъ въ една минута (2100 литри) поставя кюстендилскитѣ минерални извори на първо мѣсто въ България. Тѣ заематъ едно отъ първитѣ мѣста и по температура (въ различнитѣ извори тя се движи между 44° и 73°). Това показва, отъ една страна, отъ каква голѣма дълбочина излиза минералната вода, а отъ друга, — колко чувствителенъ е процепътъ между котловината и севернитѣ склонове на Осогово.

Това толкозъ голѣмо количество гореща вода днесъ се използува за три бани, отъ които едната е стара турска, строена въ 1566. г. а другитѣ две нови, построени на мѣстото на стари такива. Неизползуваната за банитѣ вода отива въ градското пералище, а часть отъ употрѣбената вече въ банитѣ се отвежда за нуждитѣ на една кокоша люпилна и два зеленчукови парници. И всичката тази вода, вече търпимо охладена, се прибира чрезъ коритото на р. Банщица за поливане на зеленчукови и овощни градини подъ града.

По химически съставъ водата имъ спада къмъ силно сѣрнитѣ горещи води. Отличава се съ силна минерализация, особено съ сѣроводородъ, натриевъ сулфидъ и натриевъ хипосулфидъ, изобщо съ сѣрната си концентрация (0·2048 грама на литъръ), по която кюстендилскитѣ минерални извори сѫ първи въ България. Съ своитѣ химически и физически свойства тѣ се приближаватъ къмъ френскитѣ минерални бани въ Пиринеитѣ. Споредъ преценката на Химическия институтъ при Дирекцията на народното здраве, водитѣ на Кюстендилскитѣ бани действуватъ върху общата хранителна система на човѣшкото тѣло, която възбуждатъ. Подъ влияние на външно употрѣбление на водата чрезъ бани, а особено когато се пие, бѫбрецитѣ усилватъ своето действие и изхвърлятъ повече урея, хлориди и сулфати. Часть отъ погълнатия съ водата при пиене или чрезъ вдишване сѣроводородъ се изчиства чрезъ бѣлитѣ дробове и чрезъ кожата: оттукъ и благотворното влияние върху тѣзи органи. И затова Институтътъ я препорѫчва най-напредъ за болеститѣ на дихателнитѣ органи (носа, фаринкса, ларинкса и бронхитѣ), особено при бавни хронически катари и болестно подуване на бѣлия дробъ. После противъ болести на пикочно-детороднитѣ органи, кожни хронически болести, ревматични заболявания, страдание на ставитѣ, счупвания на кости и изкълчвания, противъ скрофульозни страдания. Вънъ отъ тази официална установка, практиката е доказала, какво болнитѣ отъ ишиасъ и лумбаго, а сѫщо и отъ стомашнитѣ страдания съ киселини, намиратъ въ Кюстендилскитѣ бани най-сигурно облекчение и изцѣление.

На приходитѣ отъ тия бани, така масово посещавани отъ страдащи изъ всички кѫтове на България, градътъ днесъ държи своето благоустройство, което върви съ бързи крачки; пъкъ донѣкѫде и поминъкътъ на мнозина кюстендилци е свързанъ съ тѣхъ.

4. Климатъ

Отъ сравнително дългогодишното сѫществуване на Кюстендилската метеорологическа станция, една отъ най-ститѣ въ България, основана презъ януарий 1892. г., ние имаме данни, възъ основа на които може да се даде приблизително достовѣрна характеристика за климата на града и околността му.

Умѣрената му надморска височина (срѣдно 525 м.), географската ширина, отдалечеността му отъ морета, близостьта му до̀ висока и просторна планина, а отъ друга страна, положението му въ периферията на срѣдно-обширна котловина, полуоткрита на северно въздушно течение откъмъ Краище и на южното бѣломорско откъмъ пролома на Струма, набелязватъ единъ умѣрено-континенталенъ климатъ, който поради свободната обмѣна на въздушнитѣ маси между Бѣло море и Струмската долина, е съ смекчени температурни отношения и затова се приближава къмъ преходната срѣдиземноморска области, която обхваща мѣстата южно отъ билото на Родопитѣ. Това е една приблизителна климатическа характеристика на Кюстендилъ, основана на физикогеографски условия, която, обаче, както ще видимъ по-долу, не е далечъ отъ действителната, добита следъ разглеждане по отдѣлно на по-сжщественитѣ климатически елементи — температурата и валежа, които сж и най-важнитѣ фактори въ поселищнитѣ отношения.

Температура. Ще си послужимъ съ готовитѣ таблици на К. Кировъ отъ неговата „Климатическа скица на България“, защото се отнасятъ за периодъ отъ 30 години (1896—1925 година) (12—9 стр.).

Таблица I.

Месеци Станции	Надморска височина	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Срѣдно годишно	Амплитуда	Редуцирана на морско ниво
Кюстендилъ	525	-0·9	1·6	6·3	11·1	15·9	18·9	21·1	20.9	17·0	11·6	5·3	1·3	10·8	22·0	13
Плѣвенъ	125	-1·2	0·5	6·1	11 7	17·0	20·6	22·8	22·0	17·4	11·6	4·9	0·7	11·1	24·0	12
Казанлъкъ	372	0·6	2·2	6·2	10·8	15·6	19·2	21·8	21·4	17·3	12·0	5·8	2·3	11·3	21·2	13
София	550	-1·7	0·4	5·3	10·2	15·1	18·2	20·4	20·1	16·1	10·8	4·4	0·3	10·0	22·0	12
Петричъ	150	2·4	3·8	8·2	12·8	18·1	22·2	24·4	24·0	19·3	14·1	7·7	3·9	13·4	22·0	14

Отъ таблицата се вижда, че срѣдната годишна температура на Кюстендилъ е 10·8°С., на София 10°, а на Казанлъкъ 11·3°, срещу 10° С. за цѣла България (ако приемемъ, че срѣдната й височина е 480 м.). Редуцирана, обаче, на морското ниво, срѣдната годишна температура на Кюстендилъ не се различава отъ тая на Казанлъкъ.

Кюстендилъ не прави изключение отъ общото положение на непланинска България, гдето най-студенъ е месецъ януарий, а най-топълъ — юлий. Обаче, като разлика, личи при него една тенденция на смекчени температурни отношения, въпрѣки по-високата му надморска височина. Това се вижда отъ годишната му амплитуда (22^0), каквато е и на гр. Петричъ. Потвържда̀ва се и отъ начина и бързината на стоплюването въ края на зимата и презъ пролѣтьта. Напримѣръ, въ Кюстендилъ стоплянето отъ февруарий та до май е почти еднакво между отдѣлнитѣ месеци: между февруарий и мартъ е $4{\cdot}7^0$, мартъ и априлъ — $4{\cdot}8^0$, априлъ и май — $4{\cdot}8^0$ C., когато за цѣла България стоплянето става най-бързо отъ мартъ къмъ априлъ (за Плѣвенъ то е $5{\cdot}6^0$). Презъ ранна пролѣть, която за Кюстендилъ започва отъ втората половина на февруарий, върху температурата влияе охладително покритото съ снѣгъ теме на Осогово.

Разгледана по годишни времена, температурата на въздуха въ Кюстендилъ прави отклонение отъ тази на другитѣ високи полета въ Ю. з. България въ смисълъ, че пролѣтьта и есеньта се продължаватъ презъ нѣкои години за смѣтка на зимата.

Валежи. Нека и тукъ да си послужимъ съ готовитѣ данни въ таблицитѣ на К. Кирова за сѫщия периодъ време (1896—1925 г.) отъ 30 години (12—20 стр.), като за сравнение вземемъ освенъ посоченитѣ при температурата на въздуха метеорологически станции, но и още три, които отстоятъ по 40 км. далече отъ Кюстендилъ и сѫ въ три различни посоки, а именно Дупница, Радомиръ и Босилиградъ (за Радомиръ и Босилиградъ даннитѣ сѫ взети отъ Генчо Стайновъ — „Валежитѣ въ България“ и сѫ за 20 години: 1899—1918 год.) (13—74, 75 стр.).

Таблица II.

Месеци Станции	Надморска височина	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Годишно
Кюстендилъ	525	38	33	36	46	66	61	65	39	45	56	55	43	583
Плѣвенъ	125	30	29	40	49	73	86	83	46	44	53	55	36	618
Казанлъкъ	372	37	31	36	49	88	109	67	67	53	56	60	43	696
Петричъ	150	62	72	62	65	45	35	32	20	20	79	90	46	628
София	550	28	30	42	54	86	82	70	55	55	57	51	30	640
Дупница	520	35	36	45	62	73	75	57	47	48	65	70	43	656
Радомиръ	705	31	36	39	47	26	67	57	39	55	50	59	32	574
Босилиградъ	725	38	30	30	49	62	65	45	46	53	57	50	38	563

Отъ таблицата се вижда, че Кюстендилъ не може да се похвали съ изобилни валежи — едва 583 литри на кв. метъръ или съ 62 литри по-малко отъ срѣдния валежъ за цѣла България (645 л.), макаръ надморската му височина да предполага по-изобилни валежи, или поне да не сѫ по-малки отъ валежни пунктове, съ много по-малка височина. Такъвъ е случаятъ съ Плѣвенъ (400 м. по-низъкъ) и Петричъ (375 м.), които показватъ по-голѣми валежи. Само Босилиградъ и Радомиръ, ако и да сѫ съ по 200 м. по-високо отъ Кюстендилъ, показватъ по-слаби валежи, които, особено за Босилиградъ, разположенъ всрѣдъ планинското Краище, сѫ на пръвъ погледъ необясними.

Главната причина за по-малкитѣ валежи въ Кюстендилъ ние намираме въ мѣстоположението му по отношение на Осоговската планина. Тя се явява отъ къмъ югъ и югозападъ като преграда по пѫтя на въздушнитѣ маси, които оставятъ влагата си по височинитѣ на планината. Кюстендилъ пада именно въ валежната сѣнка, която тая планина хвърля. Като събира тия валежи, Осогово дава на града въ изобилие надпочвена вода, храни термалнитѣ му извори, дава и сила на подпочвенитѣ води. Всичко това водно богатство се използува най-ползотворно за градинитѣ. Ще дойде редъ и на подпочвената струя, която, уловена и събрана въ падината между селата Грамаждано и Въртешево, ще служи за нуждитѣ на утрешната канализация на града.

За да бѫде по-пълна картината на кюстендилския валежъ, трѣбва да обърнемъ внимание още и на това, че май е най-дъждовениятъ месецъ, а после юний и юлий; по отношение на годишнитѣ времена, най-дъждовно е лѣтото, а после есеньта, и изобщо, разпредѣлението на годишнитѣ валежи е сравнително равномѣрно (зиме 114 литри, пролѣть — 148, лѣто — 165 и есень — 156). А това последно обстоятелство има значение за свежия видъ на природната и културна растителна покривка. Едно неудобство отъ по-изобилнитѣ, сравнително, априлски и майски дъждове се явява по отношение цъвтенето на овощията, защото вреди на опрашването.

Изобщо, по своя валеженъ режимъ Кюстендилъ не прави изключение отъ общата картина на всички полета въ Ю. з. България, съ изключение на Дупнишкото, кѫдето максималнитѣ валежи сѫ презъ есеньта (обаче съ незначителна разлика отъ лѣтния валежъ: 173 за есеньта срещу 180 за лѣтото), и затова влиза заедно съ тѣхъ въ умѣрено-континенталната валежна область.

И, на край, възъ основа на казаното за температурата и валежа, при които като прибавимъ слабитѣ сравнително и бързотопящи се снѣговалежи, малкото облачни дни въ града (само г. Троянъ стои предъ него съ по-голѣмъ брой ясни дни), слабитѣ вѣтрове, можемъ съ нѣколко думи да дадемъ характеристика на климата въ градъ Кюстендилъ. Преди това нека да отбележимъ, че споредъ К. Кировото раздѣляне на България на климатически области, Кюстендилъ и полето му сѫ поставени въ преходната континетална областъ. именувана още область на Горнотракийската низина, въ която влизатъ сѫщо Дупничкото и Горноджумайското поле — и то главно поради по-смекченнитѣ температурни отношения, изразени, преди всичко, въ годишната амплитуда, която е по-малка отъ тая на умѣрено-континенталната область, въ която пъкъ влизатъ останалитѣ високи полета на Ю. з. България.

Тази преходна континентална климатична область се характеризира съ мека и приятна пролѣть, топло лѣто, а есеньта продължава за смѣтка на зимата почти до Никулденъ. Зимата е мека, съ рѣдки остри студове, но често се случватъ хубави пролѣтни дни и презъ това годишно време.

По общо признание на външни лица, дошли да прекаратъ известно време презъ годината въ Кюстендилъ, безразлично кой сезонъ, и, правейки сравнение съ „хавата“ на своитѣ селища, намиратъ, че климатътъ въ града е мекъ, приятенъ, здравословенъ, и най-главното — настройва жизнерадостно човѣка. Нека подчертаемъ, че последната констатация е напълно вѣрна.

5. Растителна покривка и животенъ свѣтъ

Като резултатъ отъ въздействието на климата въ Кюстендилъ и околията му върху петрографския съставъ на котловината, се явява неговата почва, която, съобразно температурнитѣ и валежнитѣ отношения, е създала известна растителна покривка, а заедно съ нея и животенъ свѣтъ. Тука, въ ограниченъ размѣръ, ще бѫдатъ разгледани само тия растения и животни, които иматъ стопанско или ландшафтно значение.

Растителна покривка. Кюстендилската котловина заедно съ оградитѣ й планини принадлежи къмъ континентална висока Ю. з. България. Затова и общата й растителна покривка притежава особеноститѣ на срѣдно-европейската растителность. Въ това общо положение, обаче, трѣбва да се внесе известна поправка, що се отнася до най-низкитѣ равнинни части на котловината. Въ тѣзи предѣли, при и около Струма, поради проникващето медитеранско климатическо влияние (което достига до с. Ръждавица), растителностьта търпи известни отклонения и промѣня отчасти своя характеръ. Затова и Струмската долина въ обсега на Конявска планина и надолу фигогеографски се отнася къмъ субмедитеранската область (14—95 стр.)[1]).

---

[1]) Това сѫ растения отъ Източно-македонския районъ. Отъ тѣхъ въ Кюстендилската котловина се срещатъ следнитѣ видове храсти: Paliurus aculeatus — драка, Iuniperus oxycedrus — видъ смрика, Colutea arborescens — плюскачъ, Coronilla emervides — зайчина, Jasminum fruticans — сминъ и др.

Днесъ запазенитѣ растителни останки върху повечето части на котловината и по ограднитѣ ѝ планини недвусмислено указватъ, че въ миналото тукъ общиятъ характеръ на растителностьта е билъ предимно горски. Като се изключатъ вѫтрешнитѣ и най-низки мѣста отъ котловината, всички други части, а особено ограднитѣ планини, сѫ били покрити съ обширни гори. Следитѣ на последнитѣ и днесъ още личатъ, макаръ човѣшката рѫка да е унищожила много нѣщо отъ тѣхъ. Самото унищожение е засегнало главно котловината и по-низкитѣ оградни планини: Лисецъ, планинитѣ откъмъ Краище и Конявска планина. Въ тѣхъ предишната дървесна растителность е или напълно унищожена, и земята обърната въ работни части и пустѣещи земи, или пъкъ запазена, но въ крайно жалъкъ видъ, като единични пръснати дървета, рѣдини или малки групи — петна съ силно влошено състояние. Само по Осоговската планина и то по високия ѝ западенъ дѣлъ, ограничаващъ котловината отъ югъ и югозападъ, сѫ запазени, сравнително, по-голѣми пространства гори, макаръ, че и въ тѣхъ дейностьта на човѣка е промѣнила и влошила доста предишното имъ състояние (5 6,8 стр.).

Въ общото разпредѣление на растителностьта въ разглежданата область, въ зависимость отъ промѣнитѣ на надморската височина, не е трудно да се установятъ познатитѣ три, последователно редуващи се пояси: предпланински, планински и подалпийски. За граници между тѣхъ може да се посочатъ височинитѣ 1000 м. и 1800 м. Трѣбва да се отбележи, обаче, че указанитѣ граници често пѫти търпятъ известни промѣни, поради редица мѣстни причини отъ климатично и топографско естество. Последното важи особено за границата на предпланинския поясъ, която на много мѣста силно лѫкатуши.

Въ състава на долния или предпланинския поясъ господствува дѫбовата растителность, представена тукъ отъ следнитѣ видове: лѣтенъ дѫбъ (Quercus pedunculata), благунъ (Q. conferta), цѣръ (Q. cerris), косматъ дѫбъ (Q. pubescens) и горунъ (Q. sessiliflora). Последниятъ видъ почти навсѣкѫде чертае горната граница на разглеждания поясъ. Заедно съ споменатитѣ видове участвуватъ още брѣстъ (Ulmus campestris), кленъ (Acer campestre), мекишъ (Acer tataricum), габеръ (Carpinus betulus), леска (Corylus avelana), ясенъ (Fraxinus excelsior), мъждрянъ (Fraxinus ornus) и др., които общо даватъ обликъ на смѣсенитѣ широколистни насаждения отъ предланинския поясъ.

Въ най-низкитѣ части на котловината, при самитѣ порѣчия, сѫ запазени останки отъ предишнитѣ крайбрѣжни или низинни гори. Такива сѫ лепкавата елешка (Alnus glutinosa), разнитѣ видове върби (Salix), кавакъ (Populus nigra) и др. Особено характерни за тѣзи мѣста сѫ двѣтѣ тополи — кавака и пирамидалната топола (Populus piramidalis), чиито стройни стебла и корони придаватъ особено красивъ изгледъ на мѣстностьта. Тѣ се отглеждатъ като питомно дърво за строителенъ материалъ, а напоследъкъ цената на кавака твърде е повишена, поради голѣмата му употрѣба въ кибритената и книжната индустрия.

Въ границитѣ на предпланинския поясъ попада и изкуствената борова гора на Хисарлъка. Ако и неголѣма по площь, тя е отъ голѣмо значение за Кюстендилъ. Преди всичко, чрезъ нея е отстранена предишната поройна опастность, на която нееднократно въ миналото сж били излагани особено южнитѣ и югозападни части на града. Заедно съ това, тази гора днесъ е и „бѣлиятъ дробъ“ на Кюстендилъ, чрезъ който, особено лѣтно и есенно време, населението на града черпи прохлада и чистъ въздухъ. Изкуственото създаване на тази гора е почнато въ 1890. г. и привършено въ 1912. г. Състои се главно отъ бѣлъ и черенъ боръ, съ много малко смръчъ.

Планинскиятъ поясъ на оградннитѣ части на Кюстендилската котловина е заетъ предимно отъ букови гори. Само по Осоговската планина се срѣщатъ и представители на иглолистнитѣ.

Въ тоя поясъ значителни пространства заематъ безлеснитѣ пасбищни площи. Естествени безлесни части, дължащи се на чисто почвени причини, има малко. Главната часть отъ площьта на пасбищата има изкуственъ произходъ.

Подалпийскиятъ поясъ е представенъ само частично въ Осоговската планина. Негови сж високопланинскитѣ пасбища по източното било на планината и значителнитѣ пространства смрикови формации по високитѣ изворни мѣста на р. Бистрица.

Въ общата картина на дървесната растителна покривка на града и околностьта не можемъ да отминемъ културната дървесна овощна растителность, която, като стопански обектъ, е отъ първостепенно значение дори и за Кюстендилъ, макаръ той, като занаятчийско-търговски и наемноработнически градъ процентно, да има много по-малко овощни градини, отколкото нѣкои отъ близкитѣ му села.

Прочутата кюстендилска синя слива, която е давала по-рано отпечатъкъ на кюстендилското овощарство и въ ландшафтно и въ поминъчно отношение, сега е въ пъленъ упадъкъ поради болестьта „чернилка“, чието унищожително засилване се дължи на слаба, до войнитѣ, овощарска просвѣта: преди много повече години е трѣбвало да бждатъ пръскани сливовитѣ градини противъ овощнитѣ вредители, каквото сега въ голѣмъ размѣръ се прави съ другитѣ овощни дървета.

Следъ сливата по брой на дърветата иде ябълката. Тя заема постепенно мѣстата на изкоренянанитѣ сливи, и не е чудно, че следъ 10—20 години кюстендилскиятъ овощенъ ландшафтъ да бжде ябълковъ. Освенъ тѣхъ, застжпени сж още крушата, каесията, прасковата, черешата и др.

Доколко климатичнитѣ и почвени условия благоприятствуватъ на овощната дървесна растителность въ Кюстендилъ, говорятъ сжществуващитѣ тукъ много сортове ябълки, сливи, круши, каесии и др. Напр.: ябълки 96 сорта, круши 46, сливи 13, джанки 26, праскови 11, череши 15, вишни 5, каесии 4, орѣхи 6, дюли 5 и по единъ за бадеми, кестени и мушмули, или всичко 225 сорта.

Животенъ свѣтъ. Макаръ голѣма и залесена планина да стои задъ Кюстендилъ, дивитѣ животни сж въ доста ограничено количество, затова не представяватъ нѣкакъвъ сериозенъ стопански обектъ. Освенъ вълкътъ, който намира мѣста да се крие, но не и да се въди, и който причинява щети главно въ планинскитѣ осоговски села, другъ хищникъ, отъ по-едритѣ, днесъ не се срѣща. Презъ 1891. година е била убита последната мечка въ Осогово, въ мѣстностьта Мечкина дупка, отъ Жилински дѣлъ на планината, гдето се е и развъждала. Лисицата и заекътъ, които сж предметъ на ловъ, сжщо така не сж въ изобилие. Отъ нѣколко години насамъ сж се завъдили въ най-горскитѣ части на Осогово нѣколко броя сърни, обаче нѣма да пръкнатъ, защото ловцитѣ не имъ даватъ възможность да се размножаватъ: при дебели снѣгове онова, което вълцитѣ не успѣватъ да изтрѣбятъ, ловцитѣ го доунищожаватъ.

Непосрѣдствено до града, въ боровата гора на Хисарлъка, били развъдени преди 40 години доста голѣмъ брой фазани, които, особено по време на голѣмата война, били напълно изтрѣбени. Днесъ Ловното дружество е взело грижа да ги развъди отново, затова е построило всрѣдъ гората модерна развъдница на фазани.

Като една особеность на Кюстендилъ въ фаунистично отношение е присжтствието пролѣтно и лѣтно време на голѣмъ брой славеи, които мжтятъ въ глогиновитѣ и трънкови храсти изъ Хисарлъка. Тѣхнитѣ нощни концерти презъ май сж една истинска наслада за кюстендилци и първитѣ гости, дошли за бани.

Домашниятъ добитъкъ е отъ най-обикновена порода, каквато е почти въ всички полета на Ю. з. България. Овци въ града почти не се отглеждатъ. Ония граждани, на които главното занятие е земедѣлие, използуватъ за работа повече волове и дойни крави, отколкото биволи и биволици. Употрѣбява се главно craве, много малко биволско, а пролѣтно и лѣтно време най-вече овче млѣко — последното внасяно въ града отъ близкитѣ села.

Въ р. Банщица почти не се въди риба. Рѣчна риба донасятъ отъ р. Струма.

II. Поселищногеографска часть

1. Възникване и име

Отъ археологически разкопки и отъ исторически бележки знаемъ, че на сжщото мѣсто, гдето и днесъ е разположенъ Кюстендилъ, е възникналъ градъ, като пазарищно и укрепено селище за полето и планинската му околность, още въ тракийско време. То е било вѣроятно и столица на пеонскитѣ траки около Струма, по време на Троянската война (въ Илиадата се казва, че царь Резъ, царь на струмскитѣ траки, отишелъ да помага на Троя (8—1 стр.). Обаче, исторически вести за града имаме отъ много по-късно време. За първъ пжть въ I. в. следъ Христа се срѣща името му Паутал ия върху една монета, сѣчена въ града, на лицето на която стои образътъ на Асклепия, богъ на медицината, а на опакото е изобразена змия, знакъ на цѣлебни извори (8—7 стр.).

По време на римското владичество надъ Балканския п-въ градътъ станалъ голѣмъ и хубавъ, особено презъ царуването на императора Улпий Траяна (97—117. г. сл. Хр.), който го благоустроилъ съ обществени сгради, храмове, водопроводи и бани, и затова днешниятъ Кюстендилъ тогава почналъ да се казва Улпия Пауталия. Половинъ вѣкъ по-късно градътъ се нарича Пауталия Аврелий, по името на императора Маркъ Аврелия, който го още повече украсилъ и благоустроилъ (9—68 стр.).

Благодарение на мира презъ II. и III. в. въ Римската империя и на рударскитѣ и земедѣлски богатства, за които днесъ ни говорятъ многото останки отъ тогавашни паметници, главно монети, Пауталия станалъ единъ отъ найизвестнитѣ и важни градове на полуострова, втори следъ Сердика. Тогава градътъ е билъ бележитъ сѫщо и като пунктъ на главнитѣ пѫтища, които съединявали Дунава и Цариградъ съ Адриатическо море. Затова презъ 479. година, когато Пауталия билъ въ цвѣтуще състояние, императоръ Зенонъ го предложилъ за столиченъ градъ на готския предводитель Теодориха, за да спре нападенията му на югъ (9—88 стр.).

За културната издигнатость на старата римска Пауталия най-добре ни говорятъ монетитѣ отъ това време: рѣдко сѫ градаветѣ въ България, които да сѫ сѣкли толкозъ много монети, върху които да сѫ изобразени толкова копия отъ прочути скулптурни произведения, каквито виждаме върху монетитѣ на града. А това ни показва голѣмо благосъстояние: щомъ е могълъ да украсява общественитѣ си сгради и площади съ високохудожествени творения, той е билъ издигнатъ градъ и съ мѣстнитѣ си природни богатства, и съ търговията си.

Благоденствието на града е продължило до края на V. в., а следъ това варварскитѣ нахлувания върху източната римска империя засегнали и Пауталия, и той вече само се крепилъ за кѫсо време, та исторически известия го споменаватъ едва до края на VI. в. Цѣли четири вѣка следъ това време за сѫдбата му и името му нищо не знаемъ (8—33).

Името Пауталия, изглежда, да е отъ тракийски произходъ. Тълкуването, което му дава проф. Й. Ивановъ, е напълно приемливо. И наистина, като се вземе подъ съображение най-напредъ изобилието и високата лѣчебность на минералнитѣ топли извори въ Пауталия; голѣмиятъ брой автономни пауталийски монети съ образъ на змия, лѣчебенъ символъ въ древностьта, пъкъ дори и въ наши дни; други съ образа на боговетѣ Асклепий и Телесфоръ и на богиня Хигия, покровителка тогава на лѣчебнитѣ води, т. е. на банитѣ; запазеното и днесъ име Пòте, което носятъ минералнитѣ извори при с. Катрище (12 клм. до града); името на италянския градъ Путеоли, който се казва така поради лѣковититѣ му топли извори и, следователно, и името на този градъ заедно съ името Пауталия съдържа въ себе си сѫщия индоевропейския коренъ (puteus изворъ, баня); освенъ това, името „баня“, което придружава въ нѣкои паметници

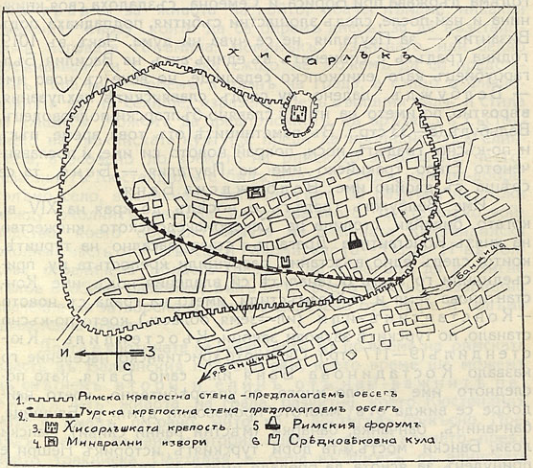
Хисарлъкъ
р. Банщица
р. Банщица
Ю
И
З
С
1. Римска крепостна стена - предполагаемъ обсегъ
2. Турска крепостна стена - предполагаемъ обсегъ
3. Хисарлъшката крепость
4. Минерални извори
5 Римския форумъ
6. Срѣдновѣковна кула

Обр. 1. — La ville de Kustendil
1 L'enceinte romaine, 2. L'enceinte turque, 3. Le fort Hissarlak,
4. Des sources minérales, 5. Le forum romaine, 6. Tour médiévale.

срѣдновѣковното име на Кюстендилъ — Велбуждъ (въ нѣкои паметници се нарича градъ Велбуждска Баня), още по-новото му, вече отъ турски произходъ име, Кьостендилъ или Кюстендилъ, което сѫщо като Велбуждъ влѣче следъ себе си и второто име — „баня“ (Константинова баня, Кьостендилска баня); изникналото презъ XV. в. въ черковната книжнина ново за града име — Колася — като седалище на епископъ, сѫщо така се придружава въ нѣкои писмени известия отъ това време съ име „баня“ (**Михаиль митрополить Баньскы глаголюема колласіа**), и най после, само името Баня, което презъ последнитѣ години на турското робство, пъкъ и днесъ, околнитѣ селяни даватъ на Кюстендилъ, доказва окончателно, че името Пауталия означава баня, преведено отъ тракийски на гръцки (balaneion) и запазено презъ толкозъ вѣкове, като народно име, покрай официалнитѣ четири такива.

Цѣли четири столѣтия (VII. до началото на XI. в.), презъ което време славяно-българитѣ преживѣха на полуострова цѣла културна епоха — покръстиха се, образуваха силна и голѣма държава при Бориса и Семеона, създадоха своя книжнина и най-после, следъ злощастни събития, подпаднаха подъ Византия — за Пауталия не се чува ни дума. Чакъ въ 1019. година градътъ е споменатъ въ единъ актъ на Василия Българоубиецъ като епископско седалище, но вече съ ново име — Велбуждъ, дадено му следъ славянскитѣ нахлувания, вѣроятно, по името на нѣкой славяно-български полководецъ, Вельбудъ (8—33 стр.). Въ паметницитѣ отъ това време, пъкъ и по-късно, градътъ носи, покрай новото си име, и послявянченото старо тракийско име на Пауталия — Баня, та се срѣща съ двойно име: Велбуждска Баня.

Име Велбуждъ градътъ е носѣлъ до края на XIV. в., когато, бидейки столица на Северомакедонското княжество на князъ Константина Драгашъ, става васално на турцитѣ, които, следъ едно възстание, разрушили крепостьта му, присъединили го къмъ останалитѣ си владения подъ име Константинова земя и тъй замѣстили името на града съ новото — Константинъ-или (ил=земя, область), което по-късно станало, по турскитѣ звукови закони, Кьостендилъ — Кюстендилъ (9—117 стр.). Околното християнско население го казвало Костадинова Баня или само Баня, като последното име е било много по употрѣбително, което найдобре се вижда отъ многото производни думи: р. Банщица, банчанинъ, банчанка, банарки (мѣстни ранни сливи), Бански лозя, Бански мостъ, та дори турскиятъ историкъ Нешри е принуденъ за яснота да предаде името на града Кюстендилъ съ име Баня, като го превелъ на турски — Илидже (8—145 стр).

И така, въ продължение на осемнадесеть вѣка градътъ просѫществувалъ съ три едно подиръ друго давани му имена, плюсъ едно четвърто, неофициално, народно: Пауталия, Велбуждъ, Кюстендилъ и Баня. Обаче, нека да забележимъ още, че отъ начало на XV. вѣкъ, когато Кюстендилъ вече craналъ чисто турски градъ, почва да се чува въ черковната книжнина и съ едно ново, пето по редъ, име — Коласия, съ което се титулувалъ мѣстниятъ епископъ, който не пребивавалъ въ града, а въ близкото село Колуша, чието промѣнено име отъ Колоса (по името на малоазийския градъ Колоса, пренесено въ Кюстендилъ поради култа на горещата вода (въ тия два града) не е могло да се наложи и да измѣсти името Кюстендилъ. Днесъ се е запазило като споменъ въ предградието на града — бившето село Колуша.

2. Развитие типъ и физиономия

Презъ дълговѣковното сѫществуване на Кюстендилъ можемъ да различимъ нѣколко периода въ развитието му като градско селище. Най-първо той е билъ тракийски градъ, за живота на който, обаче, нѣмаме никакви сведения, върху които да се опремъ днесъ, за да възстановимъ неговата голѣмина, поминъкъ, издигнато или бедно преживяване и т. н. Така сѫщо не можемъ да си представимъ типа му — обемъ и планъ на града, а сѫщо и физиономията му на селище, изразена чрезъ външния видъ и стила на кѫщитѣ. Можемъ да предположимъ, въ връзка съ състоянието на тракийската култура, преди да проникне тукъ елинската, а особено до времето на римското завоевание, че тогавашниятъ Кюстендилъ е билъ малъкъ градъ или, по-добре, голѣмо село, възникнало като центъръ за размѣна на стоки между околнитѣ селища на тогавашното Дентелетско войводство, което обемало земята на днешната Кюстендилска околия и часть отъ Трънско и Радомирско (8—3 стр.). И въ толкова ограничена область градътъ не е могълъ да достигне нѣкое особено развитие, вънъ отъ своето мѣстно пазарищно значение на затворено селище, отдалечено отъ море и голѣма плавателна рѣка.

Друга е картината на развитието му по време на римската власть въ Балканския полуостровъ, което време ще можемъ да смѣтнемъ втори и единъ отъ най-важнитѣ периоди изъ живота на града, развитие, което Кюстендилъ нито е ималъ по-рано, нито го е достигалъ по-късно. Преходъ между първия и втория периодъ служи времето, презъ което тракийска Пауталия е била въ досегъ съ елинската култура, достигнала въ града по два пѫтя —долината на Струма и близката Сердика. За този преходенъ периодъ, обаче, нѣмаме паметници, каквито сѫ ни останали за устройството и живота на града презъ римско време особено презъ II. III. в. сл. Христа, когато Пауталия, изглежда, е била на върха на своето благоденствие. За това негово процъвтяване ни говорятъ останкитѣ отъ тогавашни обществени постройки, крепостни стени, а най-много монетитѣ (повече отъ 900 вида), върху които символистично е представена неписаната му история. Главно отъ тѣхъ се учимъ за устройството и благоустройството на града презъ римско време, което наистина е било „римско“, каквото го познаваме днесъ по останкитѣ и на други римско-устроени градове въ България, напр. Никюпъ при Търново (на р. Росица), Ескусъ при Гигенъ, Арчаръ между Видинъ и Ломъ и др. Така, отъ времето на императора Каракала (198—217. сл. Хр.) е запазена една монета, върху която е изобразенъ издигащиятъ се стръмно надъ града Хисарлъкъ, съ голѣмъ храмъ на върха, всрѣдъ гора, другъ храмъ — кжпалня въ подножието му и три малки по склоноветѣ му (8—13 стр.). Тука е представено часть отъ Асклепиевото светилище, най-видно измежду пауталийскитѣ забележитости отъ това време (9—68,69 стр.). Асклепий (Ескулапъ), богъ на медицината и лѣковититѣ води, билъ патронъ на града. Въ негова честь въ Кюстендилъ е сжществувалъ най-известниятъ въ древностьта и единъ отъ най-голѣмитѣ въ тогавашния свѣтъ, следъ Епидеврския въ Пелопонесъ, Асклепионъ — храмове съ лѣчебници. Асклепионитѣ се строели преди всичко до топли минерални и лѣчебни извори. Но само това не било достатъчно: трѣбвало избраното мѣсто да е здравословно, красиво, съ планинска вода за пиене и съ свежъ въздухъ, затова, ако нѣмало тамъ или наблизо гора, създавала се изкуствена такава, и тя ставала „свещена джбрава". Банитѣ и храмътъ, издигнати въ честь на бога Асклепий, били заобиколени съ театри, стадиони за игри и тѣлесни упражнения. Селището пъкъ, при което се построявалъ Асклепионътъ, трѣбва да бжде особено добре благоустроено, каквото и днесъ се изисква отъ добре уреденитѣ курорти: хигиенични, и съ висока чистота жилища, и то всрѣдъ сѣнчести градини.

Особената лѣчебна сила на Кюстендилскитѣ минерални извори, свързани така щастливо съ рѣдката сгода за курортуване въ града, днесъ е засвидетелствувано съ останкитѣ на този Асклепионъ, на който една отъ свещенитѣ кжпални е била близо до мѣстото, гдето е днешниятъ каптажъ на горещитѣ води (точно споредъ изображението въ горната монета) и отъ който, следъ научни разкопки, е изваденъ и запазенъ часть отъ мозаичния подъ съ едно изображение на змия (9—72 стр.), лѣчебенъ символъ на топлитѣ води и най-известниятъ атрибутъ на бога Асклепия.

Часть отъ другата свещена кжпалня е разкрита близо до модерната днешна градска баня, до Инджили джамия, която е легнала съ основитѣ си върху старитѣ римски зидове на Асклепиона. По размѣритѣ на тая древна лѣчебна баня, 3600 кв. м., дебелината на зидоветѣ (1·20 до 1·80 м.), разпредѣлението, което е имала, мряморната облицовка на отдѣлнитѣ вани, отоплителната инсталация (hipocaustum'a) въ подземието, можемъ да сждимъ за значението на Пауталия, като лѣчебно и главно курортно мѣсто по време римското владичество на Балкански полуостровъ. Една такава обширна и благоустроена банска сграда, каквато въ наше време не притежаватъ градове съ стохилядно и повече население, ясно говори за високото икономическо благосъстояние на града презъ това време.

Че тогава градъ Пауталия се е радвалъ на едно истинско благоденствие, ние виждаме и по образа на бога на търговията и занаятитѣ Хермесъ (Меркурий), върху нѣкои отъ многото пауталийски монети. За тогавашното благосъстояние на Пауталия, плодъ преди всичко на оживена търговия, се учимъ още и отъ множество други старини, пръснати изъ разни части на града и изваждани при копане основи на днешни сгради и т. н. Тукъ можемъ да споменемъ и голѣмия брой гранитни саркофази, жертвени камъни, колони съ бази и капители и безъ такива, случайно спасени да не бждатъ чупени на части за гробни стълбове на турскитѣ гробища.

Всички тия и още много други останки красноречиво ни говорятъ днесъ за грандиозностьта на лѣчебнитѣ и другитѣ градски храмове, обществени и частни постройки — изобщо за богатството на пауталийскитѣ граждани.

Какъвъ обсегъ е ималъ тогава градътъ, мжчно е да се установи. Като имаме, обаче, предъ видъ откриванитѣ отъ освобождението насамъ римски гробници — зидани и саркофази — изъ непосрѣдно близката околность на Кюстендилъ (до воденицата Сарийски, въ Банскитѣ лозя — това откъмъ източна страна, до черквата Св. Мина отъ западъ, Хисарлъшката крепость отъ югъ), можемъ да кажемъ, че старата Пауталия е имала малко по голѣмъ обсегъ въ римско време отъ тоя на днешния Кюстендилъ. И градътъ тогава е билъ защитенъ чрезъ околовръстна крепостна стена, за чието сжществуване днесъ се учимъ отъ запазения надписъ на гръцки върху гранитна плоча, зазидана въ северната стена на Дервишъ баня, въ който се казва: „Всички, които вървятъ отъ крепостьта или къмъ крепостьта, като ги забелязвамъ, преглеждамъ ги“ (9—88 стр.). Сжществуването на крепостьта е засвидетелствувано и отъ нѣкои тогавашни монети — съ образъ на жена, съ крепостна стена надъ главата. Останки отъ околовръстната стена днесъ не сжществуватъ, а само такива отъ Хисарлъшката, пауталийския акрополъ, последното защитно мѣсто на града, гдето, следъ нарочното правени разкопки, сж разкрити основитѣ на последната.

Така стегнатъ отъ три страни съ околовръстна крепостна стена, а отъ четвърта — съ стръмния Хисарлъкъ, увѣнчанъ съ отдѣлна крепость, градътъ е билъ доста сгжстенъ въ частьта си около банитѣ и форума. Последниятъ се е намиралъ, изглежда, до днешната Сждебна палата и площада до нея — гдето и сега е центърътъ за разходка и среща на гражданитѣ. По типа на римскитѣ градове отъ метрополията, Пауталия е билъ устроенъ на правилни четверожгълни квартали, съ срѣдношироки и праволинейни улици, ориентирани къмъ форума и банитѣ съ тѣхнитѣ храмове. Физиономията му се е очертавала отъ масивни камено-тухлени сгради, съ плоски фасади къмъ улицата и двора. Крайнитѣ квартали, особено тоя отъ къмъ изтокъ, гдето сега сж разположени часть отъ градскитѣ лозя, сж имали по бедно устройство: затова се учимъ отъ по-рѣдко поставяни една до друга, сега откривани масивни постройки.

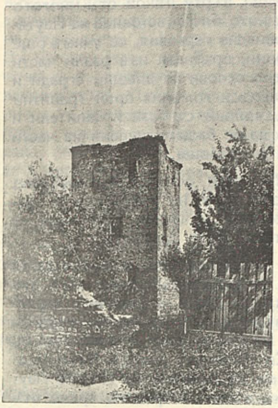

Обр. 2. Пирковата кула отъ срѣднитѣ вѣкове. — La tour médiévale.

За трети периодъ въ развитието на Пауталия, отбелязанъ исторически съ голѣмъ упадъкъ и даже по-късно съ пълно разорение, можемъ да вземемъ времето на славянското нахлуване и заселяване на полуострова. Тогава не могла да устои на тѣхния напоръ възобновената отъ Юстиниана презъ VI в. градска крепость, и градътъ сигурно е билъ разоренъ. И по-нататъкъ, ту въздиганъ, ту разоряванъ, спроти превратноститѣ на сждбата, българитѣ презъ царуването на Крума отнели тукашния край отъ Византия въ 809. г., но съ какво точно име тѣ заварили Кюстендилъ (Пауталия или Велбуждъ), не се знае добре. Пада първото българско царство, и въ 1018. г. градътъ, безъ да знаемъ нѣщо за типа, физиономията и благоустройството му, излиза на историчната сцена съ ново име Велбуждъ.

По-късно се знае, че въ време на царь Калояна Велбуждъ е билъ въ български ржце, после миналъ въ византийски, български, пакъ въ византийски и най-после, до турското завоевание, — въ сръбски (1282. г.). Никакъвъ паметникъ или историческо известие отъ това време не сжществува, за да можемъ да си представимъ днесъ степеньта на развитието му презъ тия вѣкове.

Следъ смъртьта на сръбския краль Стефанъ Душанъ (1355. г.), когато кралството му се разпаднало на части, една отъ тѣхъ образувала независимото Северомакедонско княжество, съ столиченъ градъ Велбуждъ (8—110 стр.). Това е четвърти периодъ въ развитието на Кюстендилъ, който е траялъ малко време — едва половинъ вѣкъ. Положението му на столиченъ градъ, ако и за малко години, допринесло твърде много за нарастването, промѣна въ физиономията и повдигане на благосъстоянието му, особено като се знае сравнително голѣмата обширность на княжеството, земедѣлскитѣ му, а особено руднитѣ му богатства, за които имаме по-късно известия отъ турски източникъ. То се простирало между Витоша отъ изтокъ, Шаръ планина отъ западъ, Църна гора отъ северъ и областьта Боимия (Гевгелийско) отъ югъ.

За типа и физиономията на Кюстендилъ, като столиченъ градъ отъ това време, който все е ималъ нѣщо отличително и оригинално спрямо други градове на полуострова, не сѫ запазени ни известия, ни паметници, по които да сѫдимъ и за обсега на заетата съ постройки градска площь. Знае се само, че градътъ билъ между крепостни стени (турцитѣ сѫ го заварили такъвъ и сѫ ги разорили), които сѫ опредѣляли неговия типъ на сгѫстенъ срѣдновѣковенъ поселищенъ центъръ, но точно кои днешни части на Кюстендилъ сѫ влизали въ крепостьта, мѫчно е да се установи. Ако сѫдимъ по запазената (рисувана върху бакъръ и сетне възпроизведена на книга) рисунка на града отъ края на XVII в. (19—120 стр.), въ която, покрай другото, се вижда околовръстната, турска вече, градска крепостна стена, строена вѣроятно върху срѣдновѣковнитѣ основи, трѣбва да допустнемъ, че една часть отъ отъ него е лежалала по̀ на изтокъ отъ днешнитѣ [крайни махали Граничка капия и Катранлия. Запазенитѣ и открити презъ 1906—1912. г. останки отъ сгради въ крепостьта на Хисарлъка, гдето сѫ били и дворцитѣ на князъ Константина Драгашъ, не ни даватъ възможность да установимъ нѣщо отъ плана на тогавашнитѣ кѫщи за живѣене. А долу, въ града, голѣмитѣ и зарити въ пръстьта съсипни отъ основи на жилищни сгради, сѫ толкозъ много смѣсени, че не може да се разбере, кое отъ коя епоха е, освенъ римскитѣ като най-устойчиви и по-слабо засѣгнати отъ пожари, земетръси и други бедствия, които сѫ се изсипвали върху живота на града презъ приблизително двадесетвѣковното му исторически познато сѫществуване.

Пети и най-продължителенъ периодъ въ развитието на града ще смѣтнемъ времето на турското завоевание отъ 1421. година до освобождението на България презъ 1878. г., време на непромѣняванъ етнически съставъ и владичество надъ града.

Следъ едно въстание на българитѣ при князъ Константиновитѣ наследници срещу турското васалство, презъ първата половина на XV. в., за което имаме известие отъ турския историкъ Евлия Челеби, и следъ усмиряването на което турцитѣ съборили градската крепость, Кюстендилъ пада окончателно подъ турска власть, къмъ 1420. г. Схванали голѣмото му значение на срѣдищенъ центъръ между София, Скопие и Сѣръ и ценейки го като столиченъ градъ на обширно княжество, турцитѣ го опредѣлили за седалище на Кюстендилския санджакъ, въ който влѣзли всички бивши владения на князъ Константина, пъкъ дори и нови земи около Враньe. Къмъ него се числѣли следнитѣ околии (кази): Кюстендилска, Радомирска, Дупнишка, Петричка, Мелнишка, Дойранска, Тиквешка, Велешка, Струмишка, Радовишка, Щипска, Кратовска, Егри-паланска и Вранска (8 – 149 стр.).

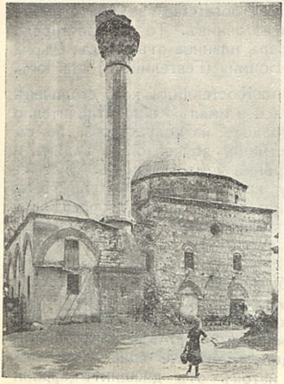
Обр. 3. Джамията Ахмедъ-бей (Инджили джамиси) построена въ 1575 г. върху часть отъ основитѣ на Асклепиона.
— La mosquée Ahmed-bey construite en 1575, sur le fondement du temple d'Esculape.

Отъ едно известие отъ края на XV. в. се учимъ, че градътъ въ първитѣ години на турското владичество билъ голѣмъ и хубавъ (8—160 стр.). А това ни кара да вѣрваме, че турцитѣ не сж го опожарявали следъ въстанието, а, напротивъ, почнали да го разхубавяватъ съ обществени сгради (джамии, бани, кули, кервансараи), а така сжщо и съ нѣкои частни постройки, и той така се благоустроилъ, че тогава и часть отъ харемскитѣ жени на султана живѣели въ Кюстендилъ. Това пъкъ последно известие ни довежда до мисъльта, какво етническата физиономия на Кюстендилъ е била вече коренно промѣнена: не ще сж могли да живѣятъ султански жени въ провинциално селище, гдето е имало и християни.

Не следъ много време започналъ упадъкъ въ неговото развитие: редятъ се опустошителни земетръси (1585., 1641. г.), които сринали една трета отъ сградитѣ му; дохождатъ чумни епидемии (най-страшната въ 1655. г.), заради последната отъ които градътъ билъ изгоренъ до основи, за да се премахне заразата отъ многото непогребани трупове изъ града — останали незасегнати само джамиитѣ, банитѣ, кулитѣ и кервансараитѣ. Това станало причина да се промѣни коренно физиономията на града, която дотогава, донѣкжде въ срѣдновѣковенъ стилъ, добива чисто ориенталски видъ, който се запазва съ малки отклонения (въ крайнинитѣ се е приближавалъ до селски типъ и физиономия) до последнитѣ дни на турското владичество. Градътъ билъ застроенъ почти безъ планъ, съ криви, тѣсни и често пжти задънени улици (кьоръ-сокакъ), безъ ориентирана посока къмъ центъра, гдето сж били правителственитѣ учреждения, пазарището и джамиитѣ. Кжщитѣ били низки, паянтови, съ гжсти решетки по прозорцитѣ и издадени надъ улицата части (еркери) при двуетажнитѣ кжщи. Построени били въ широки дворове, потънали въ зеленина на овощни дървета. Изъ града имало много чешми съ топла вода, течеща си свободно изъ потъналитѣ вѣчно въ каль улици, съ изхвърлени изъ дворовeтѣ нечистотии. Въ такъвъ видъ го заварва Освобождението, станало на 30 януарий 1878 г., Антоновдень. За този му ориенталски видъ ни дава твърде картинно описание кюстендилецътъ Д. Ангеловъ, (съвременникъ и очевидецъ на това, за което пише) въ своята малка книга „Кюстендилъ“ (1900 г.), гдето между другото казва:

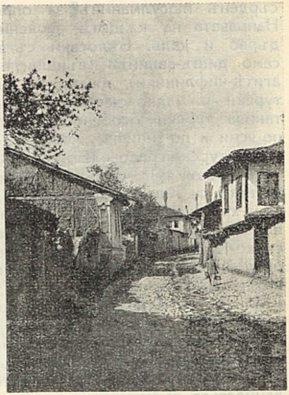

Обр. 4. Улица и кжщи отъ турско време
— Rue et maisons de la domination turque

„Кюстендилъ имаше чистъ типъ на турски градъ. При входоветѣ му (Стамболъ-капи, Паланка-капи, Буюкъ-кюпри) стърчеха безброй гранитни голѣми стълбове, останки отъ старитѣ гранитни голѣми стълбове, останки отъ старитѣ времена, и тука бѣха турскитѣ гробища, изъ които тичаха булюци (множество) безстопанствени псета, и проходящитѣ човѣци рѣдко изминаваха царския пжть безъ опастность. Въ града, когато се влизаше вечерь, човѣка обземаше голѣмъ страхъ отъ лоша среща, защото по това време само турцитѣ деликанлии съ ятаганъ на поясъ скитаха изъ тъмнинитѣ. А когато се влизаше денемъ, тогава градътъ се виждаше въ самата му действителность: улици тѣсни, криви, калдърми развалени, трапове, локви, пълни съ нечистотии и мърсотии, предъ вратитѣ на турцитѣ земевладѣлци купове торъ; много улични стени на кѫщитѣ разпадали; грамадни каменни корита (римски саркофази), изъ които шуртятъ топли води, разлѣни по улицитѣ; гѫсти мъгли отъ изпарения (отъ топлитѣ води); джамии (до 60), съ високи минарета, текета, полусрутени грозни тъмни капища и турски гробници, обградени съ пармаци; предъ всѣка фурна много псета, гладни, съ хлътнали очи, очакващи коматче хлѣбъ отъ нѣкой милосърденъ мюсулманинъ за опрощение извършени грѣхове. Направата на кѫщитѣ, дюкенитѣ и други здания бѣше отъ дърво и кaль. Бѣлосани съ варь кѫщи по улицитѣ бѣха само дишъ-авлиитѣ (външнитѣ отдѣления отъ конацитѣ на агитѣ-чифликчии), джамиитѣ и нѣкои още други обществени турски и малко частни здания . . . Въ Кюстендилъ имаше такива турски особености, каквито въ по-голѣми размѣри, по-ясни и по-типични може би се намиратъ само въ нѣкои стари турски градове (Бруса, Коня) въ Мала-Азия" (1—27 стр.).

Презъ три четвърти време отъ петия периодъ на развитието си Кюстендилъ е билъ чисто турски градъ, безъ ни една християнска кѫща отъ старитѣ му жители, бележитъ само по своитѣ „хамами" (бани), овощия, красива околность, а сѫщо и по обезземленото околно селско население, което робувало и работѣло по турскитѣ чифлици само за едната прехрана, безъ парче собствена земя.

По време на упадъка на турското могѫщество, а особено следъ 1683. г., когато турцитѣ били поразени отъ австрийцитѣ и поляцитѣ при обсадата на Виена, Кюстендилъ добилъ типиченъ ориенталски видъ въ всѣко отношение, въ който замрѣла и търговия, и какъвто и да е напредъкъ, поради ленностьта и неподвижностьта на имотнитѣ му жители — бегове и аги — които се предали само на „кефъ" и веселие: безплатна работа отъ роби българи въ земитѣ имъ, на които предали и грижата за рѫководство на чифлицитѣ, изобилие на бани (12 на брой), къмъ които турцитѣ проявявали особена слабость, разходки на коне изъ собственитѣ имъ чифлици, гдето за защита и удобства били построени кули, найвкуснитѣ овощия, каквито имало тогава на полуострова — сѫщински рай, малко различенъ отъ оня, който коранътъ чертае за неизвестния другъ свѣтъ!

По-кѫсно, къмъ срѣдата на XVIII. в., когато турската държава стигнала до пълна анархия, когато поради вързлуването на кърджалиитѣ и даалитѣ, отъ една страна, и хайдутитѣ, отъ друга, сталалъ невъзможенъ животътъ въ малкитѣ тогавашни села, а освенъ това, когато се почувствувала нужда отъ работни рѫце въ занаятчийството въ града, гдето турското население, поради войнитѣ и голѣмата смъртность между него, доста намалѣло, почнали да се заселяватъ найнапредъ като слуги и сеизи на беговетѣ и други богати турци, а покрай това и като занаятчии и дюкянджии, по нѣколко християнски български семейства изъ близкитѣ и подалечни села на околията. Така се турнало начало на едно преселническо движение само отъ българи, което било на пжть да измѣсти турската маса въ града въ своя полза: следъ 70—80 години турцитѣ броели около 1300 кжщи, съ около 6000 души население, а българитѣ — 600 кжщи съ 3600 население и евреитѣ 150 кжщи съ 900 души население.

Обр. 5. Една отъ запазенитѣ днесъ турски кжщи. — Maison habitée jadis par des Turcs.

Заедно съ общия упадъкъ на Турската империя, намалѣло чувствително и значението на града: най-напредъ, когато въ 1829. г. Кюстендилскиятъ санджакъ билъ слѣнъ съ Скопския, съ административно седалище гр. Скопие, нашиятъ градъ изпадналъ до положение на казалийски центъръ; после, макаръ да билъ премѣстенъ къмъ Нишкия вилаетъ, като craналъ повторно санджакско седалище, обаче съ обсегъ само на три околии, не могълъ да повдигне реномето си, което ималъ по-рано съ 14-тѣ си околии. Още по-късно, 1864. г., когато Митхадъ паша преустроилъ административно Дунавския вилаетъ, присъединилъ Кюстендилъ къмъ Софийския мютесарифлъкъ (8—274 стр.) и го направилъ седалище на околия съ три нахии: Полето, Пиянецъ и Краище. И такъвъ казалийски градъ го завари нашето освобождение.

Знаейки най-добре неговата история и значение въ миналото, предвиждайки това му значение и за бждещето, като най-близъкъ голѣмъ градъ и просвѣтно срѣдище за неосвободена Македония, Маринъ Дриновъ, административниятъ устроитель на нова България, го опредѣли за центъръ на Кюстендилския окрѫгъ, при който презъ 1880. г. бѣха присъединени закрититѣ съ законъ Дупнишки и Радомирски окрѫзи, които станаха негови околии покрай другитѣ две; Босилиградска и Кюстендилска.

Съ освобождението на България (1878. г.) се завършва петиятъ периодъ въ развитието на Кюстендилъ и започва шестиятъ, който продължава и по настоящемъ. Въ началото си той се характеризира, преди всичко, съ голѣмо изселническо и голѣмо приселническо движение, изключително поради създалитѣ се нови политически условия за града — Кюстендилъ остава въ свободна България крайграниченъ градъ до неосвободени български земи.

Нѣколко дни, преди да пристигнатъ въ града освободителнитѣ руски войски, доведени следъ дълги настоявания предъ командващия Софийски руски отрядъ да завзематъ и Кюстендилъ (тѣ се били спрѣли отсамъ Радомиръ) отъ именития войвода дѣдо Илю Марковъ, повече отъ половина отъ турското население напустнало града по направление на Егри-паланка, Куманово, Скопие. Вмѣсто него въ продължение на 2 3 месеца дошли да се заселятъ и се пограждани много селяни изъ Царевоселския Пиянецъ, Малешевията, малцина изъ Полето и Краище, и още по-малко градски жители отъ Егри-паланка, Кратово, Щипъ, Велесъ, Прилепъ, Битоля и др. За голѣмата и набързо станала етническа промѣна на Кюстендилъ най-добре говорятъ цифритѣ отъ резултатитѣ на първото преброяване на България (31. XII. 1880. г.). Тогава Кюстендидъ е ималъ 9590 жители, отъ които 6520 българи, 1572 турци, 959 евреи, 500 цигани мохамедани, 22 ромѣни и 17 гърци. Числото на турцитѣ спроти броя, който сѫ имали година време преди освобождението, е намалѣло съ 80°/₀, а това на българитѣ се е удвоило — увеличило се съ 50°/₀. Изселилитѣ се турци следъ окупацията, както и тия, що побѣгнали презъ януарий 1878. г., продали имотитѣ си повече на староседѣлцитѣ (кореняцитѣ) българи, а помалко на новозаселенитѣ. Чифлицитѣ по селата, а заедно съ тѣхъ и отдѣлнитѣ ниви, овощни градини, ливади, които принадлежали и отъ които се прехранвали, давайки ги на исполица, по-беднитѣ кюстендилски турски семейства, били изкупени отъ мѣстни селяни по силата на едно решение на Народното събрание: който е работилъ като изполичарь, момокъ или кесимджия турски имотъ, той да има право да го изкупи. Близкитѣ до града (въ градската мера) имоти влѣзли въ рѫцетѣ на гражданитѣ българи — староседѣлци и новозаселници. Староседѣлцитѣ българи били занаятчии и търговци покрай малкото земя, която притежавали като земедѣлци, а новозаселницитѣ, повечето отъ селски произходъ, се заели отначало съ земедѣлска работа на свои и чуждъ имотъ, като давали, обаче, синоветѣ си да учатъ занаяти.

Отъ предварителнитѣ резултати на едни анкета (Вл. Карамановъ) за броя на коренящитѣ (до Освобождението) и на приселнишкитѣ семейства се учимъ че първитѣ били около

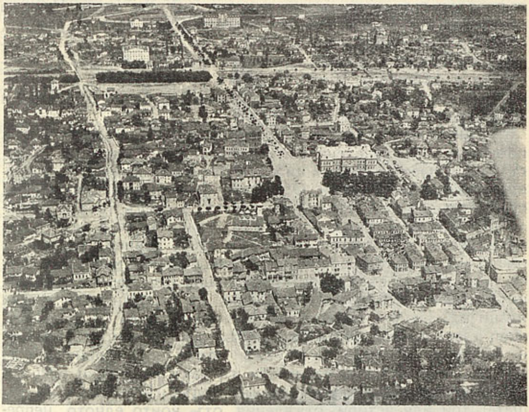

Обр. 6. Аеропланна снимка на Кюстендилъ, Въ срѣдата е централниятъ площадъ съ Сѫдебната палата.
— Kustendil — vue à vol d'oiseau. La Place centrale et le Palais de la Justice.

800 семейства, а вторитѣ — 700. И понеже най-много отъ приселницитѣ били изъ македонски Пиянецъ (селата около Царевосело), останало имъ е име „пиянчанье“, макаръ между тѣхъ да има и такива изъ други села и градове на Македония (напр. велешани е имало 40 семейства, кратовчане повече отъ 50, малешевци надъ 100). Сега повече се чува име македонци, но полека лека и това име ще изчезне.

При новата обстановка, на изселени турци и новозаселени селяни и граждани изъ Македония, се измѣнява полека-лека и физиономията, а донѣкжде и типа на града. Малкото земя, която могли да си накупятъ отъ турцитѣ коренящитѣ и новитѣ заселници, не могла да даде поминъчно насочване къмъ земедѣлие, затова Кюстендилъ не е могълъ да се шири въ покрайнинитѣ, гдето е имало сгода да се уредятъ обширни земедѣлски стопански дворове, а заедно съ това да се даде поводъ за измѣнение на стария типъ на града. Той все си остава сгжстенъ градски типъ, разположенъ въ по-предни години съ срѣдната часть (дюкянитѣ и занаятчийскитѣ работилници) отъ двете страни на главната улица „Александъръ Освободитель", която го ориентира отъ една страна къмъ София, а отъ друга къмъ Скопие, понеже тази улица лежи върху първокласното шосе, което свързва тия два града. Нека да забележимъ тука, че тази му ориентировка вече се измѣня, откакъ Кюстендилъ презъ 1908. г. се свърза чрезъ желѣзница съ София и откакъ границата при Деве-багъръ съ Югославия е затворена. Днесъ градътъ се направлява къмъ желѣзопжтната гара, гдето следъ години ще бжде, вѣроятно, и аеропланното му летище.

Днешниятъ сгжстенъ градски типъ се обуславя и отъ поминъка на населението — занаятчии, търговци, индустриалци, наемни работници въ тютюневитѣ складове, чиновници, войска, пенсионери. Общата му физиономия, обоснована, преди всичко отъ стила на кжщитѣ, а следъ това и разположението имъ въ дворовет̀ѣ и улицитѣ, се е задържала като чисто ориенталска почти до 1900. година, ако и да е имало и презъ това време построени нѣколко масивни кжщи съ новъ планъ, върху новата дворищна регулация. Приселницитѣ следъ 1878. г. се настанили въ опразненитѣ турски кжщи и, нѣмайки материална възможность да си построятъ нови, задоволили се съ турскитѣ, като ги само постегнали и нагодили. А ония отъ тѣхъ, които били принудени да строятъ нови кжщи, издигнали ги пакъ по турски планъ и изпълнение: малъкъ зимникъ (не подъ цѣлия подъ на кжщата), три или четири отдѣления, отъ които едното непремѣнно за гостна стая, устроена по турски обичай съ миндерлъци покрай стенитѣ, постлани съ червени „янлъци", а върху дъсчения подъ шарена черга — всичко домашно издѣлие. Кжщитѣ сж били едноетажни, строени съ плетъ, кирпичъ и каль, а отгоре тънка бѣлилка отъ варь. По-късно, възмогнати отъ занаяти, нѣкои отъ търговия, и добили вече и другъ вкусъ къмъ домашни удобства и уредба, почватъ се модерни строежи въ голѣмъ масщабъ, които се засилватъ особено следъ свѣтовната война, когато луди пари падали тука отъ овощията. Така градътъ, въ продължение на 30—40 години, промѣня почти изцѣло физиономията си, а отчасти и типа си. Той почва да се щири на западъ, северъ и изтокъ съ три нови квартали, два отъ които удължаватъ правожгалната фигура на заетата градска площь (тѣ се наричатъ „бездомнишки"). Третиятъ, северниятъ кварталъ, разположенъ презъ р. Банщица, се разрасълъ за малко години въ обширно предградие, което до 1895. година имало видъ на малко село. Днесъ той е нераздѣлна часть отъ града и съ своето развитие е допринесълъ да се промѣни чувствително общия му видъ.

И така, въ наши дни Кюстендилъ е успѣлъ да промѣни доста много своя ориенталски типъ и физиономия, като се е приближилъ до изгледа на модерния градъ. Все пакъ той още държи една срѣдна форма между тия два типа: широки улици, въ повечето случаи съ пречупена посока, масивни двуетажни кѫщи съ срѣдноширoки дворове, потънали въ зеленина на овощни дървета, а покрай тѣхъ и паянтови стари постройки. Характерно за момента е множеството неомазани тухлени сгради, особено въ крайнинитѣ му, което явление показва скорошно внезапно повдигане въ стопанско отношение на населението и преждевременно спиране на това благосъстояние. На външния посетитель прави впечатление, че кюстендилскитѣ граждани сѫ направили много нѣщо за модернизиране на града, като сѫ издигнали толкова нови и хубави кѫщи. Градската управа има не малъкъ дѣлъ въ разхубавяването на града и въ благоустрояването му, което, обаче е могло да отиде много по-напредъ.

Обр. 7. Улица отъ пазаря на Кюстендилъ. Въ дъното се вижда минарето на джамията Фетихъ Мехмедъ (1531) и Хисарлъкътъ. — Rue du marché de Kustendil.

За картината на днешното благоустройство говорятъ електрическото му освѣтление отъ собствената му хидроцентрала, модерната му водоснабдителна мрежа, двѣтѣ му нови бани, циментовитѣ му плочници (тротоари) отъ двѣтѣ страни на по-главнитѣ улици, тритѣ му площади, отъ които единиятъ е пазарище и др. Градътъ, освенъ това, се краси отъ нѣколко обществени сгради, отъ които най-внушителна е тази на Сѫдебната палата (нѣкогашното и прочуто педагогическо училище), съ градски часовникъ на кулата ѝ, снабденъ съ камбана, излѣна въ 1429. г. и съ най-стариятъ досега въ балканскитѣ земи славянски камбаненъ надписъ, читалище „Братство“, домътъ на инвалидитѣ, земедѣлската, народната и популярната банки, околийското (бивше окрѫжно) управление, ученическата трапезария, внушителната съ своята камбанария черква св. Мина и редъ други обществени и частни сгради. Между тѣхъ трѣбва да бѫдатъ споменати и четиритѣ грамадни тютюневи складове — работилници и фабриката за вълнени прежди. Сградитѣ на кюстендилскитѣ училища сѫ обширни, свѣтли, хигиенични и достатъчни да удовлетворятъ нуждитѣ на гражданитѣ за просвѣта. На първо мѣсто стои мѫжката гимназия „Неофитъ Рилски" съ много голѣмъ дворъ и овощна градина отъ 25 декара мѣсто; до 1923. г. тамъ се е помѣщавалъ и Учителскиятъ институтъ, пренесенъ сетне въ София. Следъ него е грамадното и удобно помѣщение на Промишленото училище, после това за Земедѣлско-практическото училище. И ако това сѫ държавни сгради за училищни помѣщения, градътъ е построилъ шесть за издържанитѣ отъ него училища: едно за девическа гимназия, три за пълно развити основни училища (първоначално и прогимназия) и две за първоначални.

За достигане на това относително добро благоустройство градътъ дължи най-много на приходитѣ отъ банитѣ си: тѣ сѫ градската „воденичка", която непрестанно меле и зиме и лѣте и дава добъръ „уемъ", който отъ година на година се увеличава.

Бански градъ въ най-далечно минало, разширилъ това си значение по време на римското владичество, той си го запазва и презъ срѣднитѣ вѣкове и турското владичество. Бански градъ си остава Кюстендилъ и следъ освобождението на България. Нататъкъ върви изглежда и бѫдещето му развитие, наредъ съ това да бѫде въ центъра на овощарската търговия въ най-овощарския край въ страната ни.

3. Народно стопанство

Днесъ за днесъ поминъкътъ на кюстендилци излиза отъ занаяти, търговия, наеменъ трудъ, чиновничество, малко земедѣлие и даване квартири подъ наемъ въ връзка съ банитѣ. Тѣзи препитания го характеризиратъ като селище съ градско стопанство.

Занаятчийски и търговски градъ, относно поминъка на българската часть отъ населението му, Кюстендилъ е билъ и въ турско време, а такъвъ го заварило и освобождението на България, когато предъ него се чертаеха по-розови и по-широки хоризонти за благосъстояние. Обаче, съ първитѣ радости на свободния животъ дошли и първитѣ разочарования по отношение на стопанската му дейность. Въ скоро време проличàло неговото утѣснено положение: отнети му бѣха голѣми части отъ неговия пазарищенъ обсегъ (Царевоселско, Егрипаланско, нѣкои кочански села) Онова, което новитѣ граници оставили за търговия и пласментъ на занаятчийското му производство, било въ ограниченъ размѣръ и, най-главно, съ обеднѣла селска маса. Кесемджийскиятъ турски стопански режимъ въ Краище, нераздѣлно свързанъ икономически съ града, поради чисто географски причини, умаломощилъ до степень на просешка тояга планинскитѣ селяни. Тѣ не били способни презъ първитѣ две години на свободата ни да продаватъ, ни да купуватъ. Тогава гледали да намѣрятъ и набавятъ съ последни срѣдства жито и царевица за прехрана — едва издържали да не загинатъ отъ гладъ, поради двегодишенъ неурожай. Рѣдко дохождали и на пазаръ, защото въ града почти не се продавали храни. Полскитѣ пъкъ селяни съсрѣдоточили цѣлото си внимание и енергия върху въпроса, какъ да изплатятъ имота на изселенитѣ вече и изселяващи се турци, които притежавали въ тѣхнитѣ села, за да не допустнатъ вънкашни купувачи. Затова ограничили до крайна степень разходитѣ си за лични нужди въ връзка съ покупки на занаятчийското производство въ града. И ето, на лице е първата криза въ занаятитѣ и търговията въ Кюстендилъ, която се отразила преди всичко въ намаление на броя на търговцитѣ и занаятчиитѣ. Наложило се, мнозина отъ тѣхъ да потърсятъ поминъкъ въ чиновничество, което тогава се нуждаело въ всички свои служби отъ малко-много книжовни хора, каквито се намирали само въ тия две съсловия.

Обр. 9. Кжтъ отъ стария зеленчуковъ пазаръ — Un coin du marché des fruits et des légumes

Това повлича следъ себе си и тѣхнитѣ синове, които, виждайки бедственото положение на своитѣ родители, търсятъ държавна или общинска служба, но вече чрезъ добиване на образование. Въ помощь имъ дохожда откритото тогава въ града педагогическо училище, презъ което минали голѣмъ брой младежи и отъ околнитѣ му села, главно изъ Краище. Мнозинството отъ тѣхъ се предава на учителствуване, а останалитѣ на други служби.

Отъ друга страна, преселенитѣ по това време въ града македонци граждани, указали се по-способни и по-подвижни въ търговията, отнели полека-лека този поминъкъ изъ ржцетѣ на издигналитѣ се и замогнали още въ турско време по-стари кюстендилски търговски родове: Георги Диновчето, Братя Дочови, Бр. Ангелови, Бр. Сиромашки, Бр. попъ Новкови, Мито чорбаджи Гогевъ, Братя Границки, Иванчо Екимски, Бр. Котеви, Бр. Каврманови, Точе Кадиномостки, Бр. Векиларчеви, Иванчо Рамадановъ, Димитри Самоковлийски, Давидко Сврака, Мито Сугаръ, Христо Златинъ, Мито Топузовъ, Димитъръ Сърчаджи, Митаки Ивановъ, Георги Сариковъ, Стоянъ попъ Христовъ, Йовче попъ Стойковъ и др., та днесъ отъ всички тия сж се запазили като търговци само наследницитѣ на Йовче попъ Стойковъ.

По-късно общиятъ ударъ върху занаятчийството въ цѣла България, поради наводняване на пазаря съ европейски поевтини индустриални произведения, не пощадилъ и Кюстендилъ. Тази нова криза, която най-много засѣгнала занаятитѣ, докарала истинско бедствие въ града, което се отразило и върху броя на населението му: между второто и петото преброяване (1887.—1905. г.) Кюстендилъ нарастналъ само съ 4·9% срѣдно за тия 23 години (отъ преброяване до преброяване или общо населението се увеличило за тия 23 години съ 14·7%. Въ това време въ България растатъ само градоветѣ, чийто поминъкъ си остава на първо мѣсто земедѣлие и чийто градски животъ е полуселски: Луковитъ, Нова-Загора, Попово, Радомиръ, Брѣзникъ, Кула, Фердинандъ и др. Отгоре на всичко, презъ това време филоксерата унищожила въ разстояние на 2-3 години лозарството, което не малко подпомагало прехраната на занаятчийското семейство.

Дохождатъ, обаче, следъ това и по-добри години за търговията и занаятитѣ въ града. Повдига се овощарството въ града и околията, възобновява се и лозарството и то по време, когато Кюстендилъ се свръзва чрезъ желѣзница съ София (1908. г.). До тая година изнасянето на кюстендилскитѣ овощия отъ града и селата до най-голѣмия консумативенъ центъръ на България — столицата — ставало посрѣдствомъ househ конски товари — 87 км. пжть — и затова въ много ограниченъ размѣръ. Липсата на близъкъ и съ удобна и бърза връзка пазаръ, какъвто следъ 1908. г. се оказва София, е било причината да бжде насочено вниманието на овощаритѣ главно върху сливитѣ, чийто износъ не ставалъ дотогава въ сурово състояние, а въ „печено", или чрезъ изваряване, въ видъ на ракия — прочутата въ България кюстендилска сливовица. Прокарването на желѣзницата докарва едно трансформиране въ овощарството: предлаганитѣ въ София, а по-късно и въ странство много по-износни цени за ябълкитѣ, а следъ нѣколко години и за каеситѣ, заставя овощаритѣ да започнатъ масово засаждане на ябълкови дървета, и то нови, европейски сортове, „пазарска стока", за което наймного спомогналъ разсадникътъ на Държавното овощарско училище въ града. Тъй кюстендилското село се съвзема, покупателната способность на селянитѣ въ Краище се увеличава отъ тѣхнитѣ печалбари, пръснати изъ цѣла България, мнозина и въ Америка, и градското занаятчийство и търговия почватъ да напредватъ, обаче не за дълго време.

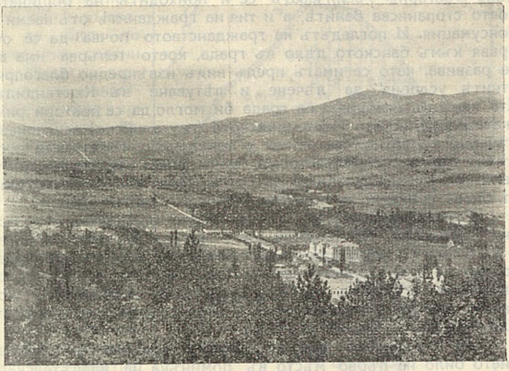

Обр. 3. Западниятъ край на Кюстендилъ съ изгледъ къмъ Лисецъ планина. Вижда се зданието на Мжжката гимназия и шосето за Крива-паланка — La partie Ouest de Kustendil. Le bâtiment du gymnase de garçons et la chaussée qui mène à Kriva-palanka.

Идва новъ ударъ, свързанъ съ отнемането на най-надеждниmѣ, изправнитѣ и съ жестъ клиенти на града — 38 села изъ Краище, дадени по договора въ Ньойи на сърбитѣ. Тамъ тѣ днесъ сж съсипани икономически, поради откжсването имъ отъ тѣхната любима „Баня", въ която всѣки се е чувствувалъ като у дома си. Тази загуба на едно толкозъ жизнеспособно и издигнало се въ своята култура чрезъ гурбетчийство до висока степень, най-много се отразило върху търговцитѣ евреи, които единъ по единъ почватъ да се преселватъ въ София, и тѣхниятъ брой следъ 1920. г. (годината на окупацията на Краище) отъ 1178 души спада на 963 презъ 1926. г. т. е. съ 18·3%.

Срещу тази загуба, почувствувана така болезнено отъ кюстендилци не само въ поминъчно отношение, започва да се повдига, ако и бавно, ново срѣдство за поминъкъ. То е въ свръзка съ банитѣ, които отъ 1926. г. привличатъ все повече и повече лѣкуващи се, а покрай тѣхъ лѣтовници изъ цѣла България. Увеличаватъ се и приходитѣ на общината, която стопанисва банитѣ, а и тия на гражданитѣ отъ наеми и консумация. И погледътъ на гражданството почва да се отправя къмъ банското дѣло въ града, което тепърва има да се развива, като се иматъ предъ видъ извънредно благоприятнитѣ условия за лѣчене и лѣтуване въ Кюстендилъ. Ето какъ въ историята на града би могло да се повтори римската епоха, когато кюстендилското (пауталийско) асклепиево лѣчебно курортно светилище е привличало посетители изъ цѣлия Балкански полуостровъ, стига днесъ да се намѣрятъ капитали за канализацията на града, каквато е сѫществувала въ онова време, и за модерно устроени бани и хотели.

Разположенъ всрѣдъ такава богата овощарска и лозарска околность, Кюстендилъ не е могълъ да избѣгне и земедѣлието като поминъчно срѣдство, макаръ населението му да е съ градски навици. Само че това земедѣлие се ограничава повече въ култури, характерни за градскитѣ стопански земища — овощия, лозя и индустриални растения (въ Кюстендилъ — главно тютюнъ).

Въ последнитѣ дни на турското владичество земедѣлието било на първо мѣсто въ поминъка на владѣтелската класа, макаръ тя лично да го не упражнявала. Видѣхме вече, че турскитѣ имоти сѫ ги обработвали българи, а притежателитѣ имъ чакали приходъ наготово отъ чуждия трудъ. Само нѣкои по-бедни турци упражнявали дребни и леки занаяти — бръснари, налбанти, чехлари и пъдари по селата. Българитѣ, които тогава (напр. презъ 1866. г.) населявали крайнинитѣ на града (Варошъ махала имала 61 кѫщи българи, Айдинъ махала — 80, Алай-бегъ — 24, Каваклия — 25, Катранлия — 45, Стамболъ капия — 84) се занимавали повече съ занаяти и търговия, които упражнявали въ наети отъ турцитѣ дюкяни. Знае се, че по това време сѫществували 13 еснафски сдружения, отъ имената на които се учимъ, съ какъвъ занаятъ тогава поминували българитѣ: терзии, черчии (манифактуристи), бакали, кюркчии, абаджии, мутафчии, бояджии (на прежди и шаяци), гайтанджии, ковачи, самарджии, вѫжари, папукчии и грънчари (18—296 стр.). Съ земедѣлие не се занимавали, защото не притежавали земя: само около двесте семейства имали по 1—2 декари лозя, нѣкоя нива и парче зеленчукова градина, а освенъ това около двесте семейства били и безъ собствени кжщи — занимавали се съ наемна черна работа по имотитѣ на турцитѣ.

При това положение на поминъкъ дохожда Освобождението. Каза се вече, кои сж изкупили турскитѣ земедѣлски имоти въ селата, кжщитѣ въ града и невключенитѣ въ чифлици турски имоти около града. И макаръ че мнозинството отъ преселницитѣ въ града да били по произходъ селяни земедѣлци, картината на занаятчийския градъ не се измѣнила въ поминъчно отношение: земедѣлието не могло да си извоюва едно по-първо мѣсто, покрай другитѣ стопански дейности.

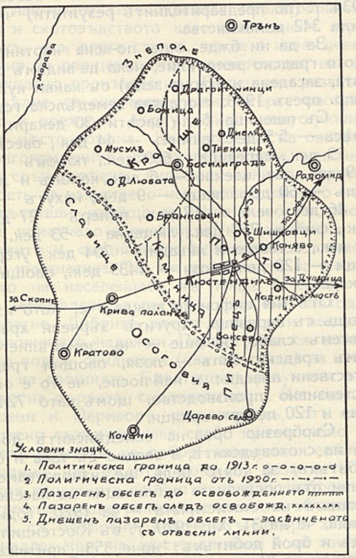
Трънъ
Знеполе
р. Морава
Драгойчинци
Божица
Краище
Диела
Мусулъ
Тевляно
Босилиградъ
Радомиръ
Д. Любата
Славище
Бранковци
за София
Струма
Шишковци
Коняво
Полето
Каменица
Кюстендилъ
за Дупница
Каменъ мостъ
за Скопие
Крива паланка
Осоговия
Бобшево
Пиянецъ
Кратово
Царево село
Кочани
Условни знаци
1. Политическа граница до 1913 г. о–о–о–о–о
2. Политическа граница отъ 1920 г. —·—·—·—
3. Пазаренъ обсегъ до освобождението
4. Пазаренъ обсегъ следъ освобожд. xxxxxxxx
5. Днешенъ пазаренъ обсегъ — засѣнчено съ отвесни линии.

Обр. 10. Намаляването на Кюстендилската пазарна область — Diminution da la région économique de Kustendil.

Днесъ земедѣлието въ града се упражнява отъ малцина, като единствено занятие. Дори и тѣ иматъ възможность да добавятъ по нѣщо отъ странични приходи въ връзка съ градския животъ: работятъ презъ мрътвия за тѣхъ сезонъ съ коли даватъ подъ наемъ коне, припечелватъ отъ работа на женската си челядь изъ тютюневитѣ складове и пр.

За състоянието на земедѣлието като поминъкъ въ Кюстендилъ най-ясно и очебийно ни говорятъ статистическитѣ данни отъ последното (1908 г.) преброяване на земедѣлската собственость въ България. Тия данни относно размѣра на експлоатируемата земя почти не сж промѣнени до наши дни. Притежатели на такава земя сж 1479 домакинства отъ всички 3162 (1908. г.), или 46°/₀ притежаватъ всичко земя 11,730 декари, т. е. всѣко така смѣтнато „земедѣлско“ стопанство разполага срѣдно съ 7·9 декари земя! Като се направи уговорка, че въ броя на тия 1479 домакинства мнозинството сж притежатели на съвсемъ малъкъ размѣръ земя (по декаръ декаръ и половина лозе или овощна градина), тогава броятъ на чисто земедѣлскитѣ домакинства е съвсемъ малъкъ: презъ 1934. г. (по предварителнитѣ резултати) чисти земедѣлци сж били 342 домакинства.

За да ни бжде още по-ясна картината на кюстендилското градско земедѣлие, нека да видимъ обработваемата (засѣта, засадена и угарна земя) съ какви култури е била заета, напр. презъ 1936. стопанска земедѣлска година:

Съ пшеница били засѣти 30 декари, ръжь — 10 дек., смѣсь — 5·5 дек., ечмикъ — 44 дек., овесъ — 80 дек., просо — 23 дек., царевица — 689 дек., тютюнъ — 867 дек., фъстъци — 9 дек., зах. цвекло — 6 дек., конопъ и ленъ по 1 дек., фасулъ — 60 дек., леща — 9 дек., нахутъ — 3·5 дек, картофи — 46 дек., зеле — 17 дек., пиперъ — 27 дек., бостани — 86 дек., фий — 767 дек., люцерна — 53 дек., кръмно цвекло — 15 дек., естествени ливади — 704 дек., угарь — 724 дек., орници — 120 дек., лозя — 1435 дек., овощни градини — 1401 декара.

Отъ тия цифри се вижда, че, като изключимъ заетата площь съ царевица, другитѣ зърнени храни сж застжпени съвсемъ слабо, и още — че земедѣлието е ориентирано къмъ градски типъ — лозя, овощни градини, тютюнища, естествени ливади; и най после, че то е още въ стадий на екстензивно производство, щомъ като 724 декари е угарна земя и 120 декари орници.

Съобразно броя на земедѣлскитѣ домакинства стои и тоя на скотовъдскитѣ, а заедно съ това и броя на домашния добитъкъ, за която цель ще използуваме статистическитѣ данни отъ последната публикация на населени мѣста отъ Дирекцията на статистиката — за 1920. година. Отъ нея се вижда, че на 31. XII. 1920. г. въ Кюстендилъ е имало следния видъ и брой добитъкъ: коне 353, притежавани отъ 201 домакинства, 40 мулета на 26 домакинства, 50 магарета на 48 дом, 756 говеда на 218 дом., 42 биволи на 18 дом., 930 овци на 55 дом., 61 кози на 34 дом., 1635 свине на 1013 дом, и т. н. Въ статистикнта сж посочени още 165 кошери, 163 конски кола и 103 волски и биволски. Въ такъвъ случай по-лесно се обяснява голѣмия, сравнително, брой на конетѣ които, освенъ 30—40 файтонджийски и нѣколкото ездитни, се употрѣбяватъ и за обикновенни коли вмѣсто волове и биволи. 218-тѣ домакинства, които притежаватъ 756 говеда или по 3·5 глави, отглеждатъ крави за млѣкуване, и нито едно домакинство не притежава „пашитни“ говеда. Голѣмиятъ, сравнително, брой свине за едно градско селище не говори въ полза на хигиената му. Обаче, трѣбва да се забележи, че тѣ се притежаватъ отъ стопани, които, като земедѣлци, сѫ въ крайнинитѣ и ги държатъ затворени. Въ турско време по понятни причини свине въ града не е имало, но и дълго следъ Освобождението гражданитѣ не сѫ ги отглеждали.

Изобщо, извънредно ограничената по пространство експлоатируема земя най-много се е отразила неблагоприятно върху земедѣлието и скотовъдството като поминъченъ отрасълъ на града. Пъкъ, отъ друга страна, то не е интензивно, освенъ по отношение на овощарството и лозарството, ако ги смѣтнемъ за промишлено производство. Бѫдещето развитие на градското земедѣлие се очертава главно върху овощарството, а временно и преходно върху нѣкои индустриални растения, на първо мѣсто тютюна. За напредъка на овощарството, освенъ благоприятнитѣ физикогеографски условия, (валежи, време на слънцегрѣене, липса на силни и студени вѣтрове, възможность за изкуствено напояване), каквито найщастливо сѫ се съчетали изобщо въ цѣлата кюстендилска котловина, много е помогнало и участието на държавата въ лицето на агрономитѣ и специалиститѣ овощари, подпомогнати и отъ частна инициатива. Тѣ сѫ повдигнали на висока степень съзнанието на населението въ града и селата да вижда въ този земедѣлски отрасълъ истински доходно стопанско предприятие. Добритѣ досега резултати напълно сѫ оправдали възложенитѣ надежди. Поради това сѫ изникнали вече нѣколко водни синдикати (два въ града) за изкуствено напояване на овощията. Блѣстящитѣ резултати отъ напоителната мрежа на първитѣ синдикати въ с. Копиловци, после въ Шишковци и Периволъ сѫ примѣръ, отъ една страна, на обществено съзнание, така слабо култивирано въ нашия народъ, а отъ друга, и на добре направена смѣтка: за петь—шесть години ще бѫдатъ покрити разходитѣ по прокарването на тия канали отъ двойно и тройно по-богатата и по-качествена утрешна овощна реколта, главно отъ ябълкитѣ.

Презъ 1937. г. сѫ отмѣрени повече отъ четири хиляди декара земи, принадлежащи на кюстендилчани и на жители отъ близкитѣ села, по Дрѣновдолската тераса. Тѣ ще бѫдатъ засадени съ съответенъ брой овощни дръвчета отъ избрани видове. Това ще бѫде най-голѣмата цѣлость отъ овощни градини у насъ.

За пълнота на народостопанската картина въ Кюстендилъ трѣбва да се каже нѣщо и за горитѣ. Гора не притежава нито едно домакинство. Градската гора въ Осогово отъ три хиляди декара е чисто букoво насаждение, използувано въ турско време, покрай главното му предназначение за гориво, но и за строителенъ материалъ въ невзискателнитѣ за здравъ и дълготраенъ строежъ турски кѫщи. А следъ Освобождението гората се използува само за гориво, и то въ ограниченъ размѣръ. Така че материалъ за дърводѣлскитѣ и столарски работилници въ града се доставя отвънъ.

Най-после поминъчното положение на днешнитѣ кюстендилски граждани може да бѫде илюстрирано и съ следнитѣ нѣколко цифрени данни, взети отъ предварителното изчисление по преброяването презъ 1934. г.: занаятчии и търговци — 2009, по-застѫпени отъ които сѫ: шивачи (градски и абаджии) 205, обущари 154, столари и дюлгери 132, хлѣбопекари 82, бръснари 84, желѣзари и коларо-желѣзари 70, грънчари 29, печатари 30, бакали 60, кръчмари 64, манифактуристи и другъ видъ търговци 276, индустриалци 9, чиновници въ държавни и общински учреждения, банки и частни кантори, офицери, учители и разни служащи 1288, пенсионери по прослужени години 679, получаващи военно-инвалидна пенсия 259, квалифицирани (окачествени) работници по тютюневитѣ складове и обикновени надничари 865, отъ които 217 жени

Ако, въ заключение, речемъ да дадемъ една по-точна преценка на поминъка въ Кюстендилъ, преди това трѣбва да веземемъ въ предвидъ и една най-нова прѣчка, изникнала лека-полека, отначало незабелязано, а днесъ застанала застрашително срещу града и заплашила занаятчийското и търговско съсловие доста чувствително: това е издигащето се селско занаятчийско и търговско съсловие. Напримѣръ, въ Кюстендилъ 1929. г. сѫ сѫществували 408 занаятчийски работилници, а въ селата на околията 341; въ града срещу 460 самостоятелни майстори, селата иматъ 396; въ града е имало зарегестрирани 319 търговски предприятия, а въ селата 159. Така се явява една твърде сериозна конкуренция, а особено откакъ селскитѣ търговци и занаятчии започнали да си доставятъ материали направо отъ източника, а не чрезъ кюстендилскитѣ търговци, които служели като посрѣдници.

Наредъ съ последната, а и други причини (особено загубенитѣ войни), правятъ да не може да се долови една горе-доле постоянна и немѣнлива основа на стопанския битъ на града и да се предскажатъ неговитѣ бѫдещи изгледи. Днесъ за днесъ поминъчната обстановка, въ която живѣе кюстендилскиятъ гражданинъ, особено търговецътъ и занаятчията, е нерадостна. . . въпрѣки ясното небе, топлитѣ води, красивата околность и редъ други природни хубости за оня, който разполага съ срѣдства.

4. Съобщения

Въ връзка съ развитието на града отъ край време и до наши дни, пъкъ дори и въ връзка съ превратноститѣ на сждбата му, които сж го докарвали до положение на пълно унищожение, а следъ това наново възобновяване, стоятъ и неговитѣ съобщения — пжтища.

Географски поставенъ и израсълъ още въ най-старо време на една отъ най-важнитѣ, геоморфоложки опредѣлени съобщителни линии на Балканския п-въ — тази отъ Дунава презъ Сердика — Кюстендилъ — Скопие — Адриатическо море и отъ Цариградъ (Византионъ) презъ Пловдивъ—Пазарджикъ—Самоковъ—Дупница—Кюстендилъ—Скопие, градътъ и днесъ не е измѣнилъ положението си спрямо тия пжтища. Само че сега тѣ не играятъ за него тази роля, каквато сж имали нѣкога, ако и въ техническо отношение да сж толкозъ много усъвършенствувани. Преди всичко, само на 23 км. задъ града въ западно направление, при Деве-багъръ, пжтьтъ спира. До това мѣсто, при Гюешево, стига безъ близки изгледи да продължи за Куманово, и желѣзницата София—Кюстендилъ—Гюешево. И затова старовѣковнотото, срѣдновѣковното и нововѣковното (до освобождението на България) тъй голѣмо значение на тия два пжтя, които се съединяватъ при източния входъ на Кюстендилъ, за да продължатъ после само по една линия за Адриатика, е намаляло до минимумъ. А това положение се отразява, отъ 1912. г. насамъ, твърде неблагоприятно върху изгледитѣ за поминъченъ напредъкъ и общо развитие на града.

Цариградскиятъ пжть, наричанъ тукъ Стамболски пжть, който е боравѣлъ презъ срѣднитѣ вѣкове и турското владичество, минавалъ отъ Скопие презъ Кюстендилъ после върху прочутия на р. Струма Кадинъ мостъ, построенъ въ 1471—1472. г. отъ султанския везиръ Исакъ-паша; по-нататъкъ е продължавалъ презъ Дупница, Самоковъ, с. Долна-Баня, и при Пазарджикъ се съединявалъ съ диагоналния пжть Цариградъ —София — Бѣлградъ. По тоя пжть отъ Пловдивъ е дошелъ Лала Шахинъ паша въ 1372. г., за да превземе Кюстендилското княжество, по него е миналъ въ 1389. г. и султанъ Мурадъ I., отправяйки се за Косово поле.

Днешното шосе отъ Кюстендилъ за София не е минавало по-рано презъ седловината на Конявска планина, а е заобикаляло планината отъ югъ, навлизало въ Радомирско поле негде при с. Диканя, отгдето презъ с. Крапецъ се отправяло за Сердика. Посоката му е била измѣнявана по-късно, докато се установи днешното му положение въ 1864. г. отъ Митхадъ паша а именно презъ Владая, Перникъ, Радомиръ, Конявска планина Кюстендилъ, Егри-паланка, Скопие. Следъ освобождението на България това шосе е имало най-голѣмо стопанско значение за града, а Стамболскиятъ пжть добилъ локално значение за сношение съ околийския му градъ Дупница. Това трае до 1908. г., когато проектираната и въ нѣкои землени изкопи започната желѣзопжтна линия още въ Мидхадпащово време отъ София до Скопие презъ Кюстендилъ, е осжществена отъ българската власть. Отъ тая година Софийското шосе почти запустява до последно време, когато автомобилното пжтнишко и камионно превозно срѣдство го съживява.

Днесъ Кюстендилъ притежава за вжтрешно съобщение въ три посоки първокласни шосета: на западъ за Каменишката котловина си служи съ частьта отъ шосето за Скопие; на северъ — съ шосето за Босилиградъ, прекжснато на 30. клм. съ новата граница; на изтокъ за София — съ поменатото по-горе шосе; на югоизтокъ за Дупница чрезъ часть отъ нѣкогашния Стамболски пжть. Освенъ това, свързватъ го самостоятелни шосета по отдѣлно съ селата Лозно, Скриняно, Николичевци, Граница (то продължава и се разклонява и за други села) Богословъ. Много отъ селата въ пазарищния му обсегъ, главно полскитѣ и припланинскитѣ, сж съединени съ междуселски пжтища, които извеждатъ до посоченитѣ по-горе главни шосета По тѣхъ идватъ селянитѣ на пазаря въ града, който става всѣка сжбота, вмѣсто въ понедѣлникъ, както е ставалъ въ турско време. Тази промѣна, наложена отъ желание да се избѣгне конкуренцията на евреитѣ търговци, които въ сжбота не отваряли дюкянитѣ си, днесъ нѣма значение, защото въ този день всички дюкяни сж отворени.

Все пакъ първостепенно съобщително срѣдство си остава желѣзницата, гарата на която опира въ единъ отъ севернитѣ квартали на града. Трафикътъ, обаче, на кюстендилската гара е намалѣлъ чувствително, откакъ отъ 2—3 години близкитѣ ж. пжтни спирки при селата Копиловци и Шишковци сж обърнати въ сезонни гари за износъ на овощия и грозде.

5. Население

Видѣхме вече въ отдѣла за възникване и име на града, отъ каква народность сж били неговитѣ заселници отъ край време до днесъ. Сега тукъ ще ни интересува етническата принадлежность на населението отъ времето на турското завоевание до и следъ Освобождението.

За тая принадлежность на кюстендилското население до завоеванието на града въ 1372. г. отъ Лала Шахинъ паша, най-ясно ни говори запазениятъ отъ това време ферманъ на султанъ Мурада I. до този бележитъ военачалникъ. Тамъ, покрай другото, се нарежда да отиде този паша и да превземе българската земя, що управлявалъ българскиятъ краль (макаръ да е билъ отъ сръбска народность) Константинъ въ Кюстендилъ. Въ една ржкописна обща турска история (Софийската библиотека) се казва: „Следъ като били завоевани и останалитѣ градове и мѣста, Кюстендилскиятъ господарь, който владѣелъ българска земя съ златни и сребърни рудници, предалъ ключоветѣ на крепостьта (10—19 стр.). Царуването на Душана, който присъединилъ къмъ сръбската държава освенъ албански, гръцки, но и български земи, не измѣнило въ етническо отношение бѫдещето Северомакедонско княжество, каквото не станало и съ другитѣ две народности. Ето защо, днесъ нѣма споръ за българската народность на кюстендилчани къмъ 1372. г.

Коренна етническа промѣна въ града настѫпва следъ като турцитѣ здраво се установили на полуострова и по военни съображения взели да населяватъ съ свои сънародници разположенитѣ на стратегически мѣста градове и нѣкои села изъ клисуритѣ-проходи. Такава участь сполетѣла и Кюстендилъ къмъ края на 15. в., и вече въ началото на 16. в. градътъ изгубва и срѣдневѣковния си изгледъ, и християнското си българско население. Онова отъ него, което се спасило следъ сѣчьта по време повторното превземане на града отъ Турханъ-заде паша (втората половина на 15. в.) и не приело да се потурчи, избѣгало, вѣроятно, изъ близкитѣ села. И не следъ много години градътъ добива турска етническа физиономия, като, по запазено турско мѣстно предание, основа поставятъ шестдесеть семейства отъ гр. Коня, Мала Азия. Презъ втората половина на 16. в. (1559. г.) градътъ се споменава като чисто турски съ нѣколко еврейски семейства. Такъвъ си остава той до срѣдата на 18. в., когато, както се каза вече на друго мѣсто, започватъ да се заселяватъ българи отъ околнитѣ села.

По недовършени още проучвания за тия първи българи и тѣхния произходъ, нѣкои смѣтатъ семейството на днешнитѣ Свракови за едно отъ най-напредъ заселилитѣ се въ града български семейства. Тѣхниятъ прадѣдо, Грозданъ, билъ родомъ отъ босилиградското село Гложйе и, като особено личенъ и юнакъ българинъ, билъ доведенъ отъ нѣкой бегъ за сеизинъ на конетѣ му. Това било къмъ 1750. г. До днесъ отъ дѣдо Гроздановия родъ се знаятъ 252 членове, а презъ 1929 г. е имало живи потомци по мѫжка и женска линия 170 души. Споменатитѣ на друго мѣсто по-видни и издигнали се търговски семейства изъ предосвободителното време, почти всички сѫ по произходъ отъ околията. Напр.: Бр. Ангелови произхождатъ отъ с. Друмохаръ, Бр. Сиромашки отъ с. Периволъ, Бр. попъ Новкови отъ с. Горни Коритенъ, Мито чорбаджи Гогевъ отъ с. Пчелинци (Радомирско), Бр. попъ Анастасови отъ с. роколница, Ив. Сариковъ отъ с. Ръждавица, Ив. Хр. Лѣкарски отъ с. Богословъ, Бр. Карамановй отъ с. Лозно и т. н.

Безъ да почива на каквито и да е основи (научни, предания, особености въ типа и др.), създало се е мнение, че по-старото, коренняшкото българско население въ града, бивши селяни, принадлежатъ къмъ шопитѣ — една отъ нѣколкото български народностни групи. Това име на мѣстна почва имъ се дава отъ по-къснешнитѣ изъ Македония преселници въ Кюстендилъ, които въ думата шопъ влагатъ присмѣхулно значение, въ смисълъ на простоватость, селска наивность. Самитѣ староседѣлци-граждани, не приемайки върху себе си това присмѣхулно прозвище, го даватъ на селянитѣ изъ Краище, Трънско и Радомирско, като му влагатъ сѫщото съдържание.

Таблица III.

Години на преброяване	Налично население			Българи			Турци			Гърци			Евреи			Цигани			Други			Процентъ на увеличение по преброявания	Срѣдно годишно увеличение	Грамотни			Неграмотни			Брой на домакинствата
	м.	ж.	всичко	м.	ж.	всичко	м.	ж.	всичко	м.	ж	всичко	м.	ж.	всичко	м.	ж.	всичко	м.	ж.	всичко			м.	ж.	всичко	м.	ж.	всичко	
31.XII.1880	4892	4698	9590	3471	3049	6520	688	884	1572	11	6	17	459	500	959				263	259	522									2048
31.XII.1887	5589	5100	10689	4587	4025	8612	241	340	581	14	5	19	465	477	940	201	190	391	81	65	146	11·46	1·64	1721	554	2265	3868	4556	8424	2200
31.XII.1892	6061	5322	11383	4973	4232	9205	216	246	462	18	9	27	530	556	1086	244	229	473	80	50	130	6·49	1·29	3057	1146	4203	3004	4176	7180	2278
31.XII.1900	5976	6066	12042	4918	4978	9896	102	123	225	25	13	38	597	629	1226	276	275	551	58	48	106	5·79	0·72	3273	1740	5013	2703	4326	7029	2811
31.XII.1905	6242	6092	12334	5189	5070	10259	55	66	121	14	8	22	638	633	1271	307	284	591	39	31	70	2·42	0·44	3672	2082	5754	2570	4010	6580	2875
31.XII.1910	7026	6722	13748	5939	5635	11574	45	59	104	14	10	24	617	633	1250	372	353	725	39	32	71	11·46	2·29	4427	2732	7159	2580	3963	6543	3162
31.XII.1920	7556	7331	14887	6417	6263	12680	120	42	162	10	4	14	579	599	1178	373	385	758	57	38	95	8·29	0·83	5357	3906	9263	2177	3403	5580	3892
31.XII.1926	7640	7800	15440	6638	6836	13474	32	37	69	4	3	7	492	471	963	402	407	809	72	46	118	3·71	0·62	5406	4023	9429	2234	3777	6011	4215
31.XII.1934	8048	8193	16241	7248	7424	14672	36	42	78	4	2	6	280	261	541	453	441	894	27	23	50			5974	4796	10770	2074	3397	5471	

Забележка. Презъ последното преброяване (1934 г.) народностьта на наличното население е опредѣлена възъ основа на говоримия езикъ. Поради тази причина броятъ на евреитѣ е по малъкъ отъ действителния.

Следъ като проследихме произхода на днешнитѣ кюстендилци и времето на тѣхното заселяване, остава да освѣтлимъ съ статистически данни състоянието на това население отъ Освобождението до наши дни по общия му брой, етническа принадлежность, грамотность, сгрупирането му по домакинствата и пр. За цельта ще си послужимъ съ приложената тукъ таблица III., извлѣчена отъ публикациитѣ на Главната дирекция на статистиката.

Това, което се хвърля на очи отъ първия погледъ върху таблицата е, че Кюстендилъ, въпрѣки нѣкои неблагоприятни условия, свързани преди всичко съ политическата история на България (откжснато гранично мѣстоположение, масово изселване на господствуващия до Освобождението градски елементъ — турцитѣ, отнемане голѣмъ дѣль отъ пазарния му хинтерландъ въ 1920. г.), непрекжснато расте: отъ първото до предпоследното преброяване (1880—1926. г.) градътъ е нарасналъ съ 53·3$^0/_0$, и въ това отношение той стои на 14. мѣсто между тридесеттѣ български градове, които днесъ иматъ население надъ десеть хиляди души.

Увеличението на населението не е вървѣло равномѣрно. Най-голѣмъ прирѫстъ показва петгодишниятъ периодъ 1905. — 1910. г. — 11·46$^0/_0$ за петтѣ години или 2·42$^0/_0$ годишно, а най-малъкъ е показалъ предшествуващиятъ го 1900. - 1905. — едва 2·42$^0/_0$ за петтѣ години или 0·44$^0/_0$ годишно. Причината за този доста голѣмъ подемъ въ увеличение на населението не можемъ да си обяснимъ другояче освенъ съ прииждане въ града на чувствителенъ брой преселници отъ кюстендилскитѣ села, отъ други мѣста на България и отъ Македония — часть отъ последнитѣ сж дошли въ Кюстендилъ следъ създалото се въ тая турска провинция неблагоприятно положение за българитѣ поради последицитѣ отъ Илинденското въстание. Отбелязанъ е още единъ моментъ на сравнително по-голѣмо увеличение на населението, произходещъ не отъ естествения прирѫстъ, но отъ преселническо движение, когато и условията за привличане на външно население въ града сж били най-благоприятни — турцитѣ се изселватъ и мѣстата имъ трѣбва да бждатъ заети. Това е седемгодишниятъ периодъ на преброяване между 1880. и 1887. година, когато населението нарастнало пакъ съ 11·46$^0/_0$, обаче годишниятъ прирѫстъ е 1·64$^0/_0$. Тука сме по-улеснени да обяснимъ този прирѫстъ съ външни преселници, защото градътъ е въ първитѣ свои деветь години на свобода, а, както се вече каза, турцитѣ, на брой повече отъ 6 хиляди, сж го напустнали.

Числото на роденитѣ въ Кюстендилъ и това на роденитѣ на друго мѣсто негови граждани, отъ което косвено се учимъ и за преселническото движение на града, ни дава приложената таблица IV.

Благоприятни условия за привличане на външни заселници въ Кюстендилъ статистиката отбелязва и за периода 1887. — 1892. година, когато градътъ показва едно увеличение съ 1·29$^0/_0$ годишно (6.49$^0/_0$ за петтѣ години). Покрай това срѣщаме и периоди на упадъкъ въ прирѫста на населението: отъ 1892. г. до 1905. г., когато чисто стопански причини сж възпрепятствували по-голѣмо приселнишко дви-

Таблица IV.

Години на преброяване	Родени въ града	Родени въ околията и окржга	Родени на друго мѣсто въ България	Родени въ Македония	Родени въ Западнитѣ покрайнини	Всичко родени вънъ отъ Кюстендилъ
31. XII. 1887	5978	1836	411	2394	—	4641
31. XII. 1892	6256	2193	545	2285	—	5023
31. XII. 1900	6910	2121	501	2311	—	4933
31. XII. 1905	7430	2749	629	2070	—	5448
31. XII. 1910	8082	2627	846	2097	—	5570
31. XII. 1920	8433	3024	1090	1622	424	6160

жение. Съ други думи отслабването на атракционния (привличащия) факторъ въ Кюстендилъ, поради пресищане на популационния капацитетъ (способность на града да побере съ своето тогавашно развитие възможенъ най-голѣмъ брой население), е главната причина за малкия приръстъ.

Изселничеството отъ града не е ставало наведнажъ (освенъ това на турцитѣ преди първото преброяване), ни на периоди, а постепенно и постоянно си е текло. Градътъ като че ли представя въ това отношение пунктъ на привременна отпочивка, особено за подгоненото отъ властьта въ други държави българско население — това изъ Македония въ турско време, а напоследъкъ изъ Западнитѣ покрайнини. Напримѣръ, преброяването въ 1920. г. намира 424 души бѣжанци отъ Западнитѣ покрайнини, заселени въ Кюстендилъ поради окупацията на роднитѣ имъ селища. Ако и да липсватъ публикации за следващето преброяване (1926. г.), за да разберемъ, какво е станало съ тия бѣжанци, използуваме една анкета, направена по другъ поводъ презъ 1927. г. Отъ нея се вижда, че деветь десети отъ тѣхъ се изселили въ С. България, малка часть въ София, а незначителенъ брой останалъ въ Кюстендилъ. Така е ставало и съ нѣколкото преселнишки вълни изъ Македония — тѣхъ главно София е привлѣкла. Че се изселватъ повече новозаселницитѣ, а не кореняцитѣ, убеждаваме се отъ разликата въ процента на увеличаването на еднитѣ и другитѣ между преброяванията 1887. — 1920. година: докато общото увеличение на населението въ града показва 39·3%, кореняцитѣ сж се увеличили съ 41·1%. И като че ли така поетичниятъ и невиненъ по съдържание древенъ и сега запазенъ каменъ надписъ, който стоялъ на една отъ входнитѣ врати на пауталийската крепость и който „забелязвалъ и преглеждалъ всички, които влизали въ крепостьта“, следъ Освобождението носи зла прокоба за града — да забелззва всички, които влизатъ въ града, но да не може да ги приютява.

Относно народностния съставъ на населението, таблицата ни го сочи като нееднородно — тукъ живѣятъ българи, турци, евреи, цигани, гърци и други. Освенъ незначителния брой на гърцитѣ, които презъ всички преброявания срѣдно сж показвали 18—20 души, останалиятъ, небългарски, елементъ не е малъкъ; запазилъ се е съобразно естестеното му нарастване и е показалъ увеличение, отъ което ще изключимъ турцитѣ, които, поради изтъкнатитѣ вече причини, показватъ голѣмъ процентъ на намаление — 95% отъ 1880. до 1926. год. (за 46 години).

Българитѣ отъ 66·9% отъ цѣлото население презъ първото преброяване (1880. г.) сж се увеличили до 85·2% презъ осмото (1926. г.)

За другитѣ народности имаме следното отношение: при първото преброяване турцитѣ сж били 16·5% отъ цѣлото население, а при осмото — 0·44%; евреитѣ 10% срещу 7·9% за 1926. г.; циганитѣ презъ второто преброяване (въ първото погрѣшно сж посочени въ графа „разни други") сж били 3·2%, а при осмото 6·24%. Нека да забележимъ, че сами за себе си другитѣ народности сж се увеличили или намалили, както следва: циганитѣ се увеличили съ 107%, а евреитѣ само съ 0·4%. Намалението на евреитѣ следъ 1920 г., чийто брой до това време не е падалъ подъ хиляда души, се дължи както се каза вече, на стопанския застой въ града поради отнемане на краешкитѣ села отъ Югославия.

Въ връзка съ горното положение, което представя картина на действителното увеличение или намаление на населението вследствие приселване, изселване, смърть и др., константирана при разнитѣ преброявания, нека да дадемъ и малко данни за естественото нарастване на населението въ Кюстендилъ, т. е. каква е раждаемостьта и смъртностьта и разликата въ плюсъ или минусъ между тѣхъ.

Въ Кюстендилъ за 1911. година имаме 358 раждания (26·1 на хиляда) и 246 умирания (17·9 на хиляда) и женитби 98 или 7·1 на хиляда; естествено увеличение на населението — 8·2 на хиляда. За градоветѣ въ България презъ тази година (1911.) статистиката ни дава следнитѣ отношения: раждания 30·2 на хиляда или съ 4·0 на хиляда повече отъ Кюстендилъ, умирания 20·1 на хиляда, или съ 2·2 на хиляда въ повече отъ Кюстендилъ.

Презъ 1921. година тия отношения сж: 32·9 на хиляда раждания, 22·8 умирания, 10·1 естествено нарастване, 10·6 женитби за Кюстендилъ срешу 31·7 раждания, 20·1 умирания, 11·6 естествено нарастване и 12·8 женитби на хиляда за градоветѣ въ България. По-размѣръ на естествено нарастване и женитби Кюстендилъ стои общо взето поназадъ отъ другитѣ градове въ България, а само по отношение на раждаемость той показва 1.2 на хиляда повече презъ 1921. г. като пъкъ по отношение на смъртностьта сочи по-малъкъ процентъ презъ 1911. год.

Ако и да липсватъ публикации за движение на населението (женитби, раждания и умирания) по населени мѣста следъ 1924. година, а само такива по околии и окржзи, откждето се вижда, че раждаемостьта въ нашата страна намалява, можемъ да кажемъ, че и Кюстендилъ не прави изключение въ това отношение.

По отношение на половия съставъ на населението имаме следното положение: Въ шесть отъ осемтѣ преброявания (1880.—1926. г.) преобладаватъ мѫжетѣ надъ женитѣ, а въ две — обратно. Това отношение за всички преброявания е следното: на 1000 мѫже се падатъ 963 жени. Само българското население показва друго отношение: на 1000 мѫже се падатъ 992 жени. Турцитѣ показватъ въ всички преброявания преобладаване на женитѣ (съ изключение на едно — 1920. г.), когато въ Кюстендилъ, изглежда, сѫ били задържани презъ тая година нѣколко мѫже турци, които, като бивши войници въ българската армия презъ голѣмата война, сѫ били възпрепятствувани да се върнатъ въ Македония), което преобладаване е много голѣмо: на 1000 мѫже се падатъ 1196 жени — за всички турци въ България това отношение е съвсемъ друго: на 1000 мѫже се падатъ 943 жени, дори помалко отъ срѣдното за цѣла България: 1000 : 961. При евреитѣ сѫщо така преобладава женскиятъ полъ: на 1000 мѫже се падатъ 1028 жени. При циганитѣ отношението е нормално: на 1000 цигани се падатъ 980 циганки.

По вѣроизповѣдание имаме следнитѣ цифри за 1920. година: православни 12758 души или 85·7 , мохамедани 924 или 6·3 и израилтяни 1178 или 7·9 . Или — вѣроизповѣданието съответствува на народностьта съ изключение на циганитѣ, които не сѫ турци, а по вѣра сѫ мохамедани.

Таблица V.

Възрастни групи по години	Налично население презъ 1910. г.				Налично население презъ 1920. г.			
	м.	ж.	всичко	%	м.	ж.	всичко	%
0—5	786	833	1619	11·8	567	581	1148	7·7
5—10	816	744	1560	11·3	695	694	1389	9·3
10—15	787	823	1610	11·7	948	916	1864	12·5
15—20	705	793	1498	10·9	923	921	1844	12·4
20—25	708	568	1276	9·1	966	713	1679	11·4
25—30	551	501	1052	7·6	545	568	1113	7·5
30—35	429	383	812	5·9	426	519	945	6·4
35—40	389	379	768	5·6	501	505	1006	6·8
40—45	317	321	638	4·6	373	350	723	4·8
45—50	316	295	611	4·5	337	323	660	4·4
50—60	534	514	1048	7·6	587	565	1152	7·8
60 на горе	687	566	1243	8·9	679	665	1344	9·0

Относно възрастния съставъ на населението въ Кюстендилъ нека да си послужимъ съ приложената тукъ таблица, въ която сѫ посочени две преброявания — едно предъ войнитѣ, а друго следъ тѣхъ.

Презъ 1910. г. въ възрастнитѣ групи преобладава тая на най-малкитѣ деца (отъ 1 до 5 годишна възрасть), а най-малъкъ е процентътъ на срѣдната възрасть, 40 до 45 години; а въ 1920. г. се вижда вече гибелното влияние на войнитѣ върху раждаемостьта: процентътъ на най-малкитѣ е спадналъ съ 4·1%, ако и да сѫ минали две години отъ нейния край.

Въ връзка съ грамотностьта и просвѣтата на днешнитѣ кюстендилци, интересни ще бѫдатъ нѣколко предварителни освѣтления, преди да разгледаме даннитѣ отъ статистиката.

Кюстендилъ е ималъ малко по-особена сѫдба въ миналото и последнитѣ десетилѣтия преди Освобождението по отношение просвѣтата и учебното дѣло въ сравнение съ други градове въ България. Завладѣнъ къмъ 1421. година отъ турцитѣ, като престоленъ градъ на Северомакедонското княжество, той се заселва отъ турци изъ Мала Азия, като мѣстното население било избито, изпотурчено или принудено да се изсели. Българскиятъ Велбуждъ става напълно турски градъ безъ нито единъ българинъ християнинъ. Колкото останали живи и запазили своята вѣра, могли да се заселятъ въ близкитѣ до града села Слокощица, Граница и днешното градско предградие Колуша. Въ с. Граница се заселило прочутото по-късно болярско семейство на бѫдещия Крупнишки епископъ Яковъ, чиито трима синове, като овдовѣли, приели монашество и отишли въ Рила, та възобновили разрушения и запустѣлъ манастиръ на св. Ивана Рилски и пренели мощитѣ му отъ Търново въ манастиря.

И така въ робия и забвение изтекли повече отъ 400 години. По време възраждането на България, което съвпада съ най-голѣмия упадъкъ на Турската империя, докато въ други градове на българскитѣ земи християнското население въ кратко време станало многобройно и взело занаятитѣ и търговията въ свои рѫце и после създало просвѣтни огнища, търсейки на първо време грамотность заради практически цели, Кюстендилъ още си стоялъ турски градъ. Напр., презъ 1810. г. въ града е имало само 15—16 български кѫщи, а че по това време между българитѣ не е имало грамотни хора се вижда отъ липсата на кюстендилци спомощници въ Хаджи Якимовитѣ книжки отъ 1817. г., каквито има отъ Дупница, Самоковъ, Егрипаланка, Кочани, Кратово — градове все около Кюстендилъ (8—294, 295 стр.)

Грамотность у малобройната българска община се породила следъ съграждането на първата българска черква въ града, св. Богородица, 1816. г. и следъ като заселенитѣ българи бързо се умножили съ други преселници изъ селата. А за това най-много спомогнало размирното време въ турската империя въ начало на 19. вѣкъ. И въ продължение на по-малко отъ петдесеть години българскитѣ кѫщи порасли надъ триста. Въ 1820. г. въ двора на черквата св. Богородица било съградено малко и низко помѣщение за училище — килийно училище, първиятъ духовенъ свѣтилникъ за угнетяваната измжчена българска душа. И по-нататъкъ учебното дѣло въ Кюсте дилъ се развива при условия и темпъ, каквито били и въ дру български градове, но съ известна закъснялость, която се е отра зила по-после и въ статистиката за грамотностьта на града.

Процентътъ на грамотностьта въ града се е развивалъ, какт следва: при второто преброяване (при първото не сж събирани св дения за грамотностьта въ България) грамотни мжже сж били 35·4% а жени 11·2%; при третото 50·4% м. и 21·6% жени. Най-чувствително грамотностьта се е увеличила между тия две преброявания — съ 15% за мжжетѣ и съ 10·4% за женитѣ. Не можемъ да съпоставимъ тия две преброявания на грамотность съ грамотностьта на другитѣ градове въ България, за да видимъ разликата, понеже Дирекцията на статистиката не дава такива сведения, каквито за следващитѣ преброявания е публикувала. По отношение на разлика съ общата грамотность на България (села и градове заедно), естествено е Кюстендилъ, като градско селище, да показва по-голѣма грамотность: срещу горнитѣ цифри, общо за България грамотностьта е била: 16·0% м., и 4·2% ж презъ 1887. г. и 24·3% м. и 6·6% ж. за 1892. г. Отъ 1900. г. насамъ, сравняването грамотностьта между Кюстендилъ и останалитѣ градове въ България, се оказва въ вреда на Кюстендилъ, ако и въ не особено голѣмъ размѣръ. Това се дължи на особената сждба на града — да приема отъ време на време бѣжанци изъ Македония, а презъ 1920. г. и такива отъ Западнитѣ покрайнини, отгдето преди всичко женитѣ сж голѣмъ процентъ неграмотни. И въпрѣки констатираното въ статистиката явление на по-слаба грамотность изобщо въ Югозападна България, спроти източната половина на страната, ако не бѣха горнитѣ прѣчки, свързани съ политическата сждба на България, грамотностьта въ Кюстендилъ за 1926. г. щѣше да бжде най-малко изравнена съ тая на другитѣ градове въ нашето отечество.

6. Етнографски бележки

Физически типъ. Следъ като проследихме историята на развитието на гр. Кюстендилъ и добихме представа за народностната принадлежность на населението, което въ разнитѣ периоди на това развитие го е обитавало, не е мжчно да отговоримъ отрицателно на въпроса за сжществуване на расово еднородно население днесъ въ града. Антроположкитѣ типове сж въ такава смѣсица, та не може да се долови нѣкакъвъ особенъ само за града физически типъ, различенъ отъ типа на населението въ околнитѣ села и въ Македония, отгдето мнозинството днешни кюстендилци водятъ произхода си. Толкова повече, че тукъ ние боравимъ съ малко на брой години (180 — 200), презъ които не е могло да се достигне до относително уеднакваване на физическитѣ черти чрезъ съжителствуването на християнското население въ града. Донесенитѣ особености сж се запазили преди всичко за това, че женитбитѣ и въ наши дни ставатъ съ предпочитане между еднокрайнци.

Да почнемъ съ краешчани, отъ които смѣтаме, че произхожда първиятъ заселникъ българинъ въ Кюстендилъ — дѣдо Гроздамъ, за когото се говори, че на младини билъ особено личенъ мжжъ. Потомцитѣ на дошлитѣ подиръ него изъ Краище селяни, а сжщо и покъснешнитѣ се отличаватъ и днесъ съ високо стройно тѣло и прилична външность, която вече като хубость въ женитѣ е особено подчертана и отъ външни наблюдатели — стройни дълголици брюнетки, съ правиленъ носъ и голѣми кестеняви или черни очи (много рѣдко сини)

Малкото каменичане (отъ покрайнината Каменица) мжже си личатъ съ своята по-мършава тѣлесна конструкция, срѣденъ до високъ ръстъ, ръждиви коси, а женитѣ съ неособено стройно тѣло, по-низки отъ краешчанкитѣ и съ по-силна мургавость на лицето.

Македонцитѣ повече приличатъ на каменичани, отколко на краешчани или на преселницитѣ изъ полскитѣ села. Последнитѣ, и мжже и жени, се характеризиратъ съ по-низъкъ ръстъ, малко тромавость при ходене и съ по-голѣмо разнообразие въ цвѣта на очитѣ, коситѣ и кожата.

Паталогични прояви въ физическия типъ на поменатитѣ по-горе групи население сж рѣдкость: гушави почти нѣма, слабоумни съвсемъ малко — това, споредъ нѣкои лѣкари се дължи главно на липса въ населението на сифилисъ, което пъкъ се обяснява отъ чистотата въ това отношение на преселницитѣ изъ околностьта и Македония и слабия гурбетчилъкъ на старитѣ и днешни кюстендилци.

Характеръ. И тука сме предъ сжщитѣ различия, каквито срѣщаме и при разглеждане на физическия типъ. До сърдечния и откритъ характеръ на краешчанина-преселникъ, познатъ още и съ своята миролюбивость, стои скритиятъ, пресмѣтливиятъ и съ силно желание да бжде първенецъ въ всичко македонски характеръ, стои още и този на полчанина — флегматикъ, който, навикналъ още отъ времето, когато си билъ въ село, да ходи всѣка сжбота въ града на пазаръ, та макаръ и само съ по две низи сухи червени пиперки (следъ разпродаване на овощията), и сега си е само „търговецъ на дребно“ въ всѣко отношение, защото, докато македонскитѣ и краешки преселници сж излжчили отъ себе си и интелектуалци, полчанитѣ все продължаватъ да се оплакватъ и да корятъ краешкия и македонски елементъ, че, като заселници въ Кюстендилъ, взели всички държавни чиновнишки постове и не даватъ другиму да напредне.

Единъ по-общъ характеръ, добитъ отъ смѣсване на горнитѣ различия, който да се очертава за въ бждеще като специално кюстендилски, не се долавя. За „шопски“ характеръ, като софийския селски, напримѣръ, не може да става и дума, а сжщо и за нѣкакъвъ си „сливарски“, както нѣкои източнобългари наричатъ кюстендилчани поради овощарския имъ поминъкъ. Нека да забележимъ, че въ „шопи“ и „сливари“ се влага повече присмѣхулно съдържание, което засѣга хора съ западнобългарски говоръ, който е на подбивъ въ източнобългаритѣ, особено съ употрѣбата на *че* вмѣсто *ще* въ бждеще време, а сжщо и въ употрѣбата на първо лице, множ. ч., вмѣсто първо лице, ед. ч. въ сегашно време на глаголитѣ (азъ четемъ, вм. азъ чета), както е въ книжовния ни езикъ.

Говоръ. Въ връзка съ горното нека дадемъ бегли бележки и за говора на кюстендилчани. Ако относно физическия типъ и характера на кюстендилци не може да се забележи уеднаквяване, другояче стои въпросътъ съ говора. Разнитѣ групи пришелци, носейки съ себе си диалекта на своята покрайнина, въ продължение на шестдесетгодишно съжителствуване въ града притѫпили много различия и се повели по диалекта на полчанитѣ, които (съ това се доказва) трѣбва да сѫ били мнозинството българи въ турския инакъ Кюстендилъ. Най-бърже и най-лесно претопили говора си краешчани, а македонцитѣ и днесъ личатъ съ своя акцентъ, като употрѣбяватъ *ке* вмѣсто по кюстендилски *че* (книжовно *ще*) при опредѣленото бѫдеще време. На този диалектъ сѫ говорѣли и турцитѣ, защото полчанитѣ селяни, пазаргатитѣ въ града, не знаели ни дума турски.

Общо кюстендилскиятъ говоръ се отличава съ следнитѣ си особености:

Преди всичко, спроти географското си положение въ страната, той принадлежи къмъ западното наречие, като замѣства старобългарското ѣ съ *е*, оезъ никакво отклонение: место — местенъ, вера — веренъ, белъ—белина. По отношение замѣстницитѣ на старобългарскитѣ tj — dj кюстендилскиятъ говоръ е като книжовния — рефлексира навсѣкѫде правилно съ *шт* и *жд*: среща, вежда, межда — съ едно отклонение, незначително на гледъ, обаче съ важни последици за характеризиране на „сливарския“ езикъ отъ източнобългаритѣ — а именно: спомагателниятъ глаголъ *ще* (отъ **хощѫ**) тука е *че* (че викамъ, че гледамъ, че четемъ.

Относно пъкъ замѣстницитѣ на голѣмата насовка (ѫ) този говоръ принадлежи къмъ централниитѣ или срѣдищни български говори, които, преди всичко, се характеризиратъ съ ясна фонетика, безъ редуциране, затова всѣко ѫ въ кюстендилския говоръ се чува ясно *а* (било съ ударение или безъ такова): забъ, мака, гаска, пать, рака, рабъ.

И откъмъ ударение кюстендилскиятъ говоръ е близо до книжовния (16—431 стр.), както това видѣхме за шт и жд, т. е. и той има неопредѣлено (може да стои върху всѣка сричка на думата) и подвижно ударение (защото въ думи отъ единъ и сѫщъ коренъ, па даже едни и сѫщи думи въ разнитѣ си форми могатъ да иматъ разно ударения: вòда, воденѝца, воденичàрь), но и нѣкои отклонения отъ него, което личи особено въ минало свършено време и което сѫщо като употрѣбата на *че* вм. *ще* издава говорещия, че е кюстендилецъ. Например, тукъ се говори: ударѝхъ го (х не се чува) вм. удàрихъ го; очитѣ на Аничка светнàха (вм. свѐтнаха) и др.

Носия. Днесъ тя е чернодрешковска, градска и съ нищо не се отличава отъ носията въ другитѣ градове — и за мѫжетѣ, и за женитѣ.

Обаче, първитѣ заселници българи въ Кюстендилъ между турцитѣ сѫ били бѣлодрешковци. Познатиятъ ни вече „първоселецъ“ Грозданъ отъ с. Гложие е дошелъ въ Кюстендилъ съ своитѣ бѣли беневреци, които по-пластично сж издавали неговитѣ хубави форми на планинецъ, израсълъ въ своето село на свобода, гдето „турското“ се е чувствувало само по присжтствието на пждарина турчинъ, инвалидъ отъ войната и пазачъ едновременно на две-три села. Съ такива бѣли дрехи ще да сж били и другитѣ преселници въ града краешчани, обаче полчанитѣ преселници, повлияни отъ турцитѣ, владѣтели на чифлици по селата имъ или „господари“ на самитѣ села, сж били отъ по-отдавнашно време чернодрешковци: потури, контушъ (ако е подплатенъ съ кожи) или фермене (ако е безъ кожи), фесъ и опинци.

Женитѣ носѣли сая, познатата вече въ „Кюстендилско краище“ дреха (6—92 стр.), която е претърпѣла въ своето развитие промѣна само въ украсата. До освобождението на България повече отъ половината жени българки сж носѣли своитѣ селски саи (шаечни, черни за зиме и тънки, платнени, бѣли за лѣте). Известна часть, по подражение на туркинитѣ, носѣли шалвари, а другата — фустани, въ повечето случаи домашна памучна тъкань, а въ по-малка „купечка“ материя. Днесъ само стари баби износватъ своитѣ саи и джубета.

Kustendil

Contribution à la géographie urbaine de la Bulgarie

Par Jord. Zahariev

I. Le cadre physique

Situation. „Le verger de la Bulgarie“, c’est le nom que l’on donne en général chez nous au bassin dont la ville de Kustendil est le centre. Ce renom auquel il faut ajouter encore celui de ses sources thermales, lui a été reconnu depuis les temps les plus reculés (I-er siècle après J. Ch.), jusqu’à nos jours dans de nombreux monuments et sources écrites.

Dans toutes les bassins de la Bulgarie du Sud-Ouest, ont surgi des marchés, plus ou moins importants. Quant à Kustendil, elle a toujours joui des conditions les plus favorables. Elle est située près de la dernière ramification Nord-Est de la Montagne d’Ossogovo. L’altitude moyenne de 525 mètres, le sol fertile, le climat tempéré et salubre, sans changements brusques de température, le grand nombre des jours d’insolation par année, l’eau de source en abondance, sont autant de faits dont la réunion caractérise les conditions géographiques de Kustendil. Ajoutez encore les sources thermales et la situation particulière qui lui permettait d’être dans l’antiquité et au moyen-âge une place fortifiée, grâce à la colline — Hissarlik — qui se dresse au-dessus de la ville, et vous aurez toutes les conditions qui ont, pour des siècles, spécifié sa situation.

Origine du bassin de Kustendil. Le bassin de Kustendil appartient à la région géographique centrale de la Bulgarie.

La partie Ouest de cette région se caractérise par des bassins tous de tertiaire, séparés et entourés de plateformes de dénudations.

L'origine du bassin de Kustendil remonte au tertiaire. Ses plus anciennes couches sont de l'oligocène. Cependant sa configuration d'aujourd'hui était formée pendant le pliocène et le quartaire.

Au point de vue anthropogéographique la partie du bassin voisin de la vallée de Strouma, plantée d'arbres fruitiers, a une importance prépondérante. La ville elle-même est bâtie sur un terrain d'alluvions, apportés par la rivière Banštica et ses affluents, ce qui rend le sol très favorable à la culture des arbres fruitiers.

Hydrographie. La rivière de Strouma est la plus grande artère du bassin. Les eaux de Banštica, qui passe á travers la ville, sont peu abondantes et ne servent qu'à l'irrigation des vergers.

Cependant, au point de vue de l'hydrographie, les sources thermales sont d'une importance considérable pour la ville. Avec leur grand débit (2100 litres à la minute) et leur température élevée (44⁰—73⁰), elles comptent parmi les sources les plus importantes de Bulgarie. Aujourd'hui elles sont utilisées pour trois bains et un lavoir.

Climat. D'après les données du Service météorologique de Kustendil, la ville se distingue par son climat tempéré. Les précipitations de pluies et de neige étant moyennes, le petit nombre des jours de temps couvert (elle est après Troyan) et les vents faibles, placent Kustendil dans la région continentale transitoire, nommée encore la région de la Haute-Thrace. Celle-ci se distingue par la modération des écarts de la température entre les saisons. Tout d'abord l'amplitude annuelle de ces écarts est plus petite que celle des régions de climat continental tempéré, à laquelle appartiennent les autres plaines de la Bulgarie du Sud Ouest. Cette région de transition se distingue par un printemps doux, un été chaud et un automne qui se prolonge bien plus avant de la date de l'hiver.

Végétation et monde animal. La végétation a les particularités de celle de l'Europe centrale, à l'exception des basses plaines sur les deux rives de la Strouma, soumises à l'influence du climat méditérranéen. Elle se rapporte à la zone sousméditerranéenne.

Dans la division générale de la végétation, suivant l'altitude, on trouve trois zones différentes: submontagneuse, montagneuse et subalpine La première comprend la vallée, et les deux autres comprennent la chaîne d'Ossogovo. Dans la zone submontagneuse, à coté du chêne et du hètre qui sont très répandus, se trouve le peuplier (Populus pyramidalis) qui est particulier au bassin de Kustendil. Une forêt artificielle de pins domine la ville et la protège des inondations. Ce qui fait aujourd'hui la réputation de Kustendil au point de vue végétal, ce sont les vergers qui occupent la vallée et les versants des collines sur les deux rives de la Strouma et de ses affluents.

Quant à la faune, elle est pauvre. Les bêtes sauvages qui pourraient offrir un rendement économique, sont en quantité restreinte.

II. L'évolution urbaine

Origine de la ville et de son nom. La ville fut bâtie probablement dès le temps des Thraces. Le nom ancien de Pautalia est, cependant, d'une date plus récente, il est du I-er siècle après J. Ch., et on le trouve sur les monnaies frappées à Kustendil à cette époque, l'une des faces portant l'image d'Esculape, protecteur de la ville, l'autre — celui d'un serpent, symbole de la médecine. Dans le cours de son existence historique, la ville changea encore deux fois de nom — Velboujd, Kustendil. Et dans les livres ecclésiastique, à côté de ce dernier nom, on en trouve un quatrième, celui de Kolassia. Le professeur Jordan Ivanov identifie le nom de Pautalia à celui du bain, bulg. bania — nom populaire qui accompagnait toujours les trois autres noms: Velboujdska-bania, Kustendilska-bania, Kolassiska-bania. La population des villages voisins continue de donner à la ville le nom de Bania.

Développement, type et physionomie de la ville. Nous distinguons six périodes dans le développement historique de la ville: a) période thrace, où la ville avait la physionomie d'un grand village; b) période romaine, où la ville a atteint sa plus grande prosperité (II-ème et III-ème siècle après J. Ch.); elle était allors une métropole; c) période slave sur laquelle les renseignements nous manquent; d) période bulgaro-slave qui comprend le XIII-ème, le XIV-ème siècle et le début du XV-ème siècle, lorsque la ville devint, à la fin de cette époque, la capitale de la principauté Nord-Macédonienne; e) période turque, pendant les cinq siècles de la domination turque, la ville avait pris une physionomie tout à fait orientale; f) enfin, la période bulgare, à partir de 1878 jusqu'à nos jours.

Son aspect et sa physionomie pendant ces six périodes d'existence et de développement se sont modifiés selon le degré de civilisation de ses habitants.

On sait que pendant la première, la quatrième et une partie de la cinquième période, la ville fut entourée d' une enceinte ayant au sud la colline d'Hissarlik, surmontée elle aussi d'un fort.

Aujourd'hui la ville a l'aspect et la physionomie d'une ville moderne, gardant sous certains rapports le type oriental.

La vie économique. Les habitants de Kustendil exercent différents métiers, s'occupent de commerce et d'agriculture, sont fonctionnaires ou ouvriers; pendant la saison d'été beaucoup de familles louent des chambres aux baigneurs.

L'activité économique de la ville est déterminée par des circonstances favorables ou défavorables, ces dernières sont aujourd'hui dominantes. Tout d'abord, certains villages de la région d'Egri-Palanka, de Kočani et de Carevo-sélo dont les habitants venaient au marché de Kustendil, après la libération de la Bulgarie (1878), sont restés aux mains des Turcs. Plus tard, en 1920, ce sont 38 villages de la région de Kraište qui furent attribués à la Yougoslavie, à la suite des traités de paix. A cause de cela la région économique de Kustendil a diminué sensiblement.

L'agriculture joue un rôle très restreint dans la vie économique de la ville, la terre à cultiver étant insuffisante. On y cultive de préférence les arbres fruitiers, la vigne, les plantes industrielles (surtout le tabac), en un mot des cultures convenables à une population urbaine.

D'après le dernier recensement de 1934 la population de Kustendil a les professions suivantes: 2009 artisans et commerçants, 9 industriels, 1288 fonctionnaires, 679 retraités, 259 pensionnaires de guerre, 865 ouvriers, spécialement dans l'industrie des tabacs.

Voies de communication. La situation géographique a joué un rôle important pour le développement et la prosperité de Kustendil. Elle est placée sur les deux routes principales, déterminées par l'orographie, l'une qui relie le Danube à la mer Adriatique par Sofia, Kustendil, Skopie (Uskub), et l'autre qui va de Constantinople à l'Adriatique par Pasardžik — Samokov — Kustendil. La ville a bien gardé sa situation par rapport à ces voies considérables, cependant, elles n'ont plus aujourd'hui la signification qu'elles avaient pour la ville avant 1878. Surtout depuis 1918 ces voies de communication ont perdu leur importance, la Yougoslavie ayant fermé la frontière et coupé toute relation à l'ouest — vers la Macédoine. Les tronçons Kustendil—Sofia et Kustendil—Doupnica, restent encore en usage. Leur importance, cependant, a beaucoup diminué depuis la construction en 1908 de la ligne de chemin de fer Kustendil—Sofia; celle-ci a beaucoup contribué au développement de la culture des arbres fruitiers dans la région, grâce au transport rapide qui n'est pas cher.

Des chaussées convenables et bien entretenues servent de communications entre la ville et les villages de son arrondissement, reliés entre eux par des routes et des chemins plus étroits.

Population. Conquise par les Turcs en 1421, la ville subit un profond changement ethnique: une partie de la population bulgare fut massacrée, d'autres acceptèrent la religion turque ou quittèrent la ville pour aller demeurer dans les villages voisins. Pendant plus de deux siècles et demi la ville fut habitée par des Turcs venus de l'Asie-Mineure. Au point de vue ethnique, la ville garde jusqu'à la moitié du XVIII-ème siècle ce caractère turc. Depuis lors, des familles bulgares, venant des villages proches ou éloignés, vinrent peu à peu s'installer dans la ville. Une année avant la libération de la Bulgarie, la population de Kustendil comprenait: environ 6,000 Turcs, 3,500 Bulgares, 600 Juifs et une centaine de Tziganes. Au premier recensement en 1880 la ville avait déjà 9,500 habitants dont 6520 étaient Bulgares, 1572 Turcs, 959 Juifs, 250 Tziganes et un petit nombre d'autre nationalité. D'après le dernier recensement de 1934, la ville a 16 241 habitants, de qui 14,672 sont Bulgares, 894 — Tziganes, 541 Juifs, 78 Turcs.

Malgré les circonstances défavorables que nous avons signalées, et qui font partie de l'histoire politique de la Bulgarie (voisinage de la frontière, l'émigration en masse des Turcs, la perte des arrière pays en 1920), la ville grandit toujours: du premier recensement en 1880 jusqu'à le dernier en 1934, la population de Kustendil a augmenté de 71 pour 100; maintenant elle occupe le 16-ème rang parmi les villes bulgares.

Bien que la période avant la libération, fût défavorable à l'instruction, la ville occupe sur ce point le même rang que les autres villes du royaume: En 1926 il y avait 70·9 pour 100 d'hommes lettrés et 51·6 pour 100 de femmes.

Notes ethnographiques. A cause du peu de temps depuis lequel est installée ici la population bulgare de Kustendil, qui est venue de différents endroits de la Bulgarie du Sud-Ouest et plus tard de la Macédoine du Nord, il ne s'y est pas formé un type physique particulier qui puisse passer pour être le type propre de Kustendil.

De cette diversité des origines il résulte aussi une grande diversité des caractères.

Cependant, au point de vue de la lanque, nous trouvons une unification — les différents groupes d'immigrés ont adopté le langage des paysans de la plaine, installés dans la ville; le résultat est un dialecte spécifique, caractérisé par sa phonétique claire, où lettre ѫ (usse golém) du vieux bulgare s'infléchit en *a*: maka, dab, zab, gaska, etc.

Le vêtement de Kustendil est le même que dans toutes les villes; il se répand aussi dans les campagnes. Dans les différents groupes des premiers immigrés, le vêtement était le costume payşan. Pour les hommes de la région de Kraïšté c'était le vêtement du drap blanc et pour les femmes — la robe noire (saïa); pour les hommes de la plaine le costume était du drap noir. Plus tard, le costume de l'homme s'est uniformisé en vêtement noir.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ангеловъ Д. Кюстендилъ. Печатница Бр. Дюлгерови, Кюстендилъ, 1900. г.
2. Батаклиевъ Ив. Ландшафтно подѣление на България. Годишникъ на Соф. университетъ, Историко-филол. факултетъ, кн. XXX. 13. 1934. г,
3. Батаклиевъ Ив. Чепино—специално географско проучване. Годишникъ на Софийския университетъ, Истор.-фил. факултетъ, кн. XXVI., 1, 1930. г.
4. Гунчевъ Г. Кюстендилската котловина и оградницѣ ѝ части — Приносъ къмъ морфологията на Западна срѣдна България. Годишникъ на Соф университетъ, Историко-фил. факултетъ, XXX, 2, 1934. г.
5. Захариевъ Б. Йорд. За естественитѣ находища на иглолистнитѣ въ Осоговска планина. Известия на Българското ботаническо дружество (отдѣленъ отпечатъкъ) кн. VI, 1934. г.
6 Захариевъ Йорд. Упѫтване за антропогеографски изучвания въ България. Приложение къмъ Училищенъ прегледъ, кн. 6. 1928. г.
7. Захариевъ Йорд. Кюстендилското краище, СбНУ., кн. XXXII., 1918 год.
8. Ивановъ Йорд. Северна Македония, исторически издирвания. София 1906 г.
9. Ивановъ Йорд. Кюстендилскиятъ Хисарлъкъ и неговитѣ старини. Известия на Българското археологическо дружество, VII 1919. — 1920. г. София 1920. г.
10. Ишírковъ А. Западнитѣ краища на Българската земя. София, 1915 г.
11. Иширковъ А. Географската връзка на Македония съ България. Македонски прегледъ, год. I., кн. 4. 27—36 стр.
12. Кировъ К. Т. Климатическа скица на България. Сборникъ на Българската академия на наукитѣ, кн. XXV.
13. Стайновъ Г. Валежитѣ въ царство България, София 1924 г.
14. Стояновъ Н. Аклиматизационната проблема въ България Годишникъ на Софиййския университетъ, Агрономолесовъдски факултетъ, г. VIII. IX. X.
15. Стефановъ А., Димитровъ Ц. Геологически изучвания въ Кюстендилско. Българско геологическо дружество, год. VIII. кн. 3. София. 1936. г.
16. Цоневъ Б. История на български езикъ. Обща часть, т. I. Университетска библиотека, кн. 8. София 1919. г.

Стари пжтешествия презъ българскитѣ земи, преведени на български езикъ

отъ

Василъ Миковъ

Върху миналото на нашитѣ градове и села притежаваме много малко източници. Домашнитѣ извори сж незначителни. Въ турскитѣ документи има по обширни сведения, обаче незначителна часть отъ тѣхъ сж преведени на български. Много повече известия върху историята на нашитѣ градове и села, за сега намираме въ пжтнитѣ бележки на многобройнитѣ чужденци-пжтешественици, минали презъ българскитѣ земи въ епохата на турското ни робство, между 15—19 в. Макаръ, че тѣзи сведения да се отнасятъ само до селищата, разположени покрай главнитѣ пжтища, които презъ това време сж водили отъ всички страни въ Европа къмъ Цариградъ, на тѣхъ трѣбва да се гледа като на единъ отъ най-ценнитѣ и сигурни извори. На старитѣ пжтеписи отдавна се е обърнало внимание, затова и една часть отъ тѣхъ сж преведени на български. Използването на тѣзи преведени известия е трудно, защото тѣ сж обнародвани въ най-различни периодически издания, списания и вестници, каквито изследвача не винаги може да има подъ ржка и каквито липсватъ въ много читалищни и училищни библиотеки, затова въ следнитѣ редове сж извадени **всички селища**, които се описватъ или споменуватъ въ различнитѣ стари пжтешественици, презъ 15 – 19 вѣкъ.

Презъ епохата на робството по нѣколко посоки низъ българскитѣ земи сж преминавали пжтища, които сж водили отъ Европа за Цариградъ. Тѣзи пжтища сж били следнитѣ:

1. Бѣлградъ—София—Цариградъ, съ разклонения: Дубровникъ—Ново-бърдо—Враня—София; Дубровникъ—Скопие Кюстендилъ—Пловдивъ; Видинъ—Нишъ—София и Пловдивъ—Родопитѣ—Сѣръ—Солунъ.
2. Русе—Силистра или Тулча презъ Източна Стара-планина—Одринъ или Лозенградъ—Цариградъ.
3. По рѣка Дунавъ и отъ нея—Русе—Варна или обратно.
4. Черноморскиятъ пжть.
5. Солунъ—Цариградъ.

6. Солунъ—р. Дунавъ и
7. Пжтуване изъ разни краища на българскитѣ земи.

Въ горния редъ ние ще разгледаме всички стари пжтувания, преведени до сега на български езикъ, спазвайки хронологията имъ.

1. Пжтувания по пжтя Бѣлградъ—София—Цариградъ и разклоненията му: Дубровникъ—Ново-бърдо—Враня—София; Дубровникъ—Скопие—Кюстендилъ—Пловдивъ; Видинъ—Нишъ—София и Пловдивъ—Родопитѣ—Сѣръ—Солунъ.

15 вѣкъ

1443. Бертрандонъ де ла Брокиеръ. — Цариградъ—Ригори (Кючукъ-Чекмедже)—Тирасъ (Буюкъ-Чекмедже) Силиврия—Чорлу—Пиргаси (Люле-Бургасъ)—Димотика—Ипсала—Айне (Еносъ)—Макри — Комисинъ (Гюмюрджина) - Миси (Месинъ-Калеси)—Периторъ (Буру-кале)—Ени-пазаръ—Кулони—Траянополъ (Деде-Агачъ) - Вира—Одринъ (споменува Марица)—Пловдивъ—Вѣтренъ ?—София - Пиротъ (споменува Нишава)—Изворъ (до Бѣла-паланка)—Нишъ—Крушевацъ (споменува Морава)—Сталачъ—Бѣлградъ.

К. Иречекъ. — Стари пжтувания по България отъ 15—18 столѣтие въ Пер. сп., кн. III 1882. г., стр. 60 и следн.

1499. Арнолдъ фонъ Харфъ. — Царидрадъ—Одринъ—Пловдивъ—Пазарджикъ—Дупница (споменува Струма)—Врушка Баня (Кюстендилъ) (споменува Вардаръ) Прищина и н.

К. Иречекъ, Пер. сп., кн. IV, 1883, стр. 67.

16 вѣкъ

✓*1502* Феликсъ Петанчичъ. — Нишъ (споменува Родопитѣ и р. Нишава)—планината Куновица—Пиротъ—София (споменува Загорето, Цибъръ, Видинъ и Никополъ)—планина Василица—Филипополъ (споменува Марица)—Одринъ.

Петанчичъ знае и следния пжть: Прищина—Скопие—Жеглиговска равнина—Конопнишка долина—Беобушка Баня (Кюстендилъ)—Стримонски мостъ—село Червенъ-брѣгъ—Самоковскитѣ поляни—Костенецъ—Филипополско поле.

✓ К. Иречекъ, Пер. сп. кн. IV, 1883, стр. 67 и следн.

1530. Венедиктъ Курипешичъ. — Дубровникъ—Митровица—Прищина—Ново бърдо—Катунъ—Враня—Сурдулица—планината Чемерникъ—село Страшимировацъ (Стрезимировци)—Знеполе—Грахово (Граово)—Брезникъ—Клисура—Софийско поле—София—Слатина—Вакарелъ—Ихтиманъ—село Клисура (Траянови врата)[1])—Вѣтренъ—Пазарджикъ—Пловдивско поле—Говедаре—Пловдивъ—Конушъ—полето Колвицерица? (Калугерица)—село Сироница? (Сировица)—Семисче (Клокотница)—Вирни (около Узунджово)—Харманлии—презъ моста на Мустафа-бегъ—Одринъ—Цариградъ.

---

[1]) Подробности за Траянови врата и най-близкитѣ селища презъ турското робство,съ указание на обширна библиография у П. Мутафчиевъ, Стариятъ друмъ презъ Траяновитѣ врата, въ Спис. Ак. Наук. Кн. LV. 1935, стр. 52. и н.

На връщане — Цариградъ—Одринъ—Харманлии—Сироница (Сировица)—Касумвено (Касъмово)—Патриса (Пастуша)—Бѣлово—Костаница-баня—Самоково—Слатино бърдо—Червенъ-брѣгъ—презъ една планина—единъ хубавъ мостъ—село Осл. Костаница (Слокощица)—Констаница Баня — Крива-рѣка—Конопница—Страцинъ—Фростово—презъ планината Църна-гора—Моравското поле—Ливацъ—Горна-Понета—Косово-поле—Вучитрънъ—Нови-пазаръ.

К. Иречекъ, Пер. сп., кн. IV., стр. 75 и следн. и Пер.—сп., кн. LXXI, 1910, стр. 895 и следн.

1534. **Бенедето Рамберти.** Дубровникъ — Требинье — Чемерина планина—Фоча—Плевля—Нови-пазаръ—р. Тополица—Нишъ—тѣснината Куновица—село Клисурица (по-късно Бѣла-Паланка) — Пиротъ—Царибродъ—Белица—София—р. Искъръ—Вакарелъ—Вѣтренъ въ планината Василица—р. Калудрица—Тополница—Пазарджикъ—Цалапица—Конушъ—Пловдивъ—Станимашката рѣка—Кьой де Ени Мусулманъ (Ени-махле)—Харманлийска рѣка—Одринъ.

К. Иречекъ, Пер. сп., кн. IV, 1883, стр. 94 и следн.

1547. **М. де Арамонъ.** Рагуза—Требинье—Черница—Фоча—Плеония—Преполе—Нови-пазаръ—Нишъ (споменува р. Морава) —Малозанца до София— Костенецъ — Пазарджикъ — р. Марица—Пловдивъ—моста на Мустафа—Одринъ—Силиврия Цариградъ.

Л. И Поповъ. Стари пжтешествия по Балканския полуостровъ. Българска сбирка. Год. XX. 1914, стр 520—223.

1553. **Ожиенъ Гисленъ де Бусбекъ.** Бѣлградъ—Смедерево—Ягодна—Нишъ—София—Капи-Дервентъ—долината на Хебъръ (Марица), (видѣлъ Рила и Родопитѣ)—Филипополъ (споменува Хемскитѣ планини)—моста на Мустафа—Одринъ, дето се вливатъ рѣкитѣ Тунджа и Харда (Арда).

К. Иречекъ, Пер. сп., кн. VI. 1883, стр. 1 и следн.

15..." **Двама неизвестни пжтописатели.** Цариградъ—Силиврия—Чорлу—Люле Бургасъ—Хавса—Одринъ—Мустафа-паша — Харманли — Каялий— (дн. Раковски) — Пловдивъ— Т.-Пазарджикъ— Вѣтренъ— Ихтиманъ— София— Брезникъ—Клисура—Иеласница (Вранско)—Ново-бърдо.

Ив. Дуйчевъ, Единъ дубровнишки пжтописъ за нашитѣ земи презъ XVI вѣкъ, въ Изв. Геогр. д-во, кн. III, 1935 стр, 240—244.

1573. **Филипъ ди Фреанъ-Капай.** Калканликъ (Качаникъ)—Скопие—Добрица—Серица (Страцинъ?)—Шеркаръ—(Крива-паланка?)—Баня (Кюстендилъ)—р. Струма—Дупница—Самоковъ—Баня (Костенецъ) — р. Марица — Бервенъ (Дервентъ?)—Пазарджикъ—Пловдивъ (споменува Родопитѣ), Joсbпес—моста на Мустафа-паша—Одринъ (споменува Арда и Тунджа)—Хавса—Ески-баба—Люле-Бургасъ— Чорлу— Силиврия—Цариградъ.

Л. И. Поповъ, Българска сбирка, год. XX. 1914, стр. 584—591.

1573—1578. Стефанъ Герлахъ. Бѣлградъ—Ягодна—Нишъ—Куру-чешме (Бѣла паланка) —Пиротъ—София—Одринъ — Цариградъ.

На връщане Герлихъ е миналъ презъ следнитѣ селища: Одринъ—Мустафа-паша-Кюпрюсю — Харманли — Семисче—Конушъ (споменува се Каяли дн. Раковски) —Папазли—Филипополъ—Т.-Пазарджикъ—Вѣтренъ— Капи-дервентъ (Трановитѣ врата) —Ихтиманъ — Ала-клисе (Бѣла-черква — Вакарелъ) — Казичане – София — Драгоманъ—Царибродъ—Шарькьой или Пиротъ—Нишъ. Въ обширнитѣ бележки за турската империя, Герлахъ споменува и други градове въ нашитѣ земи, като: Люле-Бургасъ — Анхиало— Одринъ — Мелникъ и др. Между другото, той говори и за положението на войницитѣ-българи, които служатъ въ турската войска, за българскитѣ търговци и др.

К. Иречекъ, Пер. сп., кн. VI. 1883, стр. 17 и следн. и Пер. сп. кн. VII. 1884, стр. 96 и следн.

1575. Яковъ Соранс. Дубровникъ – Скопие (споменува р. Вардаръ) Роброгнанъ? – Страцинъ—Клерди (Крива паланка?) – Баня – Кюстендилъ, (споменува Кара-су (Струма) —Дупница Продановци – Самоковъ— Костенецъ— [illegible] Саранбей—Пазарджикъ—Пловдивъ— Папазли— Каяли (дн. Раковски) —Семисча—Виковъ? —Мустафа-паша—Одринъ.

В. Миковъ, Едно старо пѫтуване презъ нашитѣ земи. В-къ „Зора“ отъ 25 юний 1932 г.

1578. Соломонъ Швайгеръ. Нишъ — Куру-чешме (Бѣла-Паланка) – Шаръ-кьой (Пиротъ) —Драгоманъ—Софийско поле—София—Ихтиманъ – Дервентъ (Траяновитѣ врата), (споменува за Ербумъ — Родопитѣ?) и Емумъ (Ст.-планина), Комоница (Западна Стара-планина) — Т. Пазарджикъ—Пловдивъ Конушъ—Вирово—Мустафа-паша – Одринъ—Цариградъ.

Ив. Д. Шишмановъ. Стари пѫтувания презъ България. Сб. Нар. Ум., кн. IV, 1891, стр. 423.

1584. Мелхиоръ Безолтъ. Хасанъ-паша—Нишъ—Куру-чешме – Драгоманъ— София— Ели-клиса (Вакарелъ) Гелдербендъ (Кьой-дервентъ), (споменува Родопитѣ и Ст.-планина — Т.-Пазарджикъ—Пловдивъ.

Ив. Д. Шишмановъ, Сб Нар. Ум., кн. IV, стр. 437.

1591. Вратиславъ изъ Митровица. Ягодина (споменува Морава) – Нишъ – Куру-чешме—(рѣка Зукова—Суковска) —Чамбру—Бабица—София—Яника – Филиповградъ.

Добровичъ въ „Мірозреніе“ 1851; Ив. Д. Шишмановъ въ Къмъ статията „Стари пѫтувания презъ България въ посока на римския пѫть“. Сб. Нар. Ум., кн. VI, 1891, стр. 172.

17 вѣкъ

1616. Адамъ Веннеръ. Бѣлградъ—Хисарджикъ—Ханъ-паша-паланка – Баточина – Ягодна — (споменува Морова) —Алексинацъ—Нишъ — Куру-чешме— Шарь-кьой—Драгоманъ — София — Хаджи-Караманъ (Бариево) [1] — Ихтиманъ (споменува Стара-планина, Родопитѣ и Рила)—Дервентъ —Демиръ-ка- — Саранбей — Пловдивъ—Папазли —Каяли — Харманли — Му-Мустафа-паша—Одринъ –Хабсала (Хавса)—Ески-Баба—Бургасъ.

1617. Обратно Веннеръ минава: Одринъ — Пловдивъ — Т.-Пазарджикъ— Телдервентъ ? – Ихтиманъ —София— Драгоманъ—Шаръ-кьой—Куру-чешме—Нишъ - Бѣлградъ

Ив. Д. Шишмановъ, Сб. Н. Ум. кн. IV, 1891, стр. 442 и следн.:

1623. Хайнрихъ Ранцовенъ. Цариградъ - Селиаре (Силиврия) — Чорлу— Бургасъ— Халфесъ (Хафса)— Одринъ—Мустафа-паша—Папазли—Пловдивъ — Т.-Пазарджикъ — Ихтиманъ—Шаръ-кьой (Пиротъ)—Какузесманъ—Куру-чешме—Нишъ.

Хр. Кесяковъ, Стари пжтувания презъ България. Сб. Н. У. кн. XI, стр. 163.

1643. Сигмундъ фонъ Биркенъ. Бѣлградъ — Ягодна – Хали (Кюприя ?) —Резни—Алексинацъ—Нишъ—Дури-чешме (Куру-чешме)—Шаръ-кьой—Сприбродъ (Царибродъ) —градъ Трагемондъ или Драгона (Драгоманъ) —София—Вакарелъ—Ихтиманъ —Гелнобренъ (Капи-дервентъ--Траянови-врата)—гр. Катабра или Т.-Пазарджикъ)—Филипополи—Папазли —Гагали (Каяли) — Узумтфе (Узунджово) Харманли –Шамбрия (Мустафа-паша)—Одринъ.

А. Божковъ. Едно описание на Дунава и едно пжтуване. презъ България презъ 17 столѣтие, въ Архивъ на държ-желѣзници и пристанища, кн. III,1930, 184—190.

1664. Джонъ Бърбъри. Ягода (Ягодина)—Паракинъ Нишъ—Кушина (пл. Куновица?) –Мусанъ-паша-паланка (Бѣла паланка) -Шаръ-кьой—София (споменува за Родопитѣ и Хемусъ)—Кюпрю-баши—Ихтиманъ—Къзъ-дервентъ (Момина клисура) --Саранбей—Т. Пазарджикъ—Филипополъ (споменува Тополница и Калудрисъ (Луда Яна)—Папазли—Кирали (Каяли?)—Харманли—Мустафа-паша-паланка

Р. Славейковъ. Едно старо пжтуване презъ България Пер. сп., кн. LX. 1899., стр. 943—950

1665. Павелъ Тафернеръ. — Ягодна—Нишъ—Контина—Мустафа-паша-паланка или Куру-чешме—Пиротъ—Халкали (Сливница)—София—Ихтимански проходъ—Трояновитѣ врата—Саранбей—Пловдивъ (споменува Тополница и Калудришъ (Луда Яна?) – Папазли—Мустафа-паша.

Ив. Д. Шишмановъ, Сб. Нар. Ум кн. IV. 1891. стр. 462 и следн.

---

[1] Сравни Ив. Д. Шишмановъ въ Сб. Нар. Ум. кн. VI. 1891, стр. 175.

1665. Рико. Цариградъ—Одринъ—Семисча—Филипополъ—Капи-дервентъ—София.

Хр. Кесяковъ. Стари пжтувания презъ България. Сб. Нар. Ум., кн. VI, стр. 168.

1700. Графъ Волфгангъ Еттингенски. Цариградъ—Чорлу—Люле Бургасъ—Хавса—Одринъ—Мустафа-пашакюпрю (споменува Хебрусъ)—Харманлие—Узунджово—Каяли—Папазли—Пловдивъ—Т. Пазарджикъ—Ени-кьой—Къзжлъ-Хисаръ—Траянови врата—Ихтиманъ—Иени-ханъ (Нови-ханъ)—София (споменува Български планини)—Калкали (Сливница)—Петричъ—Царибродъ—Пиротъ или Шаръ-кьой—Мустафа-паша-паланка—градецъ Дамяница—Нишъ.

Хр. Кесяковъ. — Стари пжтувания презъ България. Пер. сп. кн., LVIII. 1899., стр. 630.

18 вѣкъ

1706. Полъ Люкасъ. Цариградъ—Одринъ—Мустафа-паша—Харманли—Узунджово—Ени-махле (споменува р. Марица)—с. Баба?—Пловдивъ—Станимака—Бачковски манастиръ—Юговската планина—Персели?—Пашмакли—Крушова планина—Турянска планина—Тазбурунъ—Арда—Кара-су—Драма.

В. Миковъ. Едно пжтуване презъ България преди 230 год. въ Изв. Геогр. Д-во, кн. III., 1935., стр. 142.

1718. Герардъ Корн. Дришъ Бѣлградъ—Паракинъ—Рашна—Алексинацъ—Нишъ—Мустафа-паша-паланка—Шаръ-кьой (Пиротъ)—Царибродъ—Драгоманъ—Халкали (Сливница)—Обеля (споменува Връбница, Филиповци и Илиенци)—София—Горубляне—Нови-ханъ—Ихтиманъ—Баня (споменува Самоковъ, Птиче-село)—Ябровецъ (Габровица)—Къзъ кьой (Момина клисура)—Саранбей—Пазарджикъ—Пловдивъ—Папазли—Каяли—Куру-чешме—Семисче (споменува Хасково)—Узунджово—Харманлии (споменува село Свирца? и р. Марица)—Мустафа-паша—Одринъ—Люле Бургасъ—Цариградъ.

Л. Милетичъ. Стари пжтувания презъ България. Сб. Н. Ум., кн. VI. 1891., стр. 113. и сл.

1786. Савиюръ Люзинянъ. Цариградъ—Селиврия—Каймакли—Бей-Бали—Одринъ—Мустафа-паша—Харманлии—Узунджово—Чесватъ?—Пловдивъ—Пазарджикъ—Бошуля—Хисарджикъ—Траянови врата—Ихтиманъ—Вакарелъ—Нови-ханъ—София (споменува Витоша)—Драгомански проходъ—Пиротъ—Акъ-паланка—Нишъ.

Ив. Д. Шишмановъ. Сб. Н. У., кн. IV, стр. 472.

1786—1789. Б. Жение. Акъ-паланка—р. Нишава (споменува с. Плато)—планина Влианъ—Шаръ-кьой (споменува Термиана)Торшинджовлакъ (споменува Сухова—Суково)—Шарендолъ—Царибродъ (споменува Сересъ и Солунъ)—Драгоманъ (споменува Витоша)—Акали (Сливница), (споменува Мо-

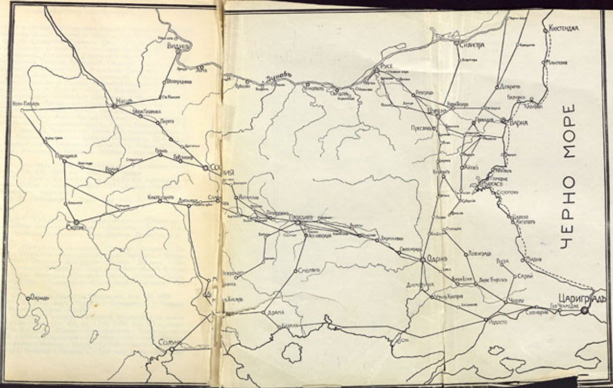
Видинъ
Ломъ
Белоградчикъ
Нишъ
Ново Пазаръ
Бѣла Паланка
Пиротъ
Цариброд
Прищина
Враня
Гюешъ
Перникъ
София
Скопие
Кюстендилъ
Дупница
Ихтиманъ
Пазарджикъ
Пловдивъ
Асеновградъ
Харманли
Свиленградъ
Смолянъ
Драма
Кавала
Солунъ
Охридъ
Дунавъ
Свищовъ
Никополь
Русе
Силистра
Разградъ
Шуменъ
Преславъ
Провадия
Добричъ
Балчикъ
Каварна
Варна
Мангалия
Кюстенджа
Айтосъ
Несебъръ
Поморие
Бургасъ
Созополь
Карнобатъ
Ямболъ
Царево
Ахтополь
Мидия
Лозенградъ
Одринъ
Димотика
Узунъ Кюприя
Баба Ески
Люле Бургасъ
Виза
Сарай
Чорлу
Родосто
Силиврия
Гол. Чекмедже
Цариградъ
ЧЕРНО МОРЕ

шионзе? и Петрецъ (споменува и Видинъ)—Шиаковци—Белия (Обеля)—Врѫбница (споменува Бояна и Бали-Ефенди)—София—р. Искъръ (споменува Германъ. Баня и Горни и Долни Лозенъ)—Търново (споменува Ачикъ-арманъ, Новоселци, Аманли (Орманлия), Рѫгловица (Раковица?)—Вакарелъ (споменува Рила планина, Тарчена, Авли-кьой, Сарачила, Караканъ и Селимкаралар҄ъ)—Ихтиманъ—р. Инджбола—Трояновитѣ врата—Вѣтренъ-Ново-село—Ганшисъ (споменува Мененшево—Мененкьово), Слиноли—р. Марица—Сарамбей (споменува Сасаноли, Кичю Бѣлово--(М. Бѣлово),—Варира (Варвара)—Лащиани—р. Клинде—Ковачево (споменува Шиндерли и Валтькьой, Ква-Асапли, Герли)—Пазарджикъ (споменува Сливенъ и банята Будка (Бѫта), Миселимиди, Селено. Саладиново)—Хаджи кьой—Аракь-кьой—Брестовецъ—Ароене (Айрене)—Филипополи (споменува Белезо—(Бѣлоземъ, Каркочъ, Руленъ, Башамайна и Станика (Станимака, Аракли)—р. Деменлеръ (споменува Чесней, Данти)—Папазли (споменува Бурдела)—Инчималъ (Ени-махле) (споменува Итатакъ, Тиселино)—Бондискинъ—Кюели (Каяли)—Семитче—Узунджово—Харманли—Ебибче — Мустафа-паша-паланка.

Ст. Андреевъ, — Стари пѫтувания презъ България, Бълг. туристъ Год. XXI, 1929. кн. I стр. 13 и следн.

1788. Графъ Фериеръ де Совбёфъ Цариградъ—Одринъ—София и обратно: София—Пазарджикъ—Пловдивъ—Мустафа-паша—Цариградъ.

Ив. Д. Шишмановъ, Сборн. Нар. Ум., кн. IV, стр. 476.

19 вѣкъ

1829. Г. Кеппелъ. Цариградъ—Родосто—Хайроболъ—Узунъ-кюпрю (споменува Еркене) — Димотика—Одринъ (споменува Провадия, Карнобатъ, Ески-Джумая, Люле-Бургасъ — Бургасъ.

1837. Августъ Викенелъ. Одринъ— Пловдивъ — Дере-кьой — Каяли-чали-чифликъ (споменува Персенкъ — Чепели —Пашмакли —Осиково— Ясѫ-курия) — Батакъ— Доспатъ - Шатовче (Сатовча) — Неврокопъ — Борово—Скеча—Кьокъ-бунаръ Демирджикъ—Исмилянъ (Смилянъ)—Чатакъ (Устово) —Соуджикъ—Ири-дере — Гьолджикъ—Сърбъ-кьой — Ени-ханъ — Гюмюрджина.

К. Стояновъ въ Родопски Напредъкъ, год. VII 1908.

1837. Ламартинъ. Одринъ — Пловдивъ — Т. Пазарджикъ—Вѣтренъ—София—Нишъ.

К. Стояновъ. Гърцитѣ и българитѣ предъ сѫда на класицизма и романтизма. Пер. Сп., кн. LXXI. 1910, стр. 511 и следн.

1841. Бланки Видинъ— Бѣлоградчикъ—Чупрене—проходъ Св. Никола—Бериловча—Теостица—Шарь-кьой (Пиротъ — Мустафа-паша-паланка — Нишъ — Софийско поле — София — Орманлия (Лѣсново) — Ихтиманъ — Троянови врата— Ени-кьой

(Вѣтренъ) — Пазарджикъ — Пловдивъ — Папазли—Узунджово—Харманли—Хебичево (Любимецъ) — Киниклии – Мустафа-паша.

Мисията на Бланки въ България презъ 1841 год., Пловдивъ 1906 г. стр. 64.

2. *Пѫтя отъ Русе, Силистра или Тулча, презъ Източна Стара-планина, Одринъ или Лозенградъ за Цариградъ*

16 вѣкъ

V *1557.* Отвиновски. Дунава—Баба—(Бабадагъ)—Тангрибреди—Алачапи—Базарджикъ (Добричъ)—Алибей - Васанчикъ —Провадия - Балкана—Овчага—Рищъ—Хайдосъ (Айтосъ), (споменува Одринъ и Кърклисе) —Балабанъ—Орханликъ - Виница —Адрианополъ—Хавса—Баба-Ески — Чорлу.

Хр. Кесяковъ. Стари пѫтувания презъ България. Пер. Сп., кн. 21/22, стр. 339--340.

V *1569.* Тарановски. Килия —по Дунава—Тулча—Баба—Хартмеда —Халакани—Базарджикъ— Провадия— Ченге—Хадъръ (Надъръ) – Хайдосъ — Крѫкклисе— Бигеразаръ -- Виза — Чаталджа.

Обратно: Ченге – Провадия — Базарджикъ—Черна-вода—Баба – Шахци и по Дунава.

Хр. Кесяковъ, — Пер. Сп., кн. 21/22. стр. 341 и следн.

1585. Яковъ Бонгарза. Русе—Черно Войвода(Червена-вода)—Кразградъ - Ески-Станбулъ (Преславъ)—Заолеа водервенъ (Чалжкавакъ) [1] — Бусилко — Русокастро — Карабунаръ Киршалъ – (Кър̀кчала) — Карабионъ (Кайракъ кьой) Фокарну (Факия) — Азарахъ — Шипаско (Индже-кьой) — Визонъ (Виза)—Св. Георги (Евренлий) — Саралия (Сарай) — Скиречи.

В. Н. Златарски. Български прегледъ. 1897, кн. 9, стр. 108 и следн.

17 вѣкъ

1621—1622. Князъ Христофоръ Збараски. Русе — Парабутъ ? — Разградъ — Добричъ ? — Злокучене (споменува Ст.-планина) — Доброво Добралъ) — Одринъ -- Хавса — Баба — Чорлу.

Обратно: Одринъ — Силистра (споменува Делиорманъ).

Хр. Кесяковъ Стари пѫтувания презъ България. Сб. Н. Ум., кн. XI. стр. 157.

1636. Освйецемъ. Яшъ—Бузей—Букурещъ—Силистра —Афратаръ (Алфатларъ) — Корозларъ (Хорозларъ) – Гйокчедолукъ— Хасарджикъ — Кадикуя (Кадѫ-кьой) — Пазарджикъ— Провадия—Иени-кьой (споменува р. Тича) — Ченге (споменува Ичера—Дискотъ—Хърсово — Хайдесъ (Айтосъ) — Русокастро — Карабунаръ—Яки - Ескиполосъ—Кръкклисе—Яни — Бунаръ-Хисаръ—Виза — Сарай.

---

[1] Подробрости върху Чалжкавакския проходъ и съседнитѣ селища презъ турското робство сѫ дадени у А. Ишырковъ — Чалжкавакски проходъ въ Стара-планина. Год. Ун. 1910/1911. Въ статията се споменаватъ и следнитѣ селища: Ески Стабмулъ (Преславъ), Никополъ, Русе, Ямболъ, Одринъ, Кърклисе, Добричъ, Драгоево, Новакъ, Комарево, Лелемлеръ, Карнобатъ, Гала кьой, Шуменъ, Смѣдово, Сейменлеръ, Буларъ Бухларъ) Велибейкьой и др.

Хр. Кесяковъ. Пѫтуване презъ Българско презъ 1636 г. Пер. Сп., кн. 19—20. 1886. стр. 63—69.

√ *1640.* Войцехъ Мясковски. Силистра — Афратаръ (Алфатларъ) — Омурфакъ (Омуръ-факѫ) —Провадия— Завикьой —Ченге (споменува планини Балкани, преминалъ презъ Делиормана)—Надеръ—Хайдосъ—рѣка Деруенна —Карабунаръ—Факиръ—Кованджикъ—Кирклиса - Бургасъ—Чотнюба— Силиврия.

Обратно: Константинополъ — Чорлу — Бургасъ — Бабе — Капса (Хавса) — Одринъ — Дервентъ —Яникьой—Карнабазъ — Хайдосъ—Надеръ—Ченге—Делиурманъ — Яникьой (Ново-село) —Провадия — Базарджикъ (споменува Варна) — Карагачъ — Каванджикъ—Булбука—Карасу (Черна-вода) — Дефлеримъ — Яникьой—Мачинъ—Галачъ.

Хр. Кесяковъ. Стари пѫтувания презъ България, Пер. Сп. кн. 21—22. 1887, стр. 343—347.

Сѫщото пѫтуване споредъ другъ рѫкописъ: Силистра —Фрата—Омурсака—Тура-баба — Провадия—Генчикьой (Ново-село ?) —минали Балканитѣ — Айтосъ—Сутия (Факия) —Ковланлъкъ—Кърклесана — Хумебергасъ (Люле-Бургасъ) — Чорнеца (Чорлу) — Селибрия.

Обратно: Константинополъ — Чорлу—Одринъ — Иликьой (Еникьой) — Карнапабатъ — Айтосъ — Провадия—Пазарджикъ—Сурвавацъ—Хенгикуле—Мачинъ—Дунава.

Хр. Кесяковъ. Сб. Нар. Ум. кн. XI, стр. 165—175.

√ *1699.* Графъ Волфгангъ Еттингенски. Виена — по Дунава—Траяновия мостъ — Габратица—Шаноба—Оноташъ —Сланотрънъ—Видинъ— Ломградъ или Караломъ — Рахово— Никополъ—Свищовъ— и по сухо чрезъ Караманъ-кьой—Албаноа Мечка - Пиргосъ—Русе—Чернова (Червена-вода) —Ветово—Разградъ—Пукхаръ (Бухларъ) — Лалемлеръ—р. Камчия — Драгой (Драгоево) — Чолаково (Чалѫкавакъ) — Карнобатъ — Беше-кьой—Афтане—Гени-кьой—(Ени-кьой)—Папазъ-кьой— Буюкъ-дервентъ (Гол.-Дервентъ) — Генчие-кьой — Одринъ — Хавса— Баба-Ески.

Хр. Кесяковъ. Пер. Сп., кн. 58, 1899, стр. 630 и следн.

1699—1700. Рафаилъ Лешчински. Галацъ—Мачинъ Дагаа-кьой (Момино-село) — Сарай — Черна-вода—Гьомле—Пазарджикъ—Везиръ-Козлуджа (споменува р. Усиенъ) — Провадия—Купри-кьой (споменува Камчия и Mons Hemi) Айтосъ — Карабунаръ—Талѫ-кьой — Кърkклисе—Гиенъ — Виза - Сарай - Чорлу.

Хр. Кесяковъ, Сб. Нар. Ум. кн., XI, стр. 174.

18 вѣкъ

1709. **Михаилъ Енемманъ.** Бендеръ—Тулча—Бабадагъ (споменува Варна) —Вистеръ (Карасу) —Кара-ери—Кубадинъ—Пазарджикъ—Козлуджа—Провадия— Кюпрю-кьой —Натуръ (Надъръ или Кадърларъ — Айтосъ— Факия—Кайбиляръ — Къркклисе.

В. Миковъ. Едно пѫтуване презъ българскитѣ земи отъ 1709 год. В-къ „Зора" отъ 16. II. 1935 г.

1762. **Руджиеръ Иосифъ Бошковичъ** — Цариградъ—Карачли-кьой—Кумъ-Бургасъ—Силиврия—Чорлу—Бургасъ—Къркклисе—Китросъ—Коджа-тарлѫ—Канара—Факи—Карабунаръ — Айтосъ — Караджиларъ (споменува Ямболъ и Харманли) — Карнобатъ (споменува Сурамене) — Галакьой - Добралъ (Прилепъ), (споменува Камчия) — Чалѫкавакъ — Филибекьой—Чингелъ-кьой—Буланджи (Буланъкъ) —Калиерджа (Калугерица) — Ени-пазаръ — Козлицъ — Кючукъ-Козлуджа — Бегирли — Боюкъ-Бозлуджа — Ташъ-тепе — Коджаоглу — Пазарджикъ (споменува Шерлинджикъ, Херманлъкъ, Кюпурлилеръ) —Герсала — Карабаткьой—Карагачъ - Караюсъ—Куюссу — Карамаръ—Джувемли—Мангаръ—Болгаръ (споменува Босманце) —Бутбулеръ—Кара-су—Левце—Балтаджи-кьой —Сала-кьой — Дага-кьой (споменува Хърсово) — Ташъ-буруну — Ени-кьой — Мачинъ — Галацъ.

Л. Милетичъ. Сб. Н. У. кн. VI, 1891, стр 138 и следн. Ст. Андреевъ, Стари пѫтувания презъ България. Български туристъ. Год. XX. 1929, кн 4.

1767. **Карстенъ Нибуръ.** Константинополъ — Силиврия—Чорлу—Калистранъ — Бургасъ—Баба—Кулели—Одринъ —Енидже-кьой- - Буюкъ-дервентъ—Кючукъ-дервентъ—Папазъ-кьой—Еникьой—Афтане (споменува Сливенъ) — Изетли — Болгаръ (споменува Фандъкли, Сгралджа, Асланъ-гереде, Кадикьой)—Тубе-кьой - Комарево - Добралъ — Чалѫкавакъ — Ески-Стамбулъ (Преславъ), (споменува Ени-пазаръ и Шуменъ) — Богларъ—Разградъ - Сдрановица (Дрѣновецъ)—Ветово—Черна-вода (Червена-вода) — Русе.

Л. И. Поповъ. Пѫтуване отъ Цариградъ презъ България въ 18 вѣкъ. Пер. Сп., кн.. 69, стр. 280—291.

1787. **Контъ де Хотеривъ.** Бургасъ — Кърклисе — Коджа-тарлѫ—Факия - Карабунаръ—Коравила - Карнобатъ— Сейменъ-кьой—Лала-кьой - р. Кепмекъ—Добралъ—Драго-кьой —Шангали—Каяли - Ерубиаларъ— Кушуфлеръ—Харви—Афлатаръ — Силистра.

Г. Занетовъ. Едно пѫтуване отъ Цариградъ до Яшъ въ Молдова презъ зимата на 1787. Пер. Сп., кн. 66, стр. 301—403.

1788. **Станиславъ Малаковски.** Цариградъ — Одринъ (споменува Балкана)— Шуменъ — Русе.

2

19 вѣкъ

1827 или 1821? Ричардъ Уолшъ. Цариградъ – Санъ-Стефано — Чорлу—Люле-Бургасъ — Къркклисе — Ереклеръ — Дулатъ-Аги — Факия – Русокастро—Бини—Айтосъ—Лопеница (Лопушна) — Г. Камчия—Шуменъ—Арнаутъ-кьой—Разградъ—Бизанцъ.

7. К. Стояновъ. Пжтуване отъ Цариградъ презъ България въ 1927 г. Пер. Сп., кн. 69, 1908 стр. 237—252; сжщия въ Български туристъ, год. XVIII., 1926, кн. 8; Хр. Вакарелски. Изъ старитѣ ржкописи презъ българскитѣ земи. Бълг. Истор. Библ. Год. V, кн., 2, стр. 116 и 118.

3. Пжтя по р. Дунавъ и отъ нея —Русе — Варна или обратно

18 вѣкъ

1768. Никола Ернестъ Клееманъ. Виена — Бѣлградъ—Теке-Паланка—Видинъ — Свищовъ—Русе—Силистра—Хърсово—Галацъ.

Хр. Кесяковъ. Сб. Н. Ум., кн. XI, стр. 187.

1780. Доменико Сестини. Тимокъ—Вирфа (Върфъ) —Неселъ (Ново-село) – Флорентина—Кушава—Кутова (Кутово) —Видинъ – Рикчерекъ (Арчаръ?) — Плавикиенъ или Плевица —Кара Лумонъ (Ломъ)—Нидне?—Котослу (Козлудуй)—Орава или Рахово—Ялорница (въ Ромъния) — Вадинъ Беслие (Бешли) — Никополъ—Бебина—Фистокъ— Ливина— Систова— Пиргосъ — Русе—Куле — Кадж-кьой (Щрѫклево) – Казелова (Кацлово) – Гнуру — Нова Упака — Бахчиларъ — Спахиларъ—Гиншекъ—Насурше — Богхуларъ — Еладинъ — Градиски — Кадж-кьой — Шуменски – Иени-пазаръ—Гиогели—Бейли — Кутлубе — Деунъ —Каза-Гнуръ Керемъ—Дереси—Тасшела—Варна.

А. Ишерковъ. Прибавка къмъ статията Бележки за пжтя Русе—Варна въ XVIII в. и за главнитѣ селища край него. Год. Ун., кн. III—IV, 1906/1907. стр. 178—179; А Монеджикова въ Български туристъ. Год. XXII. 1930. кн. 1.

1785. А. Жение. Цариградъ—Варна—Русе—Букурещъ.

Ст. Андреевъ, Български туристъ, Год. XXI. 1929, кн. I.

Обширни сведения за селищата разположени по пжтя Русе — Варна презъ 18 вѣкъ сж дадени въ статията на А. Ишерковъ „Бележки за пжтя *Русе — Варна въ XVIII. в.* и главнитѣ селища край него. Год. Унив., кн. III—IV. 1906/1907 стр. 133 и следв. Въ тази статия се споменуватъ следнитѣ селища: Русе, Богаръ (Бухларъ), Разградъ, Страмовица (Дрѣновецъ), Ветово, Черна вода (Червена вода), – Тутраканъ, Силистра; Русе—Кади-кьой (Щрѫклево),—Торлакъ—Осенецъ,—Карабулакъ — Канали—Муратларъ -- Ассикьой (Хассж)—Байледере (Баялж-дере)—Каяджикъ—Текеръ-кьой—Абоба – Ени-базаръ (Нови пазаръ) Геюсетчи—Бейчикьой – Девния; Карагюисъ—

Варна, Шуменъ—Арнаутъ-кьой – Буланъкъ — Калугерица; Провадия — Джиздаръ-кьой — Кюлевча—Мадара—Шуменъ; Тестеджи — Емирлеръ — Варна — Авренъ.

4. *Пѫтя покрай Черно-морския ни брѣгъ*

17 вѣкъ.

Вензелъ Едлеръ фонъ Броняръ. Цариградъ — Чифликъ — Деркосъ (спаменува село Странджа) — Мидия — Иниада — (споменува М.-Самоковъ) — заливъ Кючукъ-Ресве и Боюкъ-Ресве — Ахтополъ-Бурну (Ахтополъ) — Василикосъ—Поровица (Емберлеръ?) —Атъ-Лиманъ—носъ Кепрю-Алти—Зейтинъ-Бурну — Созополъ — Ченгене-Скеля — Бургасъ (споменува Айтосъ) —Атанасъ-кьой—Ахеоло (Анхиало) —Равда — Месемврия — заливъ Иени-Лиманъ - носъ Емине-Бурну — с. Емине—Гьозекенъ (споменува Фундукли и Камчи-дере) — Иланджикъ — Галата-кьой — Варна (споменува Русе и Силистра) — Соганлю ? — пристанище Патца?—Балчикъ—Каварна—Суджакъ-Алти—Калиакра—Карабегъ-кьой—Карапчи-кьой — Мангалия—Кюстенджа.

П. Никовъ. Едно неизвестно описание на българския Черно-морски брѣгъ отъ 18 вѣкъ. Год. Ун., кн., XXVIII. 1931/32 стр. 1—60.

1814. Ед. **Рачински.** Варна — Созополъ — Цариградъ. Хр Кесяковъ. Сб. Нар. Ум., кн. XI, стр. 194.

5. *Пѫтя Солунъ—Цариградъ.*

1546–1549. **Пиеръ Белонъ.** Солунъ—Сидерокапса—Сѣресъ—р. Струма—Филипи – Кавала - Места—Шапсиларъ—Шапчихане—р. Марица—Родосто—Силиврия.

Б. Филовъ. Пѫтуването на Пиеръ Белонъ въ Ю. Македония и Тракия между 1546—1549 год. Сборникъ въ честь на А. Иширковъ 1933., стр. 359—364.

6. *Пѫтя Солунъ—Дунавъ*

1812. **Холландъ.** Солунъ—Клисала—Сѣресъ Демиръ Хисаръ — Мелникъ — Дупница — София — Берковица — Ломъ — Видинъ.

К. Стояновъ—Вълкановъ. Европейски пѫтешественици на Балканския п-въ. Македонски прегледъ, год. I. 1924, кн, 3.

7. *Пѫтуване изъ разни крайща на българскитѣ земи*

17 вѣкъ

Евлия Челеби. Евлия Челеби, който е пропѫтувалъ всички крайща на тогавашната турска империя ни е оставилъ подробни описания на много градове и села въ българскитѣ земи. Отъ това описание по долу изброяваме само имената на градоветѣ: Скопие—Кратово—Егри-дере (Крива-паланка)—Кюстендилъ—Дупнишката крепость—Кюпрюлю (Велесъ)—Прилепъ—Битоля—Костуръ; Гол. Чекмедже—Силиврия—Чорлу—Бургасъ—Полозъ—Айтосъ Ченге—Провадия—Шуменъ—Разградъ Русе—Свищовъ—Никополъ—Силистра—Хаджиоглу-Пазарджикъ (Добричъ)—Балчикъ—Каварна—Мангалия—Кюстенджа—Карахарманъ—Бабадагъ—Астрабадъ—Кара-Муратли—Черна-вода; Сливенъ—Нова-Загора—Ст.-Загора—Пловдивъ—Т.-Пазарджикъ—Ихтиманъ—София—Костенецъ—Мустафа-паша—Черменъ—Одринъ—Кѫркъ-клисе—Месемврия—Кюпрю-кале—Варна.

А. Шоповъ. Евлия Челеби. Пер. Сп., кн. LXII. 1901., стр. 161—193; Г. Д. Гаджановъ. Пѫтуване на Евлия Челеби изъ българскитѣ земи презъ срѣдата на 17 вѣкъ. Пер. Сп.. кн. LXX. 1909., стр. 639—724.

19 вѣкъ

1832. Александъръ Иовичъ. — Видинъ — Ачеръ (Арчаръ) — Ломъ — Линова (Линово) — Цибру (Цибъръ) — Рахова — Вадинъ — Бешликъ (Борилъ) — Тепекъ? — Черчиланъ (Джбованъ) — Сомовитъ — Никополи — Белона (Бѣлене) —Систовъ—Плѣвенъ—Габрово—Шипка—Калиферъ (Калоферъ) —Филипопелъ—(Пловдивъ)—Осинчова (Узунджово).

А. Ивић. По Бугарској пре сто година. Сб. Ак. Н., кн. XXXI. 1937, стр. 1—8.

1834. Капитанъ Занонъ. Видинъ — Скеле — Киоже — Ханъ—Арчаръ — Павликанъ — Ломъ Паланка—Криводолъ—Кривобара—Караула—Берковецъ—Клисура—Караула—Баталъ-Ханъ — Генсъ-Ханъ — Констандинъ-Бродъ (Костинбродъ) — София

А. Ивић. По Бугарској пре сто година. Сб. Ак. Н.; кн. XXXI. 1937. стр. 8—15.

1862—1863. Дж. Мюиръ Макензи и А. П. Ибри. Цариградъ — Ст. Загора — Пловдивъ — Долна-Баня—Самоковъ; Рилския манастиръ — София — Нишъ; Солунъ — Енидже — Св. Георги — Воденъ — Горничево — Битоля — Охридъ — Прилепъ — Велесъ — Скопие.

Дж. М. Макензи и А. П. Ибри. Пѫтуване по славянскитѣ земи на Европейска Турция. Видинъ 1891, стр. XVII + 122; К. Алексиевъ. Едно пѫтуване изъ българскитѣ земи преди 75 години. Сп. „Просвѣта“, год. II, кн. 9. 1937, стр. 1122—1137.

1862—1874. Феликсъ Каницъ, който е пропѫтувалъ по всички посоки Поморавия, Северна България и подбалканскитѣ полета ни е оставилъ ценни сведения за посетенитѣ отъ него селища въ тѣзи области. Отъ тритомното му съчинение Donau-Bulgarien und der Balkan, 2 издание 1882, Leipzig, на български е преведенъ само първия томъ, въ който се намиратъ сведения за селищата въ Нишко, Видинско, Кулско, Бѣлоградчишко и Ломско.

Феликъ Каницъ, Дунавска България и Балканътъ, кн. I. 1931, стр. 165.

Подробни сведения за много градове и села намираме и въ пжтнитѣ бележки на Едуардъ Броунъ и Й. Фонъ Ханъ пжтували изъ *Поморавия и Македония*, първия презъ 1670, а втория — 1858 г. обаче тѣхнитѣ описания се отнасятъ до селища, които сега лежатъ вънъ отъ предѣлитѣ на днешнитѣ български земи.

Л. И. Поповъ. Стари пжтешествия по Балканския п-въ. Бълг. сбирка, кн., XVIII. 1911. стр. 378—385. Пжтуване на Иоханъ фонъ Ханъ въ Моравско и Македония у А. Теодоровъ-Баланъ —Българи въ юго-западно Моравско. 1917, стр. 16 и следн.

Кратки сведения за селищата покрай главния пжть — *Бѣлградъ—Цариградъ*, както и за селищата покрай нѣкои отъ балканскитѣ проходи презъ срѣднитѣ вѣкове се намиратъ и въ известната книга на К. Иречекъ, Военния пжть отъ. Бѣлградъ за Цариградъ и балканскитѣ проходи. 1932. Бълг. Ист. Библ., год. IV, кн. IV, стр. 85 и следн

Много пжтописи сж използвани и отчасти преведени въ следнитѣ трудове: Д-ръ Ст. Табаковъ, Опитъ за историята на гр. Сливенъ кн. I, 1911, А. Ишурковъ, Градъ София презъ 17 вѣкъ, 1912. стр. 67 и сл. и Г. Гунчевъ, Вакарелъ, 1933, стр. 77 и сл.

Anciens voyages à travers les terres bulgares, traduits en bulgare

Par Vasil Mikov

L'auteur, comme le titre même de l'article le montre, indique tous les anciens voyages publiés en bulgare, arrangés chronologiquement par les chemins par lesquels avaient passé les anciens voyageurs:

1. Belgrade—Sofia - Constantinople, avec les ramifications: a) Dubrovnik—Novo Brdo—Vranja—Sofia, b) Dubrovnik—Skopié—Kustendil—Plovdiv, c) Vidin—Niš—Sofia, d) Plovdiv—Les Rhodopes—Ser—Salonique.
2. Roussé, Silistra ou Tulča à travers le Balkan oriental jusqu'à Constantinople.
3. Sur le Danube et de là à Roussé—Varna.
4. La côte de la Mer Noire.
5. Salonique—Constantinople.
6. Salonique — le Danube
7. Voyages à travers des régions diverses en Bulgarie.

Ces voyages présentent une source importante à la exploration du passé de nos villes et de nos villages pendant le XV à XIX siècle.

Бележки върху градоветѣ оттатъкъ Балкана

Отъ генералъ-щабния полковникъ

Г. Енехолмъ

Настоящата статия е извадка отъ ценното съчине- — Notice sur les villes situées au-delà des Balkans, occupées par les Troupes Russes pendant la glorieuse campagne de 1829. Par le Colonel d'Etat Major G. Eneholm. Imprimé par ordre suprême. St. Pétersbourg, 1830. Тази книга се намира въ много малко библиотеки и представя голѣма библиографска рѣдкость. Тя има следното съдържание: I. Общъ погледъ върху Тракия, 1. Исторически спомени, 2. Общо описание на Тракия. II Описание на тракийскитѣ градове: Одринъ, Лозенградъ, Виза, Мидия, М. Самоковъ, М. Търново, Ахтополъ, Царево, Созополъ, Бургазъ, Поморие, Несебъръ, Айтосъ, Карнобатъ, Сливенъ, Ямболъ, Чирменъ, Свиленградъ, Димотика, Люле-Бургазъ, с. Каристранъ, Чорлу, Сарай.

Въ следващитѣ по-долу редове сж дадени само градоветѣ, които влизатъ въ границитѣ на днешна България. По късно ще се обнародва частьта, засѣгаща останалитѣ градове. Б. Р.

Малко-Търново

Произходъ. Търново (Tirnovo) произлиза отъ трънъ. Българитѣ които дошли да се настанятъ на това мѣсто, преди 200 години, намѣрили околноститѣ покрити съ трьни, отгдето му и дали името Търново.

Разположение. Това градче, или по-добре казано това село, е разположено въ една дълбока урва, на брѣга на рѣка Буланъкъ-су или Търново-су. Високи разклонения на Странджа, които се отправявъ къмъ морето, ограждатъ брѣговетѣ на тази рѣка.

Брой на кжщитѣ и на жителитѣ. Въ Търново има една църква, 650 български кжщи, едно малко пазарище 3 хана, едно гръцко училище и около 50 кладенци. Броятъ на жителитѣ достига до 3500.

Управление. Търново се управлява отъ забитинъ или пълномощникъ на аянина на гр. Виза, отъ гдето зависи това градче.

Доходи. Годишно плаща 53000 гроша харачъ (данъкъ); въ време на война прибавя още 110000 гроша.

Търговия. Жителитѣ на Търново се занимаватъ особено съ скотовъдството; нѣмайки никакви индустриални продукти; тѣ търгуватъ само съ дърва, отъ които произвеждатъ различни предмети, които изпращатъ въ Цариградъ презъ Иниадския заливъ.

Земедѣлие. Ръжьта, ечемикътъ, овесътъ и царевицата даватъ срѣдни реколти; пшеницата се срѣща само въ твърде малко количество, а лозя нѣма поради суровостьта на климата; зеленчуцитѣ сѫщо тъй не сѫ въ изобилие.

Скотовъдство. Споредъ последното преброяване на стадата, Търново притежава близу 10000 овци; количеството на рогатия добитъкъ е незначително.

Гори. Околноститѣ сѫ покрити съ гѫсти гори и храсталаци.

Синьоморецъ (Каланджа, Galadjio, Kalandja)

Това село, разположено на 4 версти отъ морето, се пресича отъ една значителна рѣка съ сѫщото име, чието устие образува малкото скеле на Авеболи; наброяватъ се тамъ около 30 български кѫщи.

Ахтополъ (Akhtéboliou, Agathopolis)

Това пристанище, малко и опасно, е почти открито; източнитѣ вѣтрове сѫ често пѫти толкова буйни, че изхвърлятъ корабитѣ на брѣга, гдето се разбиватъ о скалитѣ. Наброяватъ се 2 църкви, 2 чешми и 310 гръцки и български кѫщи.

Царево (Василико, Vassiliko)

Това село, което нѣма удобни мѣста за пускане на котва, се простира по протежение на единъ дългъ и гладъкъ плажъ, и има една църква, 220 български кѫщи и 72 кладенци.

Жителитѣ на тѣзи три села нѣматъ земедѣлие и се занимаватъ съ корабоплаване и риболовъ.

Атъ-Лиманъ (Alt - Liman), **Кюпри-Алтѫ** (Keuprï - Alty) **Ропотамо** (Ropotami) и **Багларъ-Алтѫ** (Baglar-Altek)

Тѣзи малки заливчета, между Василико и Созополъ (Sozopolis), сѫ образувани отъ носоветѣ Шейтанъ и Зейтинъ-Бурунъ (Йела) и тѣхнитѣ разклонения; тѣ могатъ да поберátъ само малко число плоски кораби.

Созополъ (Sizopolis или Zopoli, древната **Аполония**)

Едно разклонение отъ планината Шейтанъ, навлизайки въ морето подъ правъ жгълъ, е образувало единъ скалистъ полуостровъ, свързанъ съ сушата чрезъ тѣсенъ провлакъ;

по-далече, въ морето, се намиратъ тритѣ острови Св. Иванъ. Презъ войната отъ 1829 г. тази позиция е била превзета отъ адмиралъ Кумани и защищавана срещу турцитѣ отъ генералъ Поинзетъ. Този полуостровъ е билъ нѣкога укрепенъ съ каменна стена; понастоящемъ има нѣколко добре разположени редути. Заливътъ на Созополъ е отличенъ и може да побере до 600 кораба. Созополъ е въ реда на селата и зависи отъ аянина на Анхиало (Анкиоло); наброяватъ се 6 гръцки църкви съ беденъ изгледъ и около 20 други църкви въ развалини, както и 950 гръцки кѫщи; нѣма чешми, но кладенцитѣ даватъ сладка вода.

Бургазъ (Bourgas или Pirgos)

Величествениятъ Бургазки заливъ е образуванъ отъ единъ клонъ на планината Шейтанъ, която захваща близу до Созополъ съ носъ Багларъ-Бурунъ, и отъ Еминската планина, склонъ отъ Балкана, който се издава въ много носове въ морето. Най-удобни по-малки заливчета въ този голѣмъ заливъ сѫ този на Форосъ, който прониква далече въ сушата чрезъ едноименно езеро, и тѣзи на Чингане и Анастасъ. Въ Бургасъ, корабитѣ съ малки размѣри се доближаватъ лѣте до брѣга; но въ по-горе споменатитѣ заливи или въ Созополъ търсятъ прибѣжище срещу вѣтроветѣ.

Бургазъ е разположенъ на брѣга на морето въ една блатиста равнина и обграденъ на изтокъ отъ Мандренското езеро (Moungris-gueul), задъ което се издигатъ, успоредно на морето, високи планини, покрити съ гори. Градчето нѣма сладка вода; такава черпятъ отъ една чешма, която се намира на $3^1/_4$ версти по пѫтя за Карабунаръ (Karabunar); притежава много кладенци но водата е солена. Въ Бургазъ се наброяватъ 2 джамии, отъ които едната, доста хубава, на самото пристанище; 1 гръцка черква, 116 гръцки кѫщи, 212 турски, 29 арменски и 7 цигански; двадесетина отъ тѣзи кѫщи сѫ доста обширни, а нѣкои и доста красиви; 112 дюкяни, 1 баня и 3 мелници карани отъ коне. Бургазъ зависи отъ аянина на Айтосъ (Айдосъ).

Предполага се, че на югъ отъ Бургазъ, близу до носъ Св. Никола, на мѣстото гдето се намира едноименното село, се е издигалъ нѣкога градътъ Аполония; не съмъ намѣрилъ никаква следа; нѣкои поставятъ този градъ близу до Созополъ.

На единъ каменистъ островъ, на 6 версти северно отъ Бургазъ се намира манастирътъ Св. Анастасъ; въ него живѣе гръцкиятъ владика и нѣколко монаси и притежава единъ кладенецъ, издълбанъ въ скалата и прочутъ по прекрасната си вода.

Поморие (Анхиало, Ankhiolo или Akkiali).

Градътъ Анхиало е разположенъ на единъ полуостровъ, образуванъ отъ единъ клонъ на Балкана, който се вдава далече въ морето. Тамъ се идва отъ Айтосъ и Месемврия презъ тѣсенъ провлакъ, който е дълъгъ близу три версти; найблизката до морето часть е често наводнявана отъ приливитѣ. Анхиало има една джамия, една голѣма кжща на пашата, 6 гръцки църкви наполовина разрушени и близу 20 развалини отъ църкви. Гръцкиятъ митрополитъ се намира въ Анхиало. Наброяватъ се 2300 гръцки кжщи, 300 турски, 4 чешми, голѣмо количество кладенци; пазарътъ е доста добъръ. Едва се забелязватъ следи отъ стената на крепостьта. Красотата на разположението на Анхиало и голѣмото число мелници му придаватъ отдалече твърде живописенъ изгледъ. Това градче зависи отъ маданитѣ на М. Самоковъ. Главната търговия на жителитѣ се състои въ продажбата на соль, която вадятъ отъ езерата.

Несебъръ (Missevri, древната Mesembria).

Това градче е заобиколено отъ три страни съ вода и е свързано съ сушата само съ единъ твърде тѣсенъ провлакъ, имащъ приблизително $^3/_4$ версти дължина, и една каменна стена въ развалини. Несебъръ не се издига на повече отъ два или три сажена надъ повърхностьта на морето; но неговото доближаване отъ тази страна е мжчно отъ стратегично гледище, защото самата природа е образувала бойници съ кули, които сж били още засилени и отъ изкуството. Носътъ на Балкана Емине-Бурунъ образува на това мѣсто удобно заливче.

Жителитѣ на Несебъръ претендиратъ да сж емигрирали отъ Мери, близу до Еноския заливъ, и привеждатъ за подкрепа самото име на тѣхното градче. Мисеври на гръцки езикъ значи югъ, а на тракийски диалектъ, полуградъ, т. е. емигранти отъ югъ, които сж колонизирали единъ полуостровъ. Въ Несебъръ има една малка джамия и 6 гръцки църкви наполовина разрушени; едната отъ тѣхъ е митрополитска и има свой епископъ: тя е забележителна съ гроба на Марта Кантакузина, съпруга на князъ Димитрий Български; църката е получила отъ него въ даръ едно евангелие, съ нѣколко сребърни украшения; тамъ се намира още една стара икона на Св. Богородица, донесена, както твърдятъ, отъ Мери отъ жителитѣ по време на тѣхното преселение. Несебъръ наброява 850 гръцки кжщи, 15 турски и единъ малъкъ пазаръ Водата на кладенцитѣ е солена.

Почвата на областьта, която се простира къмъ Балкана произвежда пшеница, ечмикъ, овесъ, ръжь, царевица и просо. Има много гори въ околноститѣ; жителитѣ на Несебъръ и крайбрѣжнитѣ села строятъ кораби и малки ладии; голѣмо число отъ тѣхъ отиватъ въ Цариградъ да продаватъ риба и кожи.

Айтосъ

Разположение. Градъ Айтосъ (Aidos, Идосъ или Астосъ — орелъ) е разположенъ въ подножието на южнитѣ склонове на Балкана, на голѣмия пѫть отъ Шуменъ (Schoumla) за Одринъ (Andrinopole); обширни равнини се простиратъ на югъ и на западъ отъ този градъ.

Брой на кѫщитѣ. Забелязва се една голѣма каменна кѫща, принадлежаща на Варненския паша, Хаджи-Юсуфъ-Ефенди, и една църква съ твърде скроменъ изгледъ; броятъ на българскитѣ кѫщи е 450, турски — 860, отъ които 12 доста хубави и 4 арменски кѫщи. Наброяватъ се около 6000 жители.

Води. Нѣколко планински потока се съединяватъ при Айтосъ; тѣ сѫ отведени въ разни канали и напояватъ дворовetѣ и градинитѣ на града. Освенъ това се наброяватъ и 25 чешми съ отлична вода.

Управление. Градъ Айтосъ е центъръ на обширенъ кадалъкъ, отъ който зависятъ множество градчета; той е сѣдалище на аянина и на другитѣ чиновници на кадалъка.

Търговия. Търговията на този градъ е незначителна и се състои само въ размѣната на занаятчийски произведения срещу земедѣлски такива.

Земедѣлие и скотовъдство. Околноститѣ сѫ твърде плодородни и произвеждатъ въобще всички видове жито; тѣ отхранватъ освенъ това близу 70000 овци, но има едъръ добитъкъ.

Пѫтища. Всички пѫтища, които водатъ отъ Айтосъ къмъ съседнитѣ градове, съ изключение на тѣзи презъ Балкана, сѫ твърде добри.

На пѫтя отъ Айтосъ за Анхиало, близу до село Лѫджа (Lydja) се намиратъ сѣрни минерални води, гдето щедростьта на Селимъ II е построила великолепни бани.

Карнобатъ (Karnabat)

Разположение. Това градче е разположено на една равнина въ подножието на Странджа на брѣга на рѣка Боклудже-дере. (Bekloudje-Déré).

Брой на кѫщитѣ. Въ това градче се наброяватъ една джамия, едва забележима, 1 църва, 4 чешми, 510 турски кѫщи, 340 християнски, 80 испански евреи, много кладенци и една кланица за пастърма.

Земедѣлие и скотовъдство. Жителитѣ сѫ почти всички земедѣлци. Пшеницата, ръжьта, ечемикътъ, просото, оризътъ и разнитѣ зеленчуци се намиратъ тамъ въ изобилие; лозята сѫ слаби. Жителитѣ поддържатъ много стада добитъкъ отъ всѣкакъвъ родъ.

Доходи. Карнобатъ плаща въ мирно време 58000 гроша къмъ които прибавя въ време на война още 120000. Селата, които зависятъ отъ него, плащатъ презъ мирно време 140000 гроша и 280000 гроша въ повече презъ време на война. Данъкътъ върху лозята дава 31000 гроша.

Пѫтища. Пѫтищата отъ Шуменъ и отъ Факия (Faki) сѫ лоши; този отъ Айтосъ минава презъ равнини; пѫтьтъ за Сливенъ (Сливно) става все по-труденъ колкото се отдалечава; този за Ямболъ е отчасти плănински, а този за Одринъ (Адринопълъ) доста добъръ.

Търговия. Главнитѣ търговски произведения на Карнобатъ сѫ лойта и пастърмата, солено и пушено месо, което е отъ обща употрѣба въ цѣла Турция и въ Кавказъ. Жителитѣ на тѣзи страни, поради природното си нехайство, се запасяватъ твърде малко съ сѣно за да хранятъ стадата презъ зимата; добитъкътъ отслабва и често много отъ него измира отъ студъ. Поради това, почти въ всички градове, въ околноститѣ на които има стада, се намиратъ кланици, гдето се приготвя пастърма. Есенно време се колятъ по нѣколко хиляди животни, добива се лой и се прави пастърма, отъ която всѣки житель се запасява за презъ зимата, споредъ възможноститѣ си.

Сливенъ

Разположение. Сливенъ (Slivno, Slimna Selimia, или Jslemia) е градъ наскоро основанъ; разположенъ е въ подножието на Балкана и почти отъ всички страни е заобиколенъ съ височини, които отварятъ изходъ само на югъ. До града се достига по пѣсъчливъ пѫть и презъ гори. Разположението на Сливенъ може да бѫде сравнено по нѣкакъвъ начинъ съ онова на Шуменъ: наистина, той е почти недостѫпенъ. Това мѣсто е било по-рано заобиколено съ каменна стена; въ последствие турцитѣ сѫ изкопали нѣколко окопи.

Градътъ се раздѣля на 3 части, именно: Сливенъ, Кадлекьой и Ново-село (Endji-Kioï, новъ кварталъ).

Води. Водитѣ, които протичатъ отъ планинитѣ, сѫ отведени въ улицитѣ и дворовeтѣ на кѫщитѣ. Въ града има близу 100 чешми и кладенци.

Брой на кѫщитѣ. Въ Сливенъ се наброяватъ 21 джамии; една стара гръцка църква се намира въ Ново-село и две други, съ модерна архитектура въ Кадле-кьой. Понастоящемъ се строи една църква въ самия Сливенъ, който притежава 14 воденици, 2 бани, 1 кланица, едно пазарище отъ около 462 дюкяни; едно гръцко училище, 2150 турски кѫщи, 2070 български и гръцки, 25 арменски, всичко 4245 кѫщи съ около 20000 жители.

Доходи. Градътъ, съ 17 села, които зависятъ отъ него плаща годишенъ налогъ 150000 гроша за лозята; данъкътъ (харачътъ) е 120000 гроша, къмъ които се прибавятъ въ време на война 250000 гроша. Селата плащатъ въ мирно време 40000, а въ военно време още 120000 гроша извънъ редовния данъкъ.

Управление. Градътъ Сливенъ има своя аянинъ, свой кадия и други чиновници, които зависятъ всички отъ Силистренския паша.

Занаяти. Въ Сливенъ се работятъ платове отъ срѣдно качество, тифтикъ-аба, обикновена плъсть, твърде ценени по цѣла Турция, малко розово масло, цеви на пушки, барутъ, много медни предмети и сахтянъ.

Търговия. Артикулитѣ за износъ сѫ платове за Одринъ; платове, одеала и вълна за Анадола и Унгария. Получаватъ отъ Кримъ лой, сапунъ, оризъ и вълна; отъ Цариградъ кафе и колониални стоки; купуватъ въ Анадола памукъ, който изпращатъ въ Брашовъ (Boroscheff), въ Австрия. Другитѣ продукти сѫ продавани или размѣняни намѣсто, главно на голѣмия ежегоденъ панаиръ, на който се събиратъ много търговци отъ Европа и Азия.

Земедѣлие. Околноститѣ не сѫ твърде обработени; все пакъ произвеждатъ пшеница ръжь, овесъ, ечемикъ и малко оризъ; лукътъ на Сливенъ е твърде ценѣнъ и разпращанъ въ различнитѣ градове за сѣене; зеленчуцитѣ сѫ отлични, а лозята виреятъ въ изобилие.

Скотовъдство. Жителитѣ поддържатъ достатъчно стада.

Пѫтища. Градътъ се сношава съ Шуменъ и съ Търново чрезъ лоши пѫтища, които минаватъ презъ Балкана; този за Нова-Загора (Eni-Saara) е сѫщо планински, но пѫтищата за Карнобатъ и Ямболъ сѫ доста добри.

Ямболъ

Разположение. Градътъ Ямболъ (Yambolis) е построенъ на Тунджа, която го раздѣля на две части, свързващи се съ единъ старъ дървенъ мость, построенъ надъ тази рѣка. Главната часть на града, която носи името на стария Ямболъ, е разположена на лѣвия брѣгъ върху издигнато плато, а на отсрѣщния брѣгъ се намира новия Ямболъ или Каргона (Korgoun) Отъ къмъ тази страна се забелязва една обширна равнина, заобиколена отъ планини; тѣзи височини образуватъ брѣговетѣ на Тунджа.

Брой на кжщитѣ. Стариятъ градъ има 11 джамии, 1050 турски кжщи, 508 български, 148 на испански евреи; една голѣма камена сграда, отъ рода на казарменъ оборъ (Керванъ-Сарай,) можеща да побере 500 коня; и 5 кланици, или работилници за пастърма, гдето годишно се колятъ близу 8000 животни, срѣдно взето. Въ Каргона има две малки църви, 15 турски кжщи, 510 български, едно пазарище (чаршия) съ около 300 дюкянчета, отъ които 7 хана. Всичко градътъ наброява 2229 кжщи съ около 11000 жители, отъ които 6000 турци, 5000 българи и 600 евреи.

Води. Освенъ Тунджа, Стариятъ Ямболъ (Eski Yambol) има 21 чешми и около 300 кладенци; въ Каргона нѣма чешми, а черпятъ вода отъ кладенцитѣ.

Управление. Градъ Ямболъ, съ 32 села, които зависятъ отъ него, се управлява отъ аянинъ зависещъ отъ Силистренския паша.

Доходи. За лозята на града и на селата се плаща годишенъ налогъ отъ 72000 гроша. Въ мирно време градътъ плаща 95000 гроша данъкъ (харачъ), а селата 100000 гроша; въ време на война първиятъ прибавя 195000, а последнитѣ 200000 гроша.

Търговия. Произведенията за износъ сж сахтянъ, груби платове, одеала, плъсть, лой, пастърма, кожи и вълна. Голѣмо количество добитъкъ се изпраща въ Цариградъ.

Земедѣлие. Ръжьта, ечимикътъ, пшеницата, овесътъ, просото и оризътъ растатъ въ изобилие; грозде има малко. Околноститѣ сж богати съ добитъкъ; нѣколко хиляди овци пасятъ по тучнитѣ пасбища.

Пжтища. Пжтищата отъ Сливенъ и Карнобатъ, макаръ пресѣчени отъ височини, сж удобни; но пжтьтъ за Одринъ, колкото повече се отдалечава, става по-планинистъ, до последния склонъ на Дервентъ-кьой въ развнинитѣ на Едирне.

Свиленградъ (Мустафа-Паша. Djesser Moustapha-Pacha)

Исторически изследвания. Везирътъ Мустафа-Паша Куперли, желайки да остави името си на поколѣнията, построилъ надъ Марица въ това градче единъ грамаденъ мостъ, дългъ 120 сажена (джесеръ на арабски значи мостъ) една джамия, единъ голѣмъ камененъ ханъ, покритъ съ олово. Това градче, бидейки разположено на голѣмия пжть отъ Пловдивъ (Филипополи) за Одринъ (Адриноплъ), презъ който минаватъ постоянно многобройни кервани, отиващи отъ София за Цариградъ, жителитѣ сж намѣрили за полезно да се установятъ тукъ, и така малко по малко градчето се формирало.

Разположение. Мустафа-паша е разположенъ въ подножието на височини, върху съвсемъ равно мѣсто и се състои отъ четири квартали, разположени на двата брѣга на Марица.

На дѣсния брѣгъ се намира Циганскиятъ кварталъ (quartier de Tchingane), а на лѣвия — кварталитѣ Кинахлж, Тиоркъ махала (Tiork-Magalessi) и Баядъръ (Baiadyr).

Води. Освенъ Марица около 50 кладенци доставятъ вода на градчето.

Брой на кжщитѣ. Тукъ има три джамии, включително тази построена отъ Мустафа-паша; 1 голѣмъ ханъ, 2 бани, единъ пазаръ, който започва отъ моста и се простира по протежение на цѣлия градъ; 300 мюсюлмански кжщи, 340 гръцки, 8 цигански, 3 еврейски, всичко 651. Броятъ на жителитѣ достига до 3000.

Везирътъ Куперли още преживе присъединилъ къмъ това градче още 18 села, отъ които 5 сж населени съ християни, 5 съ турци и 10 съ българи и турци; тѣзи села наброяватъ общо близу 2400 кжщи.

Доходи. Градчето плаща 28000 гроша данъкъ (харачъ) и 53000 за издръжка на войската, селата 117000 гроша данъкъ (харачъ), 234000 гроша за войската. Налогътъ върху лозята на градчето и на селата дава 10000 гроша.

Търговия. Търговия почти нѣма и се състои само въ продажбата на малко количество коприна, сирене и пастърма.

Земедѣлие. По-голѣмата часть отъ населението сж земедѣлци. Почвата е благоприятна за вирѣнието на пшеницата, ръжьта ечемика, овеса, царевицата, просото, лена и памука, но не ги обработватъ въ голѣмо количество. Лозята постепенно се увеличаватъ.

Скотовъдство. Има малко едъръ добитъкъ въ градчето; но въ селата се наброяватъ около 45000 овци.

Пжтища. Пжтищата, които водятъ за Пловдивъ (Филипополи), за Одринъ, за Чирменъ, за Загора (Saara), сж твърде добри; този за Юскюдаръ (сега с. Щитъ) е лошъ, тъй като минава презъ планинска и гориста мѣстность.

Преведе: С. Бояджиевъ

Notice sur les villes situées au-delà des Balkans

Par G. Eneholm

Cet article présente la traduction d'un extrait du précieux ouvrage „Notice sur les villes situées au-delà des Balkans, occupées par les Troupes Russes pendant la glorieuse campagne de 1829“, par le colonel d'Etat-Major Eneholm. Imprimé par ordre suprême (St.-Pétersbourg, 1830). On examine 12 villes qui entrent aujourd'hui dans la Bulgarie.

ИЗЪ ТУРСКИТѢ АРХИВИ

Нѣколко турски документи отъ XVI. в. по продоволствието на султанската войска съ овце отъ български селища

отъ

Д-ръ Петъръ Миятевъ

Нашитѣ документи за стопанско-економическото и културно положение на българитѣ презъ първитѣ десетилѣтия следъ покоряването подъ турцитѣ сѫ съвсемъ незначителни. Ето и защо сме свикнали да смѣтаме тоя периодъ отъ нашата история за най-тъменъ. За общото положение на българския народъ въ ония времена ние сме принудени да сѫдимъ отъ положението на османската държава и на другитѣ покорени народи. По всичко изглежда, че въ първитѣ нѣколко десетилѣтия отъ турското робство българинътъ ще да се е чувствувалъ сносно и мирно е понасялъ данъцитѣ, които сѫ били сѫщи, както и ония, които той плащалъ на собствената си държава до преди нейното покоряване. И сега издръжката на държавата падала изцѣло на неговитѣ плещи, но той не се оплаквалъ, защото изобилието на неговитѣ произведения стигало и за него и за държавата. Ние знаемъ добре, че българинътъ отъ край време се е занимавалъ съ скотовъдство и земедѣлие — негови главни занятия и поминъкъ. На завоевателя-османецъ, който прекарвалъ повече въ походи и войни, тъкмо и такива поданици му трѣбвали. Тѣ му обеспечавали прехраната, продоволствието на войската му, изобщо тѣ били сигурна гаранция за неговото благоденствие. Трудолюбивиятъ и упоритъ българинъ безропотно носѣлъ игото и обработвалъ роднитѣ поля. Ако за въ бѫдеще се намѣрятъ документи по тоя периодъ отъ нашата история, ние ще можемъ по-добре да установимъ отношенията между господари и покорени.

Непрестаннитѣ походи на османската войска, прекалено голѣмитѣ ламтежи за все по-нови и по-нови завоевания на османската държава, обаче, скоро измѣнили положението то отъ сносно се обърнало на непоносимо. Постоянното изтощаване на жизненитѣ сили на държавата налагало увели чение на данъцитѣ, създаване на нови налози, които покореното население трѣбвало да намѣри и даде. Не стига само това. Появилитѣ се подкупничества и развала между султановитѣ чиновници започнали да се ширятъ навредъ изъ страната и да изсмукватъ и последнитѣ сили на нещастното българско население. Селячеството, което винаги било опора на държавата, се огъвало подъ тежкитѣ налози и когато не можело да излѣзе на глава, напускало своитѣ селища и търсѣло другаде поминъкъ.

Това обстоятелство, изглежда, не безпокояло много кжсогледия турчинъ, защото той нищо не правѣлъ, за да облекчи положението на своя данъкоплатецъ и източникъ на блага. А такива българинътъ-рая произвеждалъ много. Въ Цариградъ, срѣдището на империята, Одринъ и нѣкои други по-голѣми градове, се изпращали постоянно отъ различнитѣ краища на България голѣми количества хранителни произведения, вълна, шаеци, кожи, желѣзни произведения и др. За това ние разполагаме и съ писмени документи. Въ настоящата статийка ние искаме да приведемъ само нѣколко турски документи, отъ които се вижда, какви голѣми количества овце изнасяли нѣкои наши селища само за нуждитѣ на войската.

Овцевъдството у насъ е било развито още отъ твърде ранни времена. За склонностьта на българина къмъ планински и овчарски животъ презъ XV ст. пише и Филипъ Буонакорси (живѣлъ презъ XV ст.). Овчари-стопани на 4000—5000 глави овце по ония времена не сж били рѣдки. На овцевъдството нѣкои наши селища сж дължели и своето благосъстояние. Градъ Копривщица, напримѣръ, още отъ XVI ст. е взелъ преднина въ това отношение и е билъ прочутъ овцевъденъ центъръ. За това, разбира се, благоприятствувало неговото географическо разположение и климатически условия. Голѣмитѣ стада овце дали възможность да се развие тукъ и прочутото джелепство[1]) и бегликчийство, които направили отъ Копривщица богатъ и цвѣтущъ градецъ, който по освободителнитѣ борби, благодарение на будното си и просвѣтено население игра видна роля. Отъ документитѣ, които по-долу ще дадемъ, се вижда, че овце въ твърде голѣми количества се изнасяли отъ много и различни селища на България и Македония. Голѣмитѣ количества овце били откарвани отъ планинскитѣ селища да зимуватъ изъ равнинитѣ, често пжти на стотици километри, а напролѣть пакъ били връщани. Овцевъдството, и то въ такива широки размѣри, давало голѣмъ поминъкъ на българското население. Добивали се млѣчни произведения, които се носѣли по цариградскитѣ, одринскитѣ и анадолски пазари и били прочути по своята доброкачественость. Добивала се вълна, която отивала въ различнитѣ работилници на страната, а отъ тамъ, въ видъ на шаеци и аби, се пръскала изъ цѣлата империя. Особено прочута била вълната изъ Карнобатско.

---

[1]) Отъ арабската дума ǵeleb = стока, която се пренася, която се кара на пазаръ, напр. животни, роби и др. Отъ тукъ започнали да наричатъ и ония, които карали стоката, съ името джелепи, т. е. водачи, събирачи на жива стока и под.

Овцевъдството, както казахме и по-горе, дало възможность да се създаде и съсловието на джелепитѣ — главно българи и бошнаци, които събирали и разнасяли овце и тѣхни произведения изъ голѣмитѣ пазари. Виждайки голѣмата полза отъ овцевъдството, и самата власть се стремѣла да прави улеснения, било на самитѣ овчари-стопани, било на джелепитѣ-търговци. Било е време, когато последнитѣ се ползували съ голѣмо уважение и тяжесть предъ официалната власть.

Общиятъ упадъкъ на империята, появата на разбойничеството (кърджалийство и даалийство), увеличенията на данъцитѣ и налозитѣ, обаче, нанесло и на тоя клонъ отъ народното стопанство тежъкъ ударъ. Въпрѣки всички тия несгоди въ много български селища, дори до края на XIX ст. продължавали да отглеждатъ овце на голѣми стада, каквито днесъ вече рѣдко има. Отъ разказитѣ на З. Стояновъ (Записки, т. I, стр. 25 и пос.) се вижда, че дори и въ шестдесетѣхъ и седемдесетѣхъ години на миналия вѣкъ въ нѣкои балкански селища, като Жеравна, Градецъ, Медвенъ и Котелъ е имало овчари-стопани на 1000—2500 глави овце. За пасбища на тия овце служили равнинитѣ на Добруджа и Карнобатското поле. Борбитѣ з освобождение и по-късно новосъздаденитѣ граници межд Турция и нова България съвсемъ отнеха обширнитѣ пасбищ на голѣмитѣ стада овце и овцевъдството въ размѣритѣ, коит имало презъ XVI, XVII и XVIII в., западна.

Голѣмитѣ количества овце, които се изпращали за войската, били предназначени изключително за клане. Първоначално съ събирането на овце за клане за нуждитѣ на войската били натоваряни самитѣ кадии на различнитѣ околии. Тов се вижда добре отъ тукъ обнародванитѣ документи. Но п това време се появяватъ и джелепитѣ. До преди тѣхъ самит стопаии или тѣхни люде били принудени да откарватъ стадата си до мѣстоназначението имъ. Кадиитѣ сѫ били длъжн да следятъ за събиране на точно опредѣленото число овц отъ всѣка околия и да ги изпращатъ навреме, за да не страд продоволствието на войската, Нашитѣ документи произхождатъ отъ времето на Сюлеймана Великолепни (1521—156 и сѫ отправени отъ Цариградъ до кадиитѣ на нѣкои южн български, западно-български и македонски околии. По-дол даваме и самитѣ документи, които се намиратъ въ сби ката отъ 99 документи по стопанско-економическото пол жение на България или по-точно на нѣкои български гр дове презъ 1565—1839 г. на починалия презъ 1937г. турс историкъ Ахмедъ Рефикъ — Türk idaresinde Bulg ristan, Jstanbul, 1933, 8^0, 80 стр. (България подъ турско владичество). Обнародванитѣ отъ Ахмедъ Рефикъ 99 документи въ турска латиница се намиратъ въ Hazine-i-evrak= Цариградски архивъ. По-точно означение за тия документи авторътъ не е далъ, което е единъ недостатъкъ на неговата сбирка Познавайки, обаче, лично Ахмедъ Рефика и неговата добросъвестность, ние съ довѣрие даваме български преводъ да три документа отъ тая сбирка. Латинскитѣ турски текстове на тия документи тукъ не даваме, защото спомената книга може да се намѣри въ нѣкои Софийски библиотеки. Ограничаваме се само съ страницата, на която се намира документа и броя му, които даваме при самитѣ преводи.

* * *

I.

*Заповедь до кадиитѣ на Чирменъ*1), *Нова Загора, Стара Загора и Узунджово*2):

Съ преди изпратената ми свещена заповедъ бѣше наредено [следното]: ти, които си кадия на Чирменъ да приготвишъ 1830 овце, ти, кадията на Нова Загора да приготвишъ 2330 овце, ти, които си кадия на Стара Загора да приготвишъ 6450 овце и ти кадията на Узунджово да приготвишъ 3730 овце.

Излазяйки сега, въ деветия денъ на месецъ шевалъ, съ Божа слава, изъ (отъ Бога) закриляния Станбулъ и пѫтувайки на етапи заповѣдвамъ: щомъ пристигне (настоящата) по отношение на овцетѣ всѣки отъ васъ лично безъ отлагане и забавяне и безъ да се осланя никому да присѫпи къмъ приготовление на опредѣленото и зарегистрирано отъ джелепитѣ въ каазитѣ ви число овце, което да бѫде откарано отъ ваши замѣстници — въ мѣста, близки на установенитѣ конаци, така че щомъ пристигне (войската) тѣ да бѫдатъ готови и въ това отношение да не се чувства затруднение. Прочее, ако опредѣленото отъ каазитѣ ви число овце не се приготви безъ недоимъкъ и се явятъ затруднения, никакво ваше извинение не ще бѫде прието. Като знаете, (че за такова нѣщо) ще бѫдете укорени и порицани, трѣбва да покажете старание и усърдие по отношение на събирането на овцетѣ.

На 13 Шевалъ 973 (= 3 Априлъ 1565 год.).

(Врѫчи се на ордужубашията Пири Чаушъ).1)

---

1) Село Чирменъ е влизало въ Мустафа пашенската (Свиленградската) кааза. Сега е въ Тракия подъ турска власть. Презъ XVI в. е било важенъ административенъ центъръ, като седалище на санджакъ.

2) Село на 10 клм. северо-източно отъ Хасково. Презъ миналото столѣтие тукъ ставалъ прочутъ панаиръ.

3) Вж. Ahmet Refik, op. cit., S. 9—10, 6.

II.

Заповедъ до кадиитѣ на Самоковъ, Шехиркйой,[1]) Радомиръ, Берковица, Кратово, Струмица, Тиквешъ, Враня, Щипъ и Скопие.

Съ изпратената ми преди до васъ по чаушина отъ Високата ми Порта, Бали, нека се увеличи неговата мощь, свещена заповедъ, азъ нареждамъ: всѣки отъ васъ да изнесе отъ каазата си и да докара въ императорската ми войска (следния) брой овце: отъ Самоковската кааза 15400, отъ Шехиркйойската кааза 26650 глави овце, отъ Радомирската кааза 19100, отъ Берковската кааза 30400, отъ Кратовската кааза 30400, отъ Враненската кааза 6340, отъ Щипската кааза 26500 и отъ Скопската кааза 25550 овце.

Като нареждамъ сега, щото споменатитѣ овце, преди да отидатъ въ императорската ми войска да се приготвятъ, и откаратъ въ Бѣлградъ, постановлявамъ: щомъ пристигне свещената ми заповедъ, безъ никакво забавяне и отлагане, всѣки отъ васъ лично да следи внимателно, щото годното за клане количество овце, опредѣлено отъ каазитѣ ви да бжде приготвено и откарано отъ стопанитѣ или пълномощницитѣ имъ въ Бѣлградъ.

Така че всѣки отъ васъ да приготви бързо и изпрати на опредѣленото мѣсто заповѣданото число овце [въ което, ако] когато пристигне, нѣщо липсва или има нѣкаква грѣшка и недоимъкъ, никому отъ васъ не ще се приеме извинението и ще бждете укорени. Да действувате споредъ това и въ старанието си да не губите нито минута.

На 5 Зилкаре 973 [= 24 Май 1565 год.]

(Вржчи се на чаушина Армутчуоолу Нуманъ [2])

III.

Заповедъ до кадията на Филибе

Изпращайки списъкъ, съобщавашъ, че намиращиятъ се въ каазата ти джелепкейшанъ [3]) има въ регистъра[си] всичко 25115 овце. [Отъ тѣхъ] 6219 били изпратени [и че] оставатъ 18896 овце. Ще положишъ старание и усърдие, като се пазишъ отъ небрежность и снизхождение, щото споменатитѣ останали овце да се изпратягъ и доставятъ съ суруджиитѣ [4]) бърже безъ никакъвъ остатъкъ и липса въ [отъ Бога] закриляния Одринъ. Споменатото дѣло е отъ важнитѣ, [га] внимавай лично то да не бжде пренебрегнато и не да бждешъ отстраненъ и порицанъ както трѣбва.

---

[1]) = Пиротъ.

[2]) Ahmet Refik, op cit S. 10–11, 8.

[3]) G'elebkešan = водачъ на стада, доставчикъ на стада и подобни.

[4]) Sürü = стадо; sürüg'ü = който води, придружава стадо.

Въ края на Шабанъ, 975 [= края на февруарий 1567 г.][1]

Подобно на горнитѣ три документа за събиране и изпращане на твърде голѣми количества овце: отъ Берковица, Пиротъ, Самоковъ, Скопие, Кратово, Тиквешъ, Щипъ, Струмица, Радомиръ, Враня, София и околностьта ѝ и Пловдивъ за Цариградъ или за нуждитѣ на войската има въ споменатата вече сбирка на Акмедъ Рефикъ и на стр. 8, док. 3, произхождащъ отъ 3 Реджебъ 973 г. (= 27 Януарий 1566 г.]; стр. 25, док. 34 отъ Джемазиюлеввелъ, 1000 г. [= Мартъ — Априлъ, 1591 г.) и на стр, 26, док. 36, недатиранъ.

Поради голѣмото сходство на тия три документа съ съдържанието на преведенитѣ вече три, тѣхъ тукъ не даваме въ преводъ, а се задоволяваме само да ги споменемъ. Формалнитѣ части въ тия три документа сѫ сѫщитѣ, както въ горнитѣ, различава се само числото на овцегѣ а именно: въ док. 3 на стр. 8 отъ 3 Реджебъ 973 г. тѣхниятъ брой е 174,290 глави[2], въ док. 34 на стр. 25 отъ Джемазиюлеввелъ 1000 г. — 30,600 глави овце и въ док. 36 на стр. 26 — 34430 овце.

Einige türkische Urkunden aus dem XVI. Jahrhundert über die Verproviantirung des Sultanheeres mit Schafen von bulgarischen Ortschaften

Von Dr. Peter Mijatew

Türkische Dokumente, die sich auf die wirtschaftliche und kulturelle Lage Bulgariens, auf die Zeit der ersten Jahrzente der türkischen Unterwerfung beziehen, besitzen wir heutzutage nicht. In seiner alten Heimat und auch vor der türkischen Unterjochung beschäftigte sich der Bulgare hauptsächlich mit Landwirtschaft und Viehzucht. Wir besitzen Aufzeichnungen, laut welchen die Bulgaren noch im XV. Jahrhundert zum Gebirgs- und Hirtenleben neigten. Die Schaftzucht, das Aufziehen von grossen Herden die einige Tausend Stück Vieh zählten, wurde von Bulgaren noch im XVI und XVII Jahrhundert betrieben.

Aus der drei Urkunden, die der vor kurzem verstorbene türkische Historiker Ahmet Refik, in seinem Werke „Türk idaresinde Bulgaristan, Istanbul, 1933, 80 S. unter № 6, 8 und 13 anführt, ersehen wir, was für eine grosse Anzahl Schäfe, die bulgarischen Kreise Čirmen, Nova- und Stara-Zagora, Uzundžovo, Samokov, Pirot, Radomir, Berkovitza, Kratovo, Strumitza, Tikveš, Skopie, Sofia und Plovdiv noch im Jahre 1565 und 1567 lieferten. Diese Schäfe waren alle für den Proviant des türkischen Heeres bestimmt.

---

[1] Ahmet Refik, op. cit, S. 13—14. 13.

[2] Това число се отнася до първитѣ десеть селища, които по-горе изброихме.

Mit der Requirirung der Schäfe von der bulgarischen Bevölkerung, waren zuerst die Kadis betraut, später aber verrichteten dies die sogenannten джелепи (dželepi), deren Amt von Anfange der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts datiert; es waren hauptsächlich Bulgaren und Bosnier. Als später Bulgarien vom türkischen Joch befreit wurde, gingen diese grossen Schafzüchtereien zugrunde und mit ihnen verschwand das Amt der джелепи (dželepi), welches vorher manchen bulgarischen Gebirgssiedlungen einen baträchlichen Wohlstand brachte.

ВЕСТИ

Проучване на Севлиево и Севлиевско

Въ столицата на България сѫществуватъ културно-просвѣтни дружества, въ които членуватъ изселници отъ разни наши градове та дори отъ нѣкои голѣми и близки до София села. Тѣ сѫ създадени, за да се подържа връзката между изселилитѣ се съграждани въ новото имъ мѣстожителство. За постигане на тази цель, тѣ се събиратъ обикновено поне веднажъ въ годината, за да прекаратъ заедно една вечерь въ срещи, забави и спомени по родното мѣсто. Освенъ срещи, нѣкои дружества сѫ взели и почина да опишатъ, или да спомогнатъ да се опише родния край.

Единъ такъвъ починъ бѣ взетъ още презъ 1926 година отъ Севлиевското благотворително и културно-просвѣтно дружество „Росица“. Тогава, предъ предстоящото празнуване 50-годишнината отъ освобождението на градъ Севлиево, бѣ решено да се напише и отпечата особна „юбилейна книга“. На единъ петочлененъ комитетъ бѣ възложено да се погрижи да събере материали по миналото на Севлиево, каквото съдържание трѣбва да има юблейната книга. Въ комитета влизаха севлиевцитѣ: Кръсто Ивановъ, Д-ръ Христо Мутафовъ, Сава Поповъ и Иванъ Пастуховъ и батошавеца Иоакимъ Бакаловъ. Този комитетъ срещна спънки въ работата си и не можа да приготви проектираната „юбилейна книга“.

Мисъльта, обаче, да се предприеме едно проучване на Севлиевския край не загасна. Презъ 1933 год. се възложи на новъ комитетъ да събере материали, за да се напише книга „Миналото и настоящето на Севлиево“. Въ него влѣзоха: проф. Сп. Казанджиевъ, Сава Поповъ, Иванъ Пастуховъ, Д-ръ Димитъръ Гаврийски, д-ръ Василъ Неновъ и Никола Моневъ.

Този комитетъ отправи единъ „Въпросникъ за географско, историческо, културно и стопанско изучване на Севлиево и „Севлиевско“ до училищни, културни и стопански дейци въ Севлиево съ молба: всѣки да се отзове, било като напише отдѣлна статия по разнитѣ въпроси, поставени въ „Въпросника“, или пъкъ като събере сурови материали, които да изпрати до комитета въ София.

Съдържанието на разпратения „Въпросникъ“ е въ обща черти следното: I. Общо описание на Севлиево и Севлиевско. А. Природа. 1. Географско описание на Севлиево и Севлиевско. 2. Климатъ. 3. Геолошко и минералошко описание на Севлиевско 4—5. Флора и фауна. Б. Население. 1. Статистика: брой, мѣсторождение, вѣра, народность, езикъ, възрасть, женитби и бракоразводи, грамотность, занятия и др. за всѣко селище. 2. Социална медицина и хигиена. 3. Колонисти въ Севлиево и Севлиевско. 4. Антропология. 5. Етногения. В. История. Политическа, църковна и военна история на Севлиево и Севлиевско. Г. Духовна култура. 1. Народна словестность. 2. Народно знание (астрономия, метеорология, медицина, етични възгледи, фолклоръ, игри и музика, носии, художество, кѫща, храна, уреди). 3. Наречия, разпредѣление по области. Туземни и пренесени говори. 4. Народна архитектура за Севлиево и селата му. 5. Образувание: учебното дѣло до Освобождението, отпосле и сега. Училища, библиотеки, музеи, театрално изкуство, църкви, Д. Материална култура. 1. Недвижими имоти. Земедѣлие, индустриални растения, овощарство и лозарство; Скотовъдство, птицевъдство, пчеларство, бубарство, риболовство и рибовъдство, ловъ. Разни промишлености. 2. Търговия — едра и дребна. 3. Съобщения — преди и следъ Освобождението, и сега. 4. Финансови, търговски, индустриални и други сдружения. 5. Кооперации и кооперативно дѣло. Е. Спортно дѣло. Ж. Животински кѫтове въ Севлиевско. — II. Специална история на града Севлиево. 1. Описание на гр. Севлиево; положение, околности, статистика, 2. Севлиево презъ турско време. 3. Севлиево следъ Освобождението. 4. Учебно-просвѣтно дѣло следъ Освобождението. 5. Занаяти и еснафи въ днешно време. 6. Индустрия и търговия. 7. Домашна индустрия. 8. Хигиена. 9. Народна словесность (севлиевски пѣсни и пѣвци, приказки и пр.). 10. Историята на двете църкви и каква роля е играла всѣка въ народнитѣ движения.

Къмъ този „Въпросникъ“ отпосле се разпрати и другъ „Въпросникъ за проучване селата въ Севлиевския край.“ Той обхваща 61 въпроса, съ които се иска да се даде изчерпателно описание на всѣко село. Тѣзи два въпросника сѫ напечатани изцѣло въ № 1 на библиотека „Росица“ (стр. 123—130).

На отправения позивъ къмъ дейцитѣ въ Севлиевско, до юний 1936 г. се отзоваха, че ще изпратятъ статии следнитѣ лица: В. Беязовъ, д-ръ Д. Гаврийски, Ив. Великовъ, Ив. Пастуховъ, И. Бакаловъ. К. Конова, Кр. Ивановъ, † М. Бѣлчева, М. Абаджиева, Н. Цанковъ, П. Илевъ, П. Кънчевъ, С. Мутафовъ, С. Поповъ, Ст. Пончевъ, Х. Ломлиевъ, д-ръ Хр. Мутафовъ и Х. Вълчановъ.

Обещанитѣ и постѫпили статии засѣгатъ следнитѣ теми: Физикогеографски очеркъ на Севлиево и Севлиевско; Севлиевскиятъ говоръ; Дневникътъ на свещ. Маринъ Софрониевъ отъ 1856 до 1870 година;

Археологически паметници въ Севлиевско; Културенъ подемъ въ Севлиево; Училищното дѣло въ Севлиево; Образователното дѣло въ Севлиевско; Севлиевски писатели и писателки; Женското движение въ Севлиево; Три църковни слова въ Севлиево презъ единъ периодъ отъ 100 години; Иконостасътъ на църквата „Свети пророкъ Илия“ (една бележита резба); Музикалното дѣло въ Севлиево; Севлиево нѣкога и спомени за едно отдавна отлетѣло минало (отъ † Мара Бѣлчева); Какъ се живѣеше едно време. Спомени (Х. Ломлиевъ); Когато обѣсиха Ст. Пешевъ и другаритѣ му; Изъ стопанското минало на Севлиевския край; Абаджийството въ Севлиево и околията; Физико-географски очеркъ на с. Бара.

Полученитѣ и обещани статии, както и тѣзи, които ще засѣгнатъ други теми отъ „Въпросника“, ще бждатъ издадени въ отдѣлни сборници подъ надсловъ „Севлиево и Севлиевско“. Тѣ ще се издадатъ отъ Севлиевското благотворително културно-просвѣтно дружество „Росица“ въ София и ще образуватъ отдѣлна библиотека „Росица“. Първата книга отъ нея излѣзе презъ 1936 г. и съдържа „Физико-географски очеркъ на Севлиево и Севлиевско“ отъ Сава Поповъ. Въ него се разглежда оро-хидрографията и климата на Севлиевския край.

Въ втория сборникъ се предвижда да влѣзатъ статиитѣ „Севлиевскиятъ говоръ“, изследвания възъ основа на фолклорни проучвания отъ Кръстю Ивановъ и Дневникътъ на свещ. Маринъ Софрониевъ. Излизането на втория и следващитѣ сборници, обаче, се забавя поради ограниченитѣ парични срѣдства на дружеството. Все пакъ възможно е тази втора книга отъ „Библиотека „Росица“ да излѣзе до края на 1938 година.

Сава Поповъ

КНИЖОВНИ ОЦЕНКИ

П. Динековъ, София презъ XIX вѣкъ до Освобождението на България (Материали за историята на София, кн IX), София 1937, in-4⁰, VII + 354 сс.

Днешната наша столица има задъ себе си едно многовѣковно сжществуване, и проучването на нейното минало представя голѣмъ интересъ. За историята на София ние притежаваме нѣколко добри изследвания. При Българския археологически институтъ сжществува специаленъ фондъ, поддържанъ отъ Софийската община, съ задача да се обнародватъ „Материали за историята на София“. Въ тази редица издания излѣзоха нѣкои ценни приноси, напр.: Г. И. Кацаровъ, Приносъ къмъ старата история на София (1910 г.); А. Ишарковъ, Градъ София презъ XVII в. (1912 г.); Б. Филовъ, Софийската църква Св. София (1912 г.); Р. Поповъ, Г. И. Кацаровъ и Ю. Господиновъ, Предисторически и старохристиянски паметници отъ София и околстьта (1921 г.); Н. А. Мушмовъ, Монетитѣ и монетарницитѣ на Сердика (1926 г.); Б. Филовъ, Софийската църква Св. Георги (1933 г.), и др. Изобщо, това е едно добре замислено начинание за проучване миналото на най-голѣмия нашъ градъ, чрезъ отдѣлни изучвания не само върху различни епохи отъ неговото сѫществуване, но и върху забележителнитѣ паметници.

Книгата на П. Динековъ е единъ новъ приносъ къмъ историята на града въ единъ важенъ моментъ отъ неговото минало: отъ началото на XIX вѣкъ до Освобождението. Това не е една системна история на града презъ тази епоха, а сборъ отъ материали, главната часть отъ които сѫ били неиздадени до сега. Авторътъ е използувалъ главно нѣколко архивни сбирки: 1) на М. Дриновъ; 2) на Хр. П. Тъпчилещовъ; 3) на братя х. Гюрови; 4) на Доротей Вратчански; 5) на Г. С. Раковски; 6) на Игнатий Рилски; 7) на българската община въ София преди Освобождението, запазена въ Народната Библиотека въ София; 8) Сбирка отъ училищни и черковни кондики, въ Нар. Библиотека въ София; 9) библиотекитѣ на софийското училищно настоятелство „Ив. Н. Денкоглу — С. В. Филаретовъ“ и на благотворителното д-во „Ив. Н. Денкоглу“; 10) частната архива на Хр. Т. Стояновъ, и др. На първо мѣсто сѫ помѣстени „Софийски кондики“ (сс. 1—97), като подъ „кондики“ сѫ отнесени всички тефтери и тетрадки, въ които сѫ отбелязвани въ известенъ редъ и последователность събития изъ живота на еснафски сдружения, църкви и училища. Обнародвани сѫ извадки изъ кондикитѣ на терзийския и бакалския еснафи. Другитѣ обнародвани документи се отнасять до църквитѣ: Св. Недѣля, старата Св. Петка, Св. Спасъ и Св. Никола Голѣми. Използувана е сѫщо кондиката на взаимоучителното училище отъ 1849, една тетрадка съ указания за църковно-училищни приходи и разходи за 1856—1858 г., документи за църковната община презъ 1867—1868 г., 1869—1870 г., 1871, и, на край, приходо-разходнитѣ книги на църковно-училищното настоятелство презъ 1875—1876 г. и 1876—1878 г.

Вториятъ дѣлъ отъ книгата на Динековъ съдържа материали за ролята на София въ развоя на българския църковенъ въпросъ (сс. 98—154). Следъ нѣколко уводни бележки, авторътъ е далъ документитѣ, отъ които първиятъ е едно оплакване на софиянци отъ 1847 г. противъ своеволията на владиката Мелетий. Въ този този дѣлъ сѫ обнародвани всичко 35 документа. Между тѣхъ има нѣколко, които представятъ дописки, изпратени до Г. С. Раковски. Накрая сѫ помѣстени лѣтописнитѣ бележки на Коста Михаиловъ (роденъ въ 1837 г.). Изъ неговитѣ бележки П. Д. е извлѣкълъ само онова, което засѣга борбата на софиянци противъ гръцкото духовенство и участието имъ въ църковнитѣ борби. По-обширенъ е третиятъ дѣлъ на книгата (сс. 155—267) посветенъ на софийскитѣ училища и училищни дейци. Тукъ има документи, свързани съ имената на Захарий Икономовъ Круша, Ив. Н. Денкоглу, С. В. Филаретовъ и Йорданка Филаретова, Д. Трайковичъ и Хр. Т. Стояновъ. За да опредѣли, доколкото това изобщо е възможно, ролята, която софиянци сѫ играли въ развоя на новобългарската книжнина до Освобождението, авторътъ се постаралъ да събере указанията за софиянци като спомощници на българската книга. На първо мѣсто сѫ дадени нѣкои приписки по рѫкописи. П. Д. е успѣлъ да използува добре списъцитѣ на „спомоществуватели“ или „подписчици“, които придружаватъ обикновенно нашитѣ по-стари книги, и на които списъци не се е обрѫщало необходимото внимание. Засѣгнатъ е, покрай това, и въпроса за книжарницитѣ въ София, за читалищното дѣло, за разпространението на периодическитѣ издания въ града. Обнародвани сѫ списъцитѣ на спомощницитѣ софиянци на 30 книги, като се начене отъ 1837 год., та до 1870 г. Последниятъ дѣлъ отъ книгата (с. с. 293—337) съдържа материали за освободителнитѣ борби и освобождението на града. Нѣколко страници сѫ посветени и на единъ общъ прегледъ на политическото положение на София презъ XIX в., гдето авторътъ е събралъ и нѣкои приписки, по които може да се сѫди какъ софиянци сѫ се отзовали на събитията отъ края на XVIII в. и презъ XIX в. Отдѣлно сѫ изложени сведенията за възстаническитѣ движения, въ които сѫ взели участие и софиянци или при които градътъ е игралъ, въобще, нѣкаква роля. Особенно любопитни сѫ сведенията по въпроса за избиране на София за българска столица. Приведени сѫ въ хронологически редъ мненията на българи и чужденци за София, въ които мнения се подчертава значението на града. Голѣмъ брой отъ материалитѣ въ този дѣлъ, както и въ следващия („София презъ време на руската окупация“) сѫ свързани съ името на М. Дринова.

Отдѣлнитѣ документи сѫ издадени съ кратъкъ регистъръ и указание за мѣстото, отъ кѫдето сѫ взети; тукъ-тамъ сѫ дадени бележки къмъ текста, сведения за поправкитѣ въ него и други. Нѣкои отъ обнародванитѣ материали сѫ по-ранни отъ XIX вѣкъ. Личи, че издательтъ е положилъ голѣмо старание да даде точенъ преписъ на обнародванитѣ документи. Въ текста сѫ дадени 15 образа. Изданието технически е издържано добре и угледно. Книгата на П. Динековъ дава богатъ материалъ за историци, езиковеди и географи.

Ив. Дуйчевъ

Д-ръ Б. Бончевъ. Причини за стопанския упадъкъ на гр. Видинъ. Видинъ 1937 г.

Авторътъ на горната книга, дългогодишенъ кметъ на гр. Видинъ и познатъ общественикъ, си е далъ трудъ да проследи и обясни причинитѣ, поради които западa въ стопанско отношение този най-голѣмъ и важенъ български селищенъ центъръ въ Северо-Западна България. Той раздѣля тия причини на трайни (неизмѣнни) и временни (промѣнливи).

Тѣ се дължатъ най-вече на промѣнитѣ, които сѫ станали въ живота на града следъ Освобождението поради това, че Видинъ загубва значението на важенъ административенъ, воененъ и стопански центъръ. Не малко отъ околнитѣ земи сѫ откѫснати при новитѣ условия и за тѣхъ този градъ не е вече стопанско срѣдище. Но за упадъка на града допринася още и прокарването желѣзопѫтната линия до гр. Ломъ и построяването на пристанище тамъ. Всичко това откѫсва маса селища отъ гр. Видинъ. Най-после и линията Брусарци-Видинъ, прокарана по политически, а не стопански и стратегически съображения, съ своитѣ по-голѣми гари привлича околнитѣ села и лишава Видинъ отъ възможности да търгува съ тѣхъ. Освенъ това, градътъ загуби и значението на административенъ и воененъ центъръ презъ последно време. Всички тѣзи причини, естествено се отразяватъ върху неговото стопанство.

Градъ Видинъ се лишава отъ възможность за подемъ и поради хигиенични и благоустройствени причини. Околнитѣ голѣми блата, липсата на чиста и пивка вода, прѣчи на неговото развитие.

Но Д-ръ Бончевъ проследява и развитието на занаятчийството и търговията въ града. Той разглежда и обрисува пълно и ясно положението на занаятчийското съсловие преди Освобождението и упадъка на отдѣлнитѣ занаяти въ освободената вече България. Различнитѣ технически нововъведения въ производството и чуждиятъ вносъ нанасятъ ударъ на старото занаятчийство и този стопански преломъ се болезнено отразява върху града. Мнозина обедняватъ, други го напускатъ, а трети се отдаватъ на земедѣлие и лозарство. Но унищожаването на старитѣ лозя и голѣмото наводнение презъ 1897 г., още повече влошава и безъ това тежкото положение на Видинъ.

Приижданeто на голѣмъ брой преселници отъ околнитѣ села, дошли да търсятъ работа, увеличаватъ още повече трудноститѣ въ стопанското възмогване и благоустройствено уреждане на гр. Видинъ. Освенъ това била е отнета на града и доста голѣма общинска мера. Най-после партизанщината, разединението и взаимната вражда сѫ изтощавали гражданитѣ и сѫ прѣчили съ общи сили да се постигнатъ и осѫществятъ редица важни и неотложни мѣроприятия, съ които би се отредила по-добра участь на този хубавъ, старинeнъ и много важенъ български градъ.

Но отъ изложеното не ще рече, че Видинъ е съвсемъ западналъ. Наопъки, тамъ има редица стопански начинания, които подпомагатъ както общия икономически подемъ на града, така и на цѣлия край. Накрай д-ръ Бончевъ посочва сбито и възможноститѣ за стопанския възходъ на гр. Видинъ.

Когато четецътъ свърши книгата, най-различни чувства се преплитътъ въ душата му. Отъ една страна негодувание и мѫка поради отсѫтствие на планомѣрность и предвидливость въ стопанското направление на единъ сравнително голѣмъ нашъ градъ, а отъ друга, радость и възторгъ отъ упорството на трудолюбивитѣ, скромни и честни видински занаятчии, търговци и културни дейци.

А. Цвѣтковъ

Книги и карти получени въ редакцията

1. Димитъръ Цончевъ. Хисарскитѣ бани (с. Хисаря — Карловско). Географски исторически и археологически очеркъ. Отдѣленъ отпечатъкъ отъ Годишника на Пловдивската народна библиотека и музей, 1935—1936 г., София 1937, стр 53—210.

2. Юрий И. Венелинъ. — Избрани съчинения. Подреди и преведе Петъръ Динековъ. Книгоиздателство „Отецъ Паисий“, Пловдивъ 1938 г., 80 стр., 136, ц. 20 лв.

3. Ал. Тацовъ — Стогодишнина на възобновения храмъ Св. Арахангелъ Михаилъ въ гр. Етрополе (1837—1937). Издава Църковното настоятелство при храма. София 1937 г., 16⁰. стр. 31. ц. 30 лв.

4. Мих. Войновъ и Ал. Милевъ.—Латинско-български речникъ. Съ предговоръ отъ проф. д-ръ В. Бешевлиевъ. Книгоиздателство „Казанлъшка долина“. София, 1937 г. 8⁰, стр. 717. Цена 120 лв.

5. В. Миковъ, Етнографска карта на българитѣ презъ последнитѣ години на Освобождението. Издава Найденъ Г. Василевъ ул. Царица Елеонора 37. София 5. Форматъ 95/100, цена 100 лв.

6. В. Миковъ, и Ив. Орманджиевъ, Историческа карта на България отъ Санъ-Стефано до Ньойи 1878—1919. Издание на авторитѣ. Форматъ 70/90, цена 50 лева.

СЪДЪРЖАНИЕ — TABLE DES MATIÈRES

1. **Гунчо Ст. Гунчевъ**, редовенъ доцентъ по география въ Университета.

— Поселищно-географскитѣ проучвания въ България. Постижения и задачи . стр. 3—32

G. Gunčev. Die Siedlungsgeographischen Forschungen in Bulgarien. Stand und Aufgaben (Zusammenfassung) . „ 34—37

2. **Д-ръ Иванъ Дуйчевъ**, асистентъ по българска история въ Университета.

— Проучване на миналото на нашитѣ селища . . . . „ 38—46

Iv. Dujčev. L'étude de l'histoire locale (Résumé) . . . „ 46—47

3. **Йорданъ Захариевъ**, дописенъ членъ на Българската академия на наукитѣ.

— Кюстендилъ. Приносъ къмъ поселищногеографскитѣ проучвания на нашитѣ градове

I. Физикогеографска часть . . . . „ 48—63

1. Положение, стр. 48; 2. Обликъ и произходъ на земноповрѫхнитѣ форми на Кюстендилъ и близката му околность, стр. 51; 3. Хидрография, стр. 54; 4. Климатъ, стр. 56, 5. Растителна покривка и животенъ свѣтъ, стр. 60.

II. Поселищногеографска часть . . . . . „ 63—101

1. Възникване и име, стр. 63; 2. Развитие, типъ и физиономия, стр. 67; 3. Народно стопанство, стр. 80; 4. Съобщения, стр. 88; 5. Население, стр. 90; 6. Етнографски бележки, стр. 98.

Jord. Zahariev. Kustendil. Contribution à la géographie urbaine de la Bulgarie (Résumé) . . . . . „ 101—105

4. **Василъ Миковъ** — Уредникъ при Народния археологически музей.

— Стари пѫтешествия презъ българскитѣ земи, преведени на български езикъ „ 107—120

Vasil Mikov — Anciens voyages à travers les terres bulgares, traduits en bulgare (Résumé) . . . . . „ 120

5. Г. Енехолмъ, генералъ - щабенъ полковникъ. — Бележки върху градоветѣ оттатъкъ Балкана. Преведе: С. Бояджиевъ . . . . . „ 121—129

Малко-Търново, стр 121; Ахтополъ, стр. 122, Созополъ, стр 122; Бургасъ, стр. 123; Поморие, стр. 124; Несебъръ, стр. 124; Айтосъ, стр. 125; Карнобатъ, стр. 125; Сливенъ, стр. 126; Ямболъ, стр. 127; Свиленградъ, стр. 128.

G. Eneholm, Notice sur les villes situées au-delà des Balkans „ 129

Изъ турскитѣ архиви

6. Д-ръ Петъръ Миятевъ, Уредникъ на Ориенталския отдѣлъ при Народната библиотека въ София. — Нѣколко турски документи отъ XVI в. по продоволствието на султанската войска съ овце отъ български селища . . . „ 130—135

Peter Mijatew, Einige türkische Urkunden aus dem XVI. Jahrhundert über die Verproviantirung des Sultanheeres mit Schafen von bulgarischen Ortschaften. (Zusammenfassung) . . . . „ 135—136

Вести

7. Проучване на Севлиево и Севлиевско. Отъ Сава Поповъ . . . . „ 136—138

Киижовни оценки

8. П. Диневовъ, София презъ Освобождението на България. (Материали за историята на София, кн. IX) Отъ Ив. Дуйчевъ . . . . „ 138—140

9. Д-ръ Б. Бончевъ Причини за стопанския упадъкъ на гр. Видинъ,. Отъ А. Цвѣтковъ . . . . . „ 140—141

Книги и карти получени въ редакцията . . „ 142

Печатница „КУЛТУРА" — София

Т. Ф. ЧИПЕВЪ — СОФИЯ
КНИГОИЗДАТЕЛСТВО * КНИЖАРНИЦА * ЦЕНТРАЛА
ЗА ИЗДАВАНЕ И РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА КНИГА
Чуждестранни книги, старопечатни книги и антиквариатъ.
Основана 1889 г. бул. Дондуковъ No 20 — за книги и No 22 за канцеларски стоки
ТЕЛЕФОНИ:
Български прочитни книги № 2-65-97, канцеларски стоки № 2-39-97
Чуждестр. книги, счетоводство и администр. № 2-76-97, домъ № 3-22-07
ПОЩЕНСКА ЧЕКОВА СМѢТКА — СОФИЯ № 540

Разполага съ всички книги по география и история. Специаленъ отдѣлъ съ книги върху българскитѣ градове и села.

Финнитѣ камгарни и щрайгарни платове на
ВЪЛНЕНО ТЕКСТИЛНО АКЦ. Д-ВО
„ФАБРИКА НАДЕЖДА“
сж отъ естество да задоволятъ и най-изтънчения вкусъ, както по десени и качество, така и по цена.
Търсете платоветѣ на
„Фабрика Надежда“ — Габрово

Кожарско Акционерно Дружество
БОТЮ & ИВАНЪ ПАТЕВИ
ГАБРОВО

Производство на разни видове гьонове съ гарантирана трайность и издържливость.

За телеграми: **Патеви — Габрово.**

Фабрика **„УСПѢХЪ“**

Акционерно анонимно дружество

Габрово

Основано въ 1888 година

Произвежда чисто вълнени платове и прежди.

Складъ въ София

ул. Позитано № 3. Тел. 2-13-41.

Фабрика „ТРОИЦА“

Акционерно Д-во
за вълнени произведения

ГАБРОВО

Основано въ 1901 година
За телеграми: ТРОИЦА — Габрово

Производство на чисто вълнени камгарни и щрайгарни платове.

Складъ въ София

ул. „Трапезица“ № 2 1 ет.

Вълнено текстилно анонимно акционерно д-во

Фабрика

„АЛЕКСАНДЪРЪ“

ГАБРОВО

Основана 1883.

ПРОИЗВЕЖДА:

чисто вълнени камгарни и щрайгарни платове, както и камгарни прежди за трикотажъ и за индустриални цели.

Качество и бои гарантирани.

Инженеръ Б. Робевъ & Co.

Инженерно бюро — Представителства
София, ул. Трапезица № 2. Телеф. 2-54-46

ДОСТАВЯ И МОНТИРА:

Вентилации и климатични инсталации: за отопление, охлаждане, овлажняване, вентилиране, инсталации за противовъздушни скривалища, отмъгляване, сушилни, вентилатори за индустриални цели, обществени здания, въздушни отопления за частни жилища и пр.

Перални машини, центрофуги, кулисни сушилни апарати и машини, парни гладачни машини, сѫдове за дезинфекционно изваряване на бѣльо и дезинфекционни апарати отъ всѣкакъвъ видъ. Отъ свѣтовната германска фабрика I. A. John A. G. Erfurt.

Инсталации за бездимно горене „KSG“ за всички видове котли съ автоматично подаване на вѫглищата и регулиране на въздуха.

Копирни машини „ULTRA“ за технически и всѣкакви чертежи. Много пѫти изпитани. Резултатъ на 25 годишни изпитания!

Електрически копиренъ репродукционенъ апаратъ „Dokuphot“ копира всички видове документи, като запазва напълно доказателствената сила на оригинала. Икономиченъ и твърде опростенъ. Съ сѫщия апаратъ могатъ да се копиратъ и технически чертежи на всички видове хелиографна хартия.

ФАБРИКА

„ПРИНЦЪ КИРИЛЪ“

ГАБРОВО

ПРОИЗВЕЖДА:

всѣкакви най-доброкачествени

ПАМУЧНИ ПЛАТОВЕ

изработени само отъ първостепенни прежди и гарантирани индантринови бои, неизбѣляеми отъ слънце и пране съ

НЕНАДМИНАТА ТРАЙНОСТЬ

Произведенията на фабрика „Принцъ Кирилъ“ се намратъ въ най-луксознитѣ магазини въ столицата и провинцията, въ селскитѣ кооперации и дюкяни.

Изисквайте и носете само платовете на Фабрика **„Принцъ Кирилъ“**, съ които ще бѫдете винаги елегантно облечени за дълго време и съ малко пари.

Предпочитайте произведенията на

Фабрика „ПРИНЦЪ КИРИЛЪ“